

credo

evangélikus folyóirat

XXVIII. ÉVFOLYAM
2022/3. • 1300 FT

„Szenteld meg mi szívünket, / Világosítsd elménket, / Hogy érthessük Igédet, / Mi édes Mesterünket.”
(SZEGEDI KIS ISTVÁN)

DIÁKDALOK

Tartalom

- FEKETE KÁROLY:** Örökségünk feltárása és bemutatása 1
- HAFENSCHER KÁROLY:** A bölcsesség kezdete az Úr félelme
Meditáció egy sokat emlegetett bibliai bölcsesség margójára 5
- SZABÓ ANDRÁS PÉTER:** A szepességi Klein lelkészcsalád és naplója 9
- SZÁSZ LAJOS:** „Családomban a lelkipásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás”
Református lelkészek családi háttere a 20. század közepén 16
- SZEMETHY ORSOLYA:** Lepke 24
- TEVELY ARATÓ GYÖRGY:** Magyar reconquista
A 18. századi újjáépítés problémái 28
- POSTA ANNA:** A mártíromság reprezentációja a magyarországi exulánsokhoz kapcsolódó
17. századi neolatin halotti versgyűjteményekben 39
- OLÁH RÓBERT:** Adalékok Kálvin műveinek 17. századi recepciójához 50
- KUSLER ÁGNES:** Alkalmazott emblematika az erdélyi szász evangélikus erődtemplomokban
A homoródbenei templom képi programja 57
- ÉLIÁS JÁNOS:** „Nem védik magukat a ragályosoktól a [...] helvét hitvallásúak”
Az 1739-es pestisjárvány Kisújszálláson a református egyházközség iratai tükrében 69
- MAGYAR BALÁZS DÁVID:** Súlyos bűncselekmények és büntetések Debrecen mezővárosban
(1547–1625) 75
- JAHODA SÁNDOR:** nyár – kimaxolva / hiába / elég / Szürkület 84
- ISÓ M. EMESE:** Serio ludere – Hátsó gondolatok a lapszéli jegyzetek közt
Egy ikonográfiai téma különös felbukkanásai 86
- FARKAS ARNOLD LEVENTE:** valóságos 103
- TÖMÖSKÖZI FERENC:** Adalékok az Érsekújvári Református Egyházközség történetéhez 104
- KISS-KOZSLIK ESZTER:** Keresztelő, lakodalom, temetés 112
- JUHÁSZ GERGELY:** Kettő az egyben 114

Örökségünk feltárása és bemutatása

→ FEKETE KÁROLY

„Jövel, Szentlélek Isten!
Tarts meg minket igédben,
Ne légyünk setétségben,
Maradjunk igaz hitben.

Szenteld meg mi szívünket,
Világosítsd elménket,
Hogy érthessük Igédet,
Mi édes Mesterünket.”

(Részlet Szegedi Kis István pü-
kösi invokációs énekéből)

A reformáció szemnyitogató emlékéve

A reformáció ötszázadik évfordulójának jelentőségét magas rangra emelte és a protestáns egyházak saját programkínálatát gazdagította a kormány által létrehozott Reformáció Emlékbizottság. A reformáció emlékéve sokszínűen felmutatta a magyar protestantizmus művelődéstörténetet formáló hatását. 2017 elmúlt, de az emlékbizottság záróülésén egyértelműen megfogalmazódott, hogy az emlékevé után is fenn kell tartani a figyelmet és megbecsülést a protestáns örökség iránt, amelyre az emlékevé kiadványai, kiállításai, tudományos kutatásai, forrásközlései, művészeti alkotásai ráirányították a szélesebb közvélemény figyelmét. Ezért az Emberi Erőforrások Minisztériuma létrehozta a Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj kuratóriumát – amely idén ötödik éve működik.

Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj

A kutatói ösztöndíj célja a magyar kultúrtörténet és egyháztörténet korai protestáns irodalomtörténeti, liturgiátörténeti, társadalomtörténeti és egyházművészeti kutatásának ösztönzése és támogatása.

Az ösztöndíj azért különleges, mert kifejezetten szűk tudományterületre koncentrál, hiszen az egyháztörténetnek még bőven vannak adósságai a korai magyar protestantizmus feltárása terén. Érdemes kutatni ezt a területet, hiszen a 16–17. századi török háborúk korára eső magyar protestantizmus nagyjai kiemelkedő jelentőséggel bírnak.

Egyházismeretünkre sajnos jellemző, hogy hajlamosak vagyunk azt nevezni protestáns felekezettünk sajátjának, amit a déd- vagy nagyszüleinktől örököltünk. Átlagos emlékezetünknek nehéz korábbi időkre visszamenni, pedig éppen a mögöttünk lévő évszázadok termeltek ki olyan szellemi-lelki-teológiai, személyi és közösségi értékeket, amelyeket megrostált a 19. századi racionalizmus és a 20. század elejének liberalizmusa, ezért őseredeti reformatori gondolatok, felismerések, liturgiai és teológiai, művészeti és történeti örökségelemek törölődtek ki a köztudatból. Ezeket újra vissza kell szereznünk, meg kell ismernünk és birtokba kell vennünk.

Az egyháztörténetnek bőven van még adóssága a korai magyar protestantizmus alakjainak és

→ **Fekete Károly** (1960): a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke, gyakorlati teológus, egyetemi tanár. A Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj kuratóriumának tagja.

történéseinek jobb megismerése és megismertetése terén. Ennek szembetűnő példája az ösztöndíjprogram elnevezését adó Szegedi Kis István munkássága.

A névadó jelentősége

Szegedi Kis István (1505–1572) neve márkajel, hiszen korának kiemelkedő személyisége, a 16. századi magyar reformáció meghatározó szellemi alakja és emblemikus tudósa volt, aki itthon és külföldön egyaránt letette névjegyét. „A keresztyén tanításnak nem egyik vagy másik részletét fejtette ki, hanem teljes teológiai rendszert alkotott.”¹

Élete regénybe illő és fordulatokban gazdag volt. Ő az egyetlen reformátorunk, akiről hiteles életrajzi és képi ábrázolás maradt fenn legnevesebb tanítványától, életrajzírójától, Skaricza Mátétól (1544–1591). Skaricza rajza egy erős testalkatú férfit örökített meg, aki zömök kun őseinek határozott vonásait hordozta magán.

„A legtudósabb magyar reformátor” Szegeden töltötte gyermekkorát, majd Lippán és Gyulán alapozta meg tanulmányait. A krakkói egyetem magyar *bursájának* anyakönyvébe 1537-ben került

bele a neve, ahol öt évig tanult, és itt figyelte fel a reformáció tanításaira. 1543 tavaszától már Luther és Melanchthon tanítványa volt Wittenbergben. Melanchthon előadásait nagy figyelemmel hallgatta, és *Loci communes*éről jegyzeteket készített.

A peregrinus évekről hazatérve először Csanádra került, ahonnan 1545-ben egykori iskolájába, Gyulára hívták tanítani. A következő évben Ceglédre ment prédikátornak, ahol Skaricza tudósítása szerint az iskolában Melanchthon könyveiből tanított. 1548-ban Makóra ment, és inentől szinte évente kényszerült szolgálati helyeit változtatni. Egymást követte Temesvár (1549), Mezőtúr (1551), Békés (1552), Tolna (1553) és Laskó (1554). Közben családi tragédiák is érték, mert Mezőtúron meghalt a felesége, Békésen török fosztogatók kiforgatták mindenéből és fogságba ejtették, sőt itt veszítette el Kata nevű kislányát is.

Laskóra érve már nyilvánvalóvá vált, hogy mély hitével, tudásával, helytállásával kivívta a lelkipásztorok elismerését, akik az addig elsősorban tanítással foglalkozó Szegedi Kis Istvánt egyházi vezetőjüké akarták választani. Skaricza Máté így számolt be erről: „Egyébiránt ez az igen tudós férfiú nem kevésbé a nép kérésére, mint Sztárai [Mihály] buzdítására végre átengedte magát a kézrátételnek Krisztus 1554. évében, vagyis mindjárt az ő Laskóra érkezésekor, amikor az ő felszentelése nagy ünnepélyességgel ment végbe, s vele együtt mások is meglehetősen sokan sorra kerültek. És a mi Szegedink csak ekkor tette le nyilvánosan azt a tudománya és munkája után megérdemelt igen jeles címet, amelyen mesternek nevezték őt, és ezután úgy saját kiválósága folytán, mint mindenek szavazatával életének 49. évében doktornak és egész Baranya fő szuperintendensének nyilvánították. De ismételten csodálandó ennek a férfiúnak a szorgalma és az ifjúság elővitelében való bámulatos igyekezete, mely még ebben az életkorban is a reá háramló más elfoglaltságok mellett sem tudott nyugodni.”²

Szegedi Kis István hányatott életének legnagyobb próbatétele akkor következett el, amikor koholt vádak alapján, váltságdíj reményében síny-

lódott a pécsi Mahmúd bég fogságában, akit közben Szolnokra helyeztek, de nevezetes rabját vitte magával. Volt, amikor láncra verve prédikált híveinek. Szabadulásáért hasztalanul járt közben többek között Debrecenből Melius Juhász Péter, Nagyváradról Czeglédi György prédikátor, Némethi Ferenc tokaji várkapitány és Kerecsényi László gyulai várkapitány. A püspök kiszabadításának ügye csakhamar országos mozgalommá vált. Másfél év elteltével Mező Ferenc kereskedő nagy összegű váltságdíja fejében engedte szabadon Szegedi Kis Istvánt a török bég. Ettől kezdve haláláig Ráckeve lelkipásztora volt, és innen végezte püspöki feladatait.

Mint egyházkormányzó elindította az alsó-dunamelléki református egyházkerület megszervezését. Összeállította a baranyai kánonokat, amelyek rendezték a térség egyházi életét, és megalapozták a magyar reformáció helvét irányának fejlődését.³ A török hódoltság világában ezek szabályozták a gyülekezeti élet rendjét, így maradhattak meg reformátusnak és magyarnak a délvidéki polgárok a török uralom másfél századában.

Csoda, hogy a végtelen megpróbáltatások között is volt ereje dolgozni. Művei halála után váltak Európa-szerte ismertté, amikor Szegedi Kis Svájcban tanuló István fia, valamint Skaricza Máté eljuttatta apja kéziratait Kálvin utódához, Theodor Bezához, aki megjelentette azokat.⁴

Szegedi főművének, a *Theologiae sincerae loci communes de Deo et hominē*nek az első kiadása 1585-ben Bázelen jelent meg, és 1608-ig öt kiadást ért meg.

Az európai teológiai oktatásban sokfelé használták tankönyvként ezt a helvét reformáció tanításait összefoglaló művet, hiszen Melanchthon mellett főként Wolfgang Musculus (1497–1563), Theodor Beza (1519–1605), Heinrich Bullinger (1504–1575), Kálvin (1509–1564) és Petrus Martyr Vermigli (1499–1562) mértékadó gondolatait felhasználva írta meg Szegedi Kis István élete nagy munkáját.

Szegedi Kis István a reformáció korai generációjának nagy tanítója volt, de mint jeles énekszerzőt és költőt is számontartották. Magyarul írt egyházi énekei igen népszerűek voltak.⁵

Ízelítő a fiatal kutatók eredményeiből

Hála Istennek, sok olyan fiatal kutató van a Kárpát-medencében, aki különböző egyházi és világi tudományos műhelyekben már bizonyított, és sikeresen pályázott az elmúlt években a Szegedi Kis Istvánról elnevezett kutatói ösztöndíjra.

A *Credo* idei harmadik lapszámával a Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj nyertesait mutatjuk be. A pályakezdő, illetve pályájuk elején lévő kutatók munkái bizonyítják, hogy a magyar protestáns múlt története és értékei olyan széles palettát ölelnek fel, és olyan gazdagok, hogy mélyebb megismerésük, széles körű bemutatásuk és megismertetésük identitásunk megerősödését segíti.

Köszönet a fiatal kutatóknak azért, hogy adatokban gazdag kutatási eredményeik által birtokba vehetjük részleteiben és összefüggéseiben feltáruló múltunkat. ■

JEGYZETEK

- 1 KATHONA Géza: *Fejezetek a török hódoltsági reformáció történetéből*. Akadémiai Kiadó, Budapest, 1974. (Humanizmus és reformáció 4.) 147. o.
- 2 Uo. 124–125. o.
- 3 Szegedi Kis István halála után tanítványa átdolgozásában *Hercegszőlősi kánonok* néven váltak ismertté.
- 4 *Assertio vera de trinitate, Contra quorundam deliramenta quae ex Serveti aliorumque phanaticorum hominum opinionibus nunc primum in quibusdam Hungariae partibus exorta ac publicata sunt*. Genf, 1573 [2. kiad. uo., 1576]. *Speculum Romanorum pontificum*. Genf, 1584 [további kiad. uo., 1586; 1592; 1602]. *Theologiae sincerae loci communes de Deo et homine*

perpetuis explicati tabulis & scholasticorum dogmatis illustrati... Bazel, 1585 [további kiad. uo., 1588; 1593; 1599; 1608]. *Confessio verae fidei de uno vero Deo*. Bazel, 1588 [az előbbi 2–5. kiadásának függeléke]. *Tabulae analyticae...* Schaffhausen, 1592 [további kiad. London, 1593; Bazel, 1599; uo., 1610].

- 5 Egy karácsonyi dicséret (*Jézus, születel üdvösségünkre*), egy pünkösdi invokáció (*Jövel, Szentlélek Isten, tarts meg minket Igédben*), egy siralmas ének (*Ó, mint keseregnék most a keresztyének*), egy könyörgés (*Ó, mindenhátó Isten, ki a te kegyességéből*) és egy hálaadó költemény a török rabságból való kiszabadulásáért (*Hálát adok neked, Úristen*).

A Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj kuratóriuma

- Fekete Károly (a Tiszántúli Református Egyházkerület püspöke)
- Hafenschler Károly (a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinatának lelkeszi elnöke)
- Heidl György (esztéta és filozófiatörténész, az MTA doktora, a Pécsi Tudományegyetem Bölcsészettudományi Karának dékánja)
- Hoppál Péter (egyházzenész, karnagy, a Pécsi Tudományegyetem Művészeti Karának adjunktusa, országgyűlési képviselő)
- Lévai Attila (felvidéki református lelkeszi, a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának dékánja)

Ösztöndíjasok

2018/2019

Dr. Magyar Balázs Dávid
Dr. Oláh Róbert
Dr. Pap Ferenc
Kusler Ágnes
Isó M. Emese
Ósz Sándor Előd
Steinmacher Kornélia Nóra
Szabó András Péter
Tömösközi Ferenc
Varga Szabolcs

2019/2020

Dr. Magyar Balázs Dávid
Dr. Oláh Róbert
Fajt Anita
Kusler Ágnes
Isó M. Emese
Molnár Sándor Károly
Ósz Sándor Előd
Szabó András Péter
Szász Lajos
Tömösközi Ferenc

2020/2021

Csermelyi József
Dr. Magyar Balázs Dávid
Dr. Posta Anna
Éliás János
Kusler Ágnes
Isó M. Emese
Ósz Sándor Előd
Schelhammer Zsófia
Tömösközi Ferenc

2021/2022

Arató György
Balog Dávid
Benkő Gábor
Dr. Posta Anna
Éliás János
Kindl Melinda
Móré Tünde
Szász Lajos
Tasnádi István
Verebics Éva

A bölcsesség kezdete az Úr félelme

Meditáció egy sokat emlegetett bibliai bölcsesség margójára

→ HAFENSCHER KÁROLY

Az ószövetségi Példabeszédek könyvének első fejezetéből való mondat többször is felbukkan a Szentírásban. Olyan gondolat ez, amelyre érdemes visszatérni. Számos iskola – köztük evangélikus iskola, oktatási intézmény – falán olvashatjuk a márványba is vésett, mert márványba véshető szavakat. A zsoltárban így szerepel, kibővítve „gyakorlati következményekkel”: „A bölcsesség kezdete az Úr félelme. A józan eszűek mind eszerint élnek. Az ő dicsérete örökre megmarad.” (Zsolt 111,10)

A tudós, a bölcs kutató, a kérdései nyomán előrehaladó gondolkodó minden ilyen sommás állítás nyomán rögvest vissza is kérdez: Hol is kezdődik a bölcsesség? Mi a bölcsesség? Ki a bölcs?

Hol kezdődik? Ott, ahol eljut az ember egy jelentősnek mondható ismeretszintre? Mégis ki határozza meg azt a tudásmennyiséget és minőséget, amelynek megszerzése ezt a jelzőt kölcsönzi viselőjének: bölcs?

Hol is kezdődik a bölcsesség? Ott, ahol az ember megfelelően tud alkalmazkodni a környezethez, számol a kontextussal?

Hol is kezdődik a bölcsesség? Ott, ahol minden hatás ellenére identitásomat megőrizve képes vagyok azt tenni, amit akarok?

Hol is kezdődik a bölcsesség? Ott, ahol az ismeret humorral párosul, s az ember „bölcs mosollyal” tudja szemlélni és intézni a dolgokat?

Bár hosszú „tradíciója” van a hit és a tudomány szembeállításának, s még ma is fel-felbukkan az igyekezet, hogy a kettőt összevegyétsék, valójában a

hívó ember – isteni igényességével – válhat bölccsé s a bölcs válhat hívóvé úgy, hogy a kettő komplementer módon, mi több, harmóniában él egymással. Sőt egyetemes tapasztalatunk van arról, hogy a kettő kéz a kézben jár, hisz a világ nagyjai nem egy esetben éppen a kettő összhangjáról ismerzenek meg. Bár költői Fohászkodásában Berzsenyi arról beszél, hogy Istent még „a bölcs lángesze” sem érheti fel, s valójában a tudás kevésnek tűnik ahhoz, hogy Istenhez vezessen: a lángész mellé valamire még szükség van, hogy az istenismeret és az Istennel való találkozás létrejöjjön. A felülről való hitre s a hitből fakadó „bölcs alázatra”.

Ki a bölcs? Aki sokat tanult, és elérte azt a szintet, amellyel az átlagtudás fölé emelkedik? Ki a bölcs? Aki alkalmazni is tudja azt, amit megtanult? Ki a bölcs? Aki elért bizonyos kort, és sok tapasztalatot gyűjtve megalapozott döntéseket hoz? Ki a bölcs? Aki születésénél, természetes gondolkodásmódjánál fogva átlát dolgokat, megért összefüggéseket? Ki a bölcs? Aki számtalan alternatívát felkínáló világunkban komoly, megalapozott, hosszú távon is működő döntést tud hozni, mint az éppen a bölcsességéről híressé vált Salamon király a megoldhatatlannak tűnő gyilkos emberi perpatvar megoldásában?¹ Ki a bölcs? Az, aki józanul kívülről szemléli a világot, s távolságtartásával megmenekül attól, hogy bajok sorába keveredjen? Ki a bölcs? Az, aki nem izgatja fel magát az élet apró s nagyobb problémáin, és még a halállal is dacol? Ahogy Illyés Gyula *Kháron ladikja* című versében tanít, amikor arról ír, hogy az úton egyszer csak elkezde ringani alattunk a ladik,

→ *Hafenscher Károly* (1957): a Magyarországi Evangélikus Egyház Zsinatának lelkeszi elnöke, egyetemi tanár, az Evangélikus Hittudományi Egyetem Gyakorlati Teológia Tanszékének tanszékvezetője. Kutatási területe a gyakorlati teológia, a liturgikus teológia és az ekkleziológia.

▼ ismeretlen mester munkája Jan Saenredam után: Bölcsesség, 1601–1652 (rézmetszet, 62 x 44 mm, Rijksmuseum, Amsterdam)

de már nem előre, hanem visszafelé halad, hiszen utunk hamarosan véget ér. „Bölcs, ki e kéjuton, ezen is mosolyog / s ha sír is, hálakönnyet ont...” A bölcsesség és ez a mindent legyőző, életet kísérő derű is összetartozik? A Példabeszédek könyvében egy másik – lényegretörően egyszerű – meghatározás is elénk kerül: „Az okos azért bölcs, mert érti a dolgát.” (Péld 14,8)

Szentágothai János agykutatóként arról beszélt, hogy komoly intellektuális tevékenység, kutatómunka, aktív szellemi élet sem használ 18%-nál többet agyi kapacitásunkban. Bölcs az, aki közelít ehhez a jó arányhoz, s talán ki nem mondott célja is annak túlszárnyalása? Vagy az a bölcs, aki ezt a tulajdonságát nem könyvekből szerezte, hanem – ahogy magyar nyelvünk sokatmondóan kifejezi –

józan paraszti ésszel vezeti életét és irányítja a rábízottakat?

A Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj² létrehozásának alapvető célkitűzése az volt, hogy a bölcsesség útján járó fiatal tudósok gyarapíthatassák, majd megoszthassák kincseiket. Öt éve zajlik a program, és értékesebbnél értékesebb anyagok kerülnek első körben a kuratórium tagjainak asztalára, majd a publikációk nyomán egyre szélesebb kör számára válnak közkinccsé. Mindez bekerül a társadalom felhalmozott tudásába, abba a maradandó értékbankba, amely akár segíthet emberebb emberré válni. Újabb meg újabb területek kerülnek reflektorfénybe, s az alapos kutatás és a tudatos összefüggéskeresés sok új információval gazdagította a magyar szellemi kincsesárát, és sok bölcsességet mutatott fel a 16. század magyar protestáns világától kezdve mind a mai napig – hozzáfűzve a szerző saját bölcs megjegyzéseit, meglátásait.

A bölcsesség kincse – bármilyen formában mutatkozik is meg – gyógyít, és áldás a világnak. Értékek teremtője és az értékteremtés motiválója. Butaságból, balgaságból, bolondságból van elég, a bölcsesség – bármennyi halmozódik is fel e világban – mindig keresett hiánycikk lesz, gyarapodására szükség van. A túltermelés veszélye nem fenyeget. Mindig nagyobb lesz iránta a kereslet, mint a kínálat. A már idézett Példabeszédek könyve ilyen egyszerűen fogalmaz: „*Van, akinek a fecsegése olyan, mint a tórdőfés, a bölcsék nyelve pedig gyógyít.*” (Péld 12,8)

A középkor alkímistái szent meggyőződéssel vallották, hogy létre lehet hozni a bölcsék követ. Nem megtalálni, hanem létrehozni. A *lapis philosophorum* vagy *lapis philosophicum* olyan végső anyag (ultima materia), amely azután képes arannyá változtatni minden anyagot, s ez átvitt értelemben is igaz: képes visszaadni a fiatalságot, megteremteni a maradéktalan boldogságot, sőt az öröklétet is. A bölcsék követ nem tudták és nem is lehetett létrehozni. A bölcsék – hála Istennek – ma már nem ezen fáradoznak.

Mi is hát a bölcsesség titka? Bizonyára a fentebb felsorolt mozaikkockákból összeállítható egy olyan kép, amely részben választ adhat kérdésünkre. Is-

meret, tudás, pozitív kételkedés, építő hozzáállás, lendítőerő, szent kíváncsiságból fakadó kutatás, egészséges távolságtartás, derű és humor... A Jézus születése után megjelenő napkeleti bölcsék a maguk területén kiváló tudósok, vezetők, az élet értői lehetnek, bölcsességük mégis valami másban rejtőzött. Megértve és komolyan véve az idők jeleit, elindultak a csillag nyomán, és megérkeztek Betlehembe. S a három nagy tudású és tapasztalatú „keleti ember” térdet hajt. Ez a térdhajtás, annak alázata, pozíciómeghatározása teszi a napkeleti bölcséket igazán bölccsé. Térdet hajtani a Mindenható előtt. Akkor is, ha hajléktalanként egy faluszéli istállóban, rongyokba tekerve, síró csecsemőként jelenik meg. A 20. század egyik meghatározó német teológusa, Hermann Dietzfelbinger „napnyugati bölcséről” szóló könyvében³ felteszi a kérdést, vajon a Nyugat bölcsei is tudnak-e – napkeleti társaikhoz hasonlóan – térdet hajtani az emberré lett Isten, Jézus Krisztus előtt. A 21. századi Európa nagy kérdése is ez – akár keresztény kultúráról, akár keresztény hitről beszélünk. A büszke, eredményei nyomán magát elegánsan kihúzó, emelt fővel, nagy ambíciókkal járó-kelő mai európai ember tud-e térdet hajtani? Létezik-e még a napkeleti bölcsék bölcs alázata?

Pál apostol előszeretettel elmélkedik a bölcseségről. Bár saját magát is a „bölcs építőmesterhez” hasonlítja (1Kor 3,10), leveleiben mégsem erről szól. Sokat ír a bölcseségről, ám a megszokottól igencsak eltérő módon. Mert míg mi saját emberi bölcsességünkről gondolkodunk és beszélünk, addig Pál Isten bölcsességét tárgyalja. S mintha a kettő nem lenne kompatibilis egymással. Emelkedetten, szép szavakkal, himnikus magasságban szárnyalva beszél arról a szinte felfoghatatlan bölcseségről, amely Isten cselekvési rendjében tükröződik vissza: „*Ó, Isten gazdagságának, bölcsességének és ismeretének mélysége! Mily megfoghatatlanok az ő ítéletei, és mily kikutathatatlanok az ő útjai! Mert »ki értette meg az Úr szándékát, vagy ki lett az ő tanácsadója? Vagy ki előlegezett neki, hogy vissza kellene fizetnie?« Bizony, őtöle, őáltala és őreá nézve van minden: óvé a dicsőség mindörökké. Ámen.*” (Róm 11,33–36)

Amikor bölcsességről ír, a kereszt titkát feszegeti. Ez nem felel meg a világ logikus gondolkodásának, sőt éppen ellenkezik vele. Az emberré lett Isten miért a legszörnyűbb kivégzési módot elszenvedve fejezi be életét? Miért a kereszt botránya (a zsidó ember számára mind a mai napig botrány az a gondolat, hogy a messiást kivégzik) és bolondsága (nem illett a hellén logikába) oldja meg a világ legnagyobb baját, az Istentől elszakadt élet tragédiáját? Az emberi és az isteni bölcsesség nem-hogy nem találkozik, de szöges ellentétben áll egymással: „Mert a keresztről szóló beszéd bolondság ugyan azoknak, akik elvesznek, de nekünk, akik üdvözülünk, Istennek ereje. Mert meg van írva: »Véget vetek a bölcsék bölcsességének, és az értelmesek értelmét semmivé teszem.« Hol a bölcs? Hol az írástudó? Hol e világ vitázója? Nem tette-e bolondsággá Isten a világ bölcsességét? Mivel tehát a világ a saját bölcsessége útján nem ismerte meg Istent a maga bölcsességében, tetszett Istennek, hogy az ige-hirdetés bolondsága által üdvözítse a hívőket. És miközben a zsidók jelt kívánnak, a görögök pedig bölcsességet keresnek, mi a megfeszített Krisztust hirdetjük, aki a zsidóknak ugyan megütközés, a pogányoknak pedig bolondság, de maguknak az elhívottaknak, zsidóknak

„A bölcsesség kezdete az Úr félelme. Minden emberi tevékenység, szellemi produktum, lelki igyekezet, amely ezzel a jelzővel (jogosan) illethető, beleilleszkezik a Mindenható világának nagy egészébe, ahol önmagában nem az emberi teljesítmény a mindenek előtt való, hanem az emberi teljesítmény motivációja és kiindulópontja is az Istenhez való, alázatban megmutatkozó kötődés.”

és görögöknek egyaránt az Isten ereje és az Isten bölcsessége. Mert az Isten »bolondsága« bölcsőbb az emberek bölcsességénél, és az Isten »erőtlenége« erősebb az emberek erejénél.” (1Kor 1,18–25)

Mindezt olvasva és megfontolva átértékelődik a bölcsességről való gondolkodásunk. Nem úgy, hogy lemondunk az emberi bölcsességről és a bölcs ember magatartásformáiról, hanem úgy, hogy helyükre kerülnek a prioritások. A bölcsesség kezdete az Úr félelme. Minden emberi tevékenység, szellemi produktum, lelki igyekezet, amely ezzel a jelzővel (jogosan) illethető, beleilleszkezik a Mindenható világának nagy egészébe, ahol önmagában nem az emberi teljesítmény a mindenek előtt való, hanem az emberi teljesítmény motivációja és kiindulópontja is az

Istenhez való, alázatban megmutatkozó kötődés. Itt kezdődik. Azután számtalan módon folytatódik, és számos csatornán árad. Lehetőséggé, kötelességgé, hivatássá válik. Emberhez méltó küldetésé. Bölcsen élni, bölcsen gondolkodni, bölcsen viszonyulni és bölcsen teljesíteni.

Bölcs fej, bölcs lélek, bölcs szív. Együtt kérjük a zsoltárossal: „Taníts minket úgy számlálni napjainkat, hogy bölcs szívhez jussunk!” (Zsolt 90,12) ■

JEGYZETEK

¹ Vö. 1Kor 3,16kk.

² Az ösztöndíjat a Magyarország Kormánya által felállított Reformáció Emlékbizottság hozta létre az ötszáz éves reformációi jubileum lezárulásakor, a reformáció kincseinek kutatása érdekében.

³ DIETZFELBINGER, Hermann 1978. *Jesus Christus und die Weisen aus dem Abendland*. Brunnen-Verlag, Metzingen.

A szepességi Klein lelkészcsalád és naplója

→ SZABÓ ANDRÁS PÉTER

A kora újkori családok történetével foglalkozó kutató számos forrástípusra támaszkodhat. A nemesi famíliák esetében leggyakrabban azokra a jogbiztosító iratokra, amelyek hosszú ideig a családi levéltárak legféltettebb kincsei voltak, ha pedig kereskedőkről, kézművesekről van szó, leginkább a különböző városkönyvek bejegyzéseire.¹ A leszármazás és a birtoktörténet feltérképezésére általában ezek is elegendőek. Azonban ha mélyebb ismereteket akarunk szerezni a családokról, akkor olyan írott forrásokra is szükségünk van, amelyek megmutatják, milyen szándékok mozgatták az embereket, illetve miként látták saját korukat és benne saját szerepüket. A modern szakirodalom ezeket a szövegeket egy neves holland kutatótól kölcsönöztet szóval egodokumentumként emlegeti. Egodokumentumnak számítanak például a magánlevelek, a tanúvallomások, de még inkább a naplók, önéletírások; nem véletlen, hogy a fogalom első, szűkebb meghatározásának is ezek állnak a középpontjában. Ha a 16–17. század magyarországi evangélikus lelkészcsaládjai érdekelnek, alig találunk majd jogbiztosító iratokat, levelezést is csak ritkán, viszont szép számmal maradtak ránk különböző (zömmel máig kiadatlan) naplók, önéletírások, és ezekre támaszkodva sok olyan kérdést is megválaszolhatunk, amelyet más társadalmi csoportok esetében hiába is tennénk fel.

A kora újkori lelkésznaplók jelentős részét nem üres könyvekbe vezették, hanem nyomtatott naptárak üres lapjaira. Paul Eber (1511–1569) wittenbergi teológiai professzor talált fel egy olyan örök-

▲ Michael Klein 1647. évi ordinációs életrajza (fotó: Czenthe Miklós)

naptártípust, amely minden egyes napnál felsorolta a világtörténet arra a napra eső fontos eseményeit, majd hagyott legalább két üres oldalt a tulajdonos saját feljegyzései számára.² Az így létrejött kézírásos naplók a nyomtatott kerethez igazodva nem a szokványos időrendben haladtak, hanem napok szerint osztották szét a különböző években történt eseményeket. Ezeket a köteteket nagyon gyakran több nemzedéken át vezették, és sokszor inkább

→ Szabó András Péter (1980): történetész, az MTA BTK Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa. Legutóbbi kötete *Keresztvíztől sirkeresztig – Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700)* (BTK Történettudományi Intézet, 2021) címmel jelent meg.

egyfajta családi krónikának lehet tekinteni őket, mint a szó szoros értelmében vett naplónak; igaz, nem hiányoznak belőlük az egyes szám első személyben megfogalmazott közlések sem.

A szárba szökkenő hazai evangélikus egyháztörténet igen korán felfedezte magának ezeket a különleges forrásokat. A lelkésznaplók kiaknázásáról tanúskodik Ján Reziknek és Samuel Matthaidesnek a magyarországi evangélikus iskolákról írott, 18. század eleji kéziratos munkája és Johann Samuel Klein 18. század végi lelkészéletrajz-gyűjteménye. Hasznosításukkal párhuzamosan elkezdték őket másolni is, a másolás során a bejegyzéseket a maguk egyháztörténeti, köztörténeti szempontjai szerint megrostálva és szigorú időrendbe helyezve. Nagyon sok esetben mára el is veszett az eredeti nyomtatvány, és csak a tudós elődök másolataira támaszkodhatunk. Kivonatok formájában maradt ránk jelen közleményünk tárgya, a szepességi Klein lelkészcsalád 17. századi, viszonylag kis terjedelmű naplója is. Az alábbiakban egyrészt arra vállalkozunk, hogy bemutassuk ennek a csupán másolatokban ránk maradt szövegnek a bonyolult és tanulságos szöveg-hagyományát, másrészt megpróbáljuk feltérképezni a Klein család életének azon mozzanatait, amelyekről a kivonatok nem tanúskodnak.

A napló nagy része a Klein család két tagjához kapcsolódik, akik szinte egész életüket a Magas-Tátra előterében éltek le. Clemens Klein (†1653), az első bejegyzések (1622–1644) szerzője valamikor a 16–17. század fordulóján született az azonos nevű iglói segédlelkész és a bártfai polgárcsaládból származó Anna Gorßki gyermekeként. Szülővárosában, majd a morvaországi Iglau gimnáziumában, végül pedig a wittenbergi egyetemen tanult. Hazatérte után, 1621-ben a szepesszombati iskola rektora lett, de már 1623-ban lelkészének választotta a közeli Strázsa (ma Poprád keleti városrésze), egy másik, Lengyelországnak elzálogosított szepesi városka gyülekezete, és egészen 1653-ban bekövetkezett haláláig itt szolgált.³ A kötetbe a huszonnégy városi evangélikus lelkészi testvérület számos iratát is bemásolta.

A napló bejegyzéseinek nagy része (1650–1674) azonban már Clemens Klein fiának, Michaelnak

(1623 k. – 1686) a nevéhez fűződik, akinek anyja, Dorothea Gniesnerin is lelkészcsaládból származott. Michael Klein már Strázsan született, hazai tanulmányait ugyanott, majd Liptószentmiklóson és Lőcsén folytatta. 1643-tól 1646-ig pedig a keletporoszországi Königsberg egyetemének hallgatója volt, ahol filozófiai magiszteri fokozatot is szerzett. (Ez a magyarországi diákok körében ritkaságnak számított.) 1647. szeptember 14-én Martin Wagner szuperintendens a szepességi Felka segédlelkészi posztjára avatta fel. Innen már egy évvel később a Késmárkhoz közeli, ma leginkább a középkori templom Szent László-falképciklusáról ismert szász jobbágyfalu, Kakaslomnic lelkészi állásába lépett elő, és itt is maradt 1672-ig, amikor az ellenreformáció átmenetileg távozásra kényszerítette. Ezt követően 1674-ig számos más lelkészársával együtt Késmárkon húzta meg magát, majd ismeretlen helyszíneken bujdosott. A Thököly-felkelés sikerei nyomán 1682-től haláláig ismét Kakaslomnicon szolgálhatott lelkészként.⁴

Egy vagy több ismeretlen kéz a naplót egy sor 1682 és 1722 közötti bejegyzéssel is bővítette, gyakran inkább csak az egyes évekhez fűzve eseményeket. A napló utolsó adata az 1722. évi strázssai tűzvész, ami arra enged következtetni, hogy a kézirat továbbra is a Lengyelországnak elzálogosított szepességi mezővárosok valamelyikében maradt. És ott volt még a 19. század elején is, amikor utoljára említik az eredeti forrást.

A napló négy kéziratban maradt ránk, amely – két kézirat szinte teljes azonossága miatt – valójában három szövegváltozatot jelent. Nyilvánvaló, hogy a három változat közül egyik sem nyújtja a napló teljes szövegét, mindegyik csak az eredeti kivonata. De melyek is ezek? A leghozzáférhetőbb változat (1.) az, amelyik Johann Samuel Klein (1748–1820) már említett munkájának csak 1873-ban megjelent harmadik kötetében szerepel, mégpedig Clemens és Michael Klein életrajzainak egy-egy hosszú lábjegyzeteként.⁵ Klein itt nem saját munkájára támaszkodott, hanem a néhai Johann Kriebel eperjesi német lelkész (1758–1778) kivonatát tette közzé (2.). Két kéziratban maradt fenn az a latin nyelvű kivonat, amely

valamikor 1792 előtt készült az akkor ifjabb Samuel Augustini ab Hortis szepesszombati evangélikus lelkésznél (1761–1792) és polihisztornál lévő eredetiből. Az egyik példány Sinai Miklós (1730–1808) debreceni református történészprofesszor gyűjteményében maradt fenn, a Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltárában,⁶ a másik pedig valószínűleg Kovachich Márton György (1744–1821), az ismert pest-budai történész és forrásgyűjtő számára készült, és ma az Országos Széchényi Könyvtár Kézirattárában őrzik.⁷ Végül a legteljesebb változatot (3.) a fenti Johann Samuel Kleinnal nem azonos és vele nem rokon Samuel Klein (1784–1835), a szepességi Felka egyháztörténet iránt mélyen érdeklődő lelkésze másolta ki 1814 októberében a maga szálkás betűivel az akkor Andreas Fabriczy (1751–1830) poprádi lelkészénél, kollégájánál és esperesénél található eredetiből.⁸ Hogy a napló miként került Fabriczyhoz, az teljesen világos, hiszen éppen Samuel Augustini ab Hortis leányát vette feleségül, temetésén pedig 1830-ban – hogy a láncolat teljes legyen – a másolatot készítő felkai lelkész prédikált.⁹ Samuel Klein értékes kéziratait ma javarészt az Evangélikus Országos Levéltárban őrzik Budapesten, de közülük néhány kötetnyi, így a napló-kivonatot tartalmazó is átkerült a testvérintézmény, az Evangélikus Országos Könyvtár állományába.

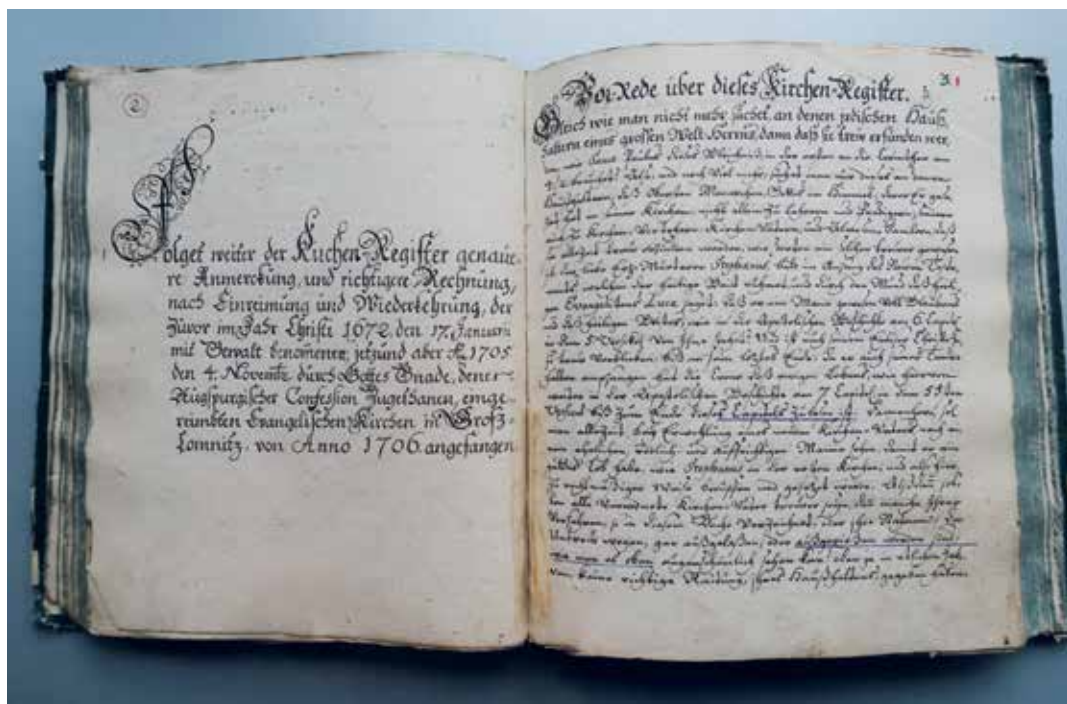
Nem lehet teljesen kizárni, hogy egyszer még előkerül a (valószínűleg öröknaptárba beírt) napló eredetije, esetleg egy teljesebb másolata, de addig csak a fenti kivonatokra támaszkodhatunk. Ezekből annyi kiderül, hogy Clemens Klein a maga feljegy-

zéseit, köztük a lelkészi testvérület egyes irataiból készített másolatait 1637-ig latinul vezette (ezek minden változatban latinul szerepelnek), majd átváltott anyanyelvére, németre. Fia, Michael Klein viszont a latin dátumjelölések kivételével mindent németül örökített meg, amit minden bizonnyal a korszak művelt köreinek nyelvi szemléletváltásával, az anyanyelv felértékelődésével kell magyaráznunk. Nagyon úgy tűnik, hogy a két kéziratban fennmaradt latin változat a német bejegyzések tükörfordításait tartalmazza. Jellemző a naplónak az 1666. július 6-ához kapcsolódó adata, miszerint Iglón Michael Frohnnak, a szepesi uradalom volt gazdasági irányítójának a halastava vérré változott. A latin kéziratokban itt a szepesi vár *domus Scepusiensis* (szepesi ház) formában olvasható, amely egyértelműen a német *Zipser Haus* helynévalak mechanikus, értelmileg helytelen fordítása, és valóban így szerepel a Johann Samuel Klein-féle német kivonatban. Ha Michael ezt az értesülést eredetileg is latinul örökítette volna meg, akkor a szövegben nyilván *castrum Scepusiense* vagy *arx Scepusiensis*, azaz szepesi vár állna.

Az egyes változatok összevetéséből kiderül, hogy bár Samuel Klein német változata a legbővebb, mind a három változatnak vannak olyan többletei, amelyek a másik kettőből hiányoznak. Az alábbi táblázatban számszerűen is összeállítottuk, hogy melyik hány bejegyzést tartalmaz, és hogy az átfedéseket számba véve és az iratmásolatokat nem számolva összesen hány önálló közlésből áll össze a szöveg. Innen kiderül, hogy jelenleg az egykori

	Clemens Klein (1622–1644)	Michael Klein (1650–1674)	Kései folytatás (1674–1722)
Johann Samuel Klein (1789 körül)	6	68	10
Samuel Klein (1814)	18	89	2
Latin kivonat (1792 előtt)	5	59	0
Összes bejegyzés	22	109	10

▲ A Klein-napló egyes kivonataiban található bejegyzések száma a bejegyzők szerint tagolva

naplónak összesen száznegyvenegy bejegyzését ismerjük, amelyeknek több mint a kétharmada Michael Klein tollából származott.

Ha tehát ki szeretnének adni ezt a naplót a jelen forrásadottságok mellett, akkor ez csak az egyes kéziratok német és latin szövegének szokatlan kombinálásával válik majd lehetségessé. Az egyes kéziratok összevetéséből az is kiderül, hogy bár a Johann Samuel Klein művében szereplő kivonat nem fordítás, de ő nagyon gyakran rövidíti vagy a maga szája íze szerint átfogalmazza a Samuel Klein másolatában hűbben fennmaradt német szöveget. Lehetséges, hogy ezeket az egyszerűsítéseket már a kivonat készítője, Johann Kriebel elvégezte, de az is lehet, hogy a lelkészéletrajzok szerzője nyúlt bele utólag a kézhez kapott szövegbe. Gyakran előfordul az is, hogy másolási hibák miatt kissé eltérő évszám vagy nap, esetleg különböző névalak szerepel az egyes kéziratokban, de gondos mérlegeléssel általában ki lehet küszöbölni ezeket az ellentmondásokat.

De miről is van szó ebben a több nemzedék által

vezetett, kései másolatok merítéséből ismert naplóban? Először is körképet kapunk a szepességi mezővárosokban, különösen Strázsán, Kakaslomnicon és a hozzájuk közel eső településeken bekövetkezett rendkívüli eseményekről, tűzvészekről, földrengésekről, baljós csodajelekről. Idesorolhatjuk a baleseteket is, például a szepesbélai Adam Kältstein 1653. július 5-én történt halálát, aki ezüstöt keresett a Bélai-Tátrában, de egy sziklaszirtről lezuhanva halálra zúzta magát. De idetartoznak a kivégzések is, mint például Christoph Klesch szepesszombati lelkész szolgájáé, aki 1664. december 10-én Leibicen azért bűnhődött halállal, mert állítólag ura tehenével vétkezett. Persze nem minden kuriózumhoz kellett meghalnia valakinek: Michael Klein érdekesnek találta azt is, hogy 1667. június 1-jén Daniel Klesch, a drámai gesztusokhoz vonzó, komoly költői tehetséggel is megáldott szepesváraljai lelkész felfogta egy üvegcsébe a városkájára hulló „véreső” néhány cseppjét, és azzal írt levelet testvérének, az előbb említett Christophnak.

De helyet kaptak a korszak helyi szemszögéből jelentős politikai eseményei, egy-egy nádor szepességi jelenléte, hadjáratok, Clemens Klein esetében pedig (szolgálati helyének, Strázsanak lengyel zálogbirtoklása miatt) néhány lengyelországi esemény is. Ő örökölte meg azt a valóban különleges alkalmat is, amikor 1622. március 28-án Szepesszombatban éjszakázott a Bethlen Gábor erdélyi fejedelem birtokából Pozsony felé visszaindított Szent Korona. Ám legalább ekkora súlya van a szövegben az egyes lelkészcollégák elhunytának is. Az egyháztörténetek számára később épp ezek a bejegyzések tették különösen érdekessé a naplót. (Nem véletlen, hogy a halálozási adatokat kivétel nélkül megtaláljuk Johann Samuel Klein változatában is.) Ugyanakkor érdekes, hogy más naplóírókkal szemben egyik Klein sem említette meg a lelkészi beiktatásokat. Michael viszont jellemző módon figyelmet fordított a Kakaslovnic két birtokos családjában, a Berzeviczyek és a Dobai Székelyek örökébe lépő Augustini/ab Hortis familiákban történt halálesetekre. Végül meglehetősen nagy súlya van a naplóban az 1670 és 1674 között öles léptékkal kibontakozó szepességi ellenreformációnak is, amely sok más evangélikus egyházihoz hasonlóan Michaelt is kivetette állásából és otthonából.

A fenti elemzésből kibontakozó összkép alapján a forrás egy helyi krónikához hasonlít, amely azonban nem egy településhez, azaz kötött helyszínhez kapcsolódik, hanem egy családhoz, és az átlagosnál gyakrabban tartalmaz egyházi személyekre, templomokra, iskolákra vonatkozó információkat. Ami feltűnően hiányzik ebből a családi krónikának is nevezhető naplóból, az nem más, mint a lelkészek saját családjának sorsa. Pontosabban szerepel a Klein család, ám nem több, mint négy bejegyzésben a száznegyvenegyből! Michael Klein feljegyezte édesanyjának, Dorothea Gniesnerinnek a halálát (1658. július 9., Strázsa), első feleségének, Reginának az elhunytát (1658. augusztus 22., Kakaslovnic), második házasságkötését Benedikt Roxer leányával, Dorotheával (1660. január 18., Szepesszombat), végül anyai nagyanyjának, férjzett nevén Ursula Gniesnerinnek a halálát (1664. szeptember 26.,

Szepesszombat). Ez minden. Aligha elképzelhető, hogy egy családi naplóból kimaradt volna a lelkész gyermekeinek születése, így nem tudunk másra gondolni, mint arra, hogy a kései kivonatolók, akiket sokkal jobban érdekeltek az egyház és a régió eseményei, mint maga a Klein család, egyszerűen nem vették fel másolataikba ezeket a számukra jelentéktelen történéseket.

A napló jelenleg ismert szövege tehát cserben hagy minket, ha magával a családdal kapcsolatban szeretnénk kérdéseket feltenni. Azonban ami Michaelt illeti, akad egy forrás, amely valamelyest segít kitölteni ismereteink fájó hiányát. Ez nem más, mint Kakaslovnic vegyes anyakönyve, amelyet 1648 és 1672 között éppen ő vezetett nagy pontossággal. A kötetet – a helyi egyházközség számadáskönyvével (1656–1709) együtt – ma a Németországba került szlovákiai németek kicsiny levéltárában (Karpatendeutsches Archiv), a Karlsruhe külvárosai közé tartozó Durlachban őrzik.¹⁰ (Az intézmény nemrég költözött a durlachi reneszánsz kastély épületéből a Heinrich Hübsch 19. századi építészről elnevezett helyi szakmunkásképző iskola második emeletére, jól mutatva a keleti németiség iránti érdeklődés fokozatos csökkenését.) Ez a két ritka forrás nem az 1944–1945. évi, menekülésbe torkolló evakuáció során került Németországba, hanem a valamikor a második világháború utáni nehéz évtizedekben hozta el őket szülőfaluja templomából a hazlátogató kakaslovnici helytörténész, Hans Theiß.¹¹ Ezt azért tehette meg, mert itt a szepesi szászok távozásával maroknyira fogyatkozott az evangélikusság, az egykor életerős gyülekezet pedig Késmárk saját lelkész nélküli leányegyházközségévé vált, és akár az iratok eltűnésétől is tartani lehetett.

Az anyakönyv különlegességét nemcsak az adja, hogy a születések, házasságok és temetések mellett az úrvacsoravételeket is vezették benne (igaz, ez nem példa nélküli a 17. századi német ajkú evangélikus közösségekben), de az is, hogy Michael Klein megörökölt benne több olyan családi eseményt is, amely nem Kakaslovnichoz kapcsolódott. Innen tudjuk meg, hogy 1649. február 14-én a közeli Leibicen vette el a naplóban csak elhunyt

kapcsán említett első feleségét, Reginát, aki nem más volt, mint Matthaues Viti/Feige leibici lelkész (1643–1663), későbbi esperes (1651–1654) leánya. Az örömapa egyébként 1631-től 1642-ig szintén a kakaslovnici egyházközség élén állt.¹² Ahogy azt Clemens Klein életrajza is példázza, meglehetősen gyakori esetnek számított az ilyen egyházi famíliák közötti frigy, az viszont némileg eltér a szokásos mintázattól, hogy Michael nem rektorként vagy segédlelkészként nősült, hanem csak a lelkészi tiszt elnyerése után. Ebből az első házasságból fogant 1650-ben Katharina, 1652-ben Johannes, a három évvel később, 1655 őszén elhunyt elsőszülött fiú, és 1655-ben Jakob. Regina Viti 1658 augusztusában, harminchárom éves korában elhunyt – férje a templomban, a mai Alexandriai Szent Katalin katolikus plébánia-templomban temette el, ahogy az a lelkész családtagjainak kijárt.

Miként azt már a naplóból is tudtuk, Michael Klein csak 1660 elején nősült újra, és ebből a Dorothea Roxerral kötött második házasságából született 1661-ben Johann Georg, 1663-ban pedig Michael. Miután Michael 1665 áprilisában elhunyt, 1667-ben megszületett következő fiuk is ugyanezt a nevet kapta. (Ez mai szemmel kissé különös, de a korszakban a magas gyerekhalandóság miatt meglehetősen elterjedt szokásnak számított.) Utolsó, az anyakönyvben szereplő gyermekük, Anna 1670 nyarán jött a világra. A forrás 1672. január 11-gyel zárul, hat nappal később pedig magának Michael Kleinnek is távoznia kellett szolgálati helyéről, így nem ismerjük a család életének későbbi fejleményeit – az anyakönyvi feljegyzéseket 1682. évi visszatérése után már nem ide vezette. Nem kizárt, hogy a száműzött lelkésznek Késmárkon, esetleg a külhoni (valószínűleg sziléziai) bujdosás során is születtek további gyermekei, mint ahogy az sem, hogy a nem éppen rendezett anyagi körülmények folyományaként számos gyermeke fiatalon meghalt vagy végleg idegenbe szakadt.

„A szepességi ellenreformáció nagy katalizmája nyomán aztán Klein maga is megkóstolta a nincstelen, napról napra élő menekültek nehéz kenyerét.”

Az anyakönyv azonban nem csupán az 1672 előtti a lelkész családjában történt jeles eseményekről tudósít, hanem a familia helyi társadalmi beágyazottságáról is. Ennek egyik vetületét a környékbeli egyházi személyekhez fűződő kapcsolat jelentette. Jellemző például, hogy Michael Klein két házasságból született hét ismert gyermekét mind Simon Bieleck, a közeli Hunfalva vele egyívású lelkésze (1646–1672) keresztelte. De az már a falu társadalmában betöltött szerepről tanúskodik, hogy a gyerme-

kek keresztapjai gyakran a falu bírójának és négy esküdtjének köréből kerültek ki, a keresztanyai szerepet pedig rendszeresen a naplóból már ismert kakaslovnici

földesurak¹³ feleségei, utóbb özvegyei vállalták. Christian Augustini ab Hortisnak (1598–1650), a szakértelméért 1631-ben nemesített volt késmárki városi orvosnak¹⁴ a hitvese, Dobai Székely Zsuzsanna, illetve idősebb Berzeviczy Pál felesége, Dobai Székely Erzsébet, akikhez később Christian fiának, Renatusnak (1627–1702) a házastársa, Mattyasovszky Krisztina is csatlakozott. A kapcsolat fordított irányban is fennállt, maga Michael Klein is gyakran előfordult ezekben a földesúri családokban kereszt-szülőként, felesége pedig több ízben is a helyi rektor (iskolaigazgató) és kántor gyermekeinek keresztanyja volt. Az úrvacsorázásokról vezetett feljegyzések is azt mutatják, hogy a falu tagolt társadalmában a lelkész – és kisebb mértékben a többi egyházi alkalmazott is – ugyanúgy a helyi elithez tartozott, mint a nemesi családok. Igaz, gyakran az iskola diákjai is hozzájuk csatlakoztak, míg külön-külön vettek úrvacsorát a legények, a leányok és a házaspárok.

A lelkészcsalád szilárd anyagi helyzetéről és megbecsüléséről tanúskodik az is, hogy az anyakönyvben Kleinék háztartási alkalmazottai is feltűnnek. 1661. január 2-án például a lelkész szolgálója, Jacob Jäksch és szolgálólánya, a családnév nélkül említett Eva kötött egymással házasságot. Míg a helyi társadalom tetején a földesurakat és az evangélikus lelkészt találjuk, addig az alján a nincstelen

koldusok és a meglepően nagy számban felbukkanó, szerény körülmények között, mélyen a jobbágyok életszínvonala alatt élő sziléziai és lengyelországi menekültek helyezkedtek el. A szepességi ellenreformáció nagy kataklizmája nyomán aztán Klein maga is megkóstolta a nincstelen, napról napra élő menekültek nehéz kenyerét.

A szepességi szász Klein lelkészcsalád történetét először naplójuk nyomán kíséreltük meg bemutatni, ám annak (valószínűleg egy öröknaptár üres lapjaira rótt) eredetije nem maradt fenn, csak egyháztörténeti-köztörténeti szempontú kivonatai, és ezek sokkal inkább a régió és az egyház történetéről tanúskodnak, mint a család sorsáról. A rendel-

kezésünkre álló szövegegyüttes a maga jellegzetes értelmezési dilemmáival a 16–17. századi elbeszélő források hagyományozódásának valóságos állapotos lova. Michael Klein kakaslomnici lelkészről illetően támpontot nyújtott az általa vezetett vegyes anyakönyv is, amelynek segítségével tisztább képet kaphattunk családjáról és a helyi társadalomban betöltött szerepéről. Sok hasonló familia forrásait kellene még feltárnunk ahhoz, hogy átfogó elemzést tudjunk nyújtani az ellenreformáció előtti, anyagi ereje és megbecsültsége teljében lévő hazai lelkészi társadalomról, ám meggyőződésünk, hogy a fent-hez hasonló mélyfúrások is közelebb visznek ennek az elsüllyedt világnak a megismeréséhez. ■

JEGYZETEK

- 1 Jelen tanulmány a Lendület Családtörténeti Kutatócsoport keretében készült. Itt szeretném megköszönni dr. Heike Drechsler-Meelnek a karlsruhe-durlachi kutatás (2019. október 8.) során nyújtott önzetlen segítségét.
- 2 SZELESTEI NAGY 1992, 1. o.; TERSCH 2008, 40–41. o.
- 3 CSEPREGI 2021, 278. o.
- 4 GREB 1926, 80–82. o.; CHALUPECKÝ 2008, 71. o.; CSEPREGI 2021, 280. o.
- 5 KLEIN 1873, 211–220. o. (lábjegyzetekben).
- 6 TREL I.24.a. *Miscellanea Historica-Hungarica*, 5: 764–779. o.
- 7 OSZKK, Fol. Lat. 370. 20v–37v. fol. „Diarium Johannis [!] Klein pastoris Kakas Lomniczensis in comitatu Scepusiensis ab anno 1633 usque 1674.”
- 8 EOK 10.073. 66–84. o. „Diarium Clementis et Michaelis Klein quorum ille Michaelis-villanus, hic Mega-Lomnicensis pastor erat. Originale

- huius diarii possidet plurimum reverendus dominus Andreas Fabriczy senior venerabilis senioratus XIII oppidorum et pastor Popradiensis, unde ego Samuel Klein, verbi Divini minister Felkensis fideidigne transumsi anno 1814 mense octobris.”
- 9 SZINNYEI 1894, 63–64. col.
- 10 KKSA Großlornitz, No. 265–266. Az egyházközösség bevételeit és kiadásait rögzítő, Julius Greb 1926. évi falutörténetében is elemzett számadáskönyv (No. 266.) jelen tanulmány szempontjából kevésbé releváns.
- 11 THEISS 1992, előszó.
- 12 CSEPREGI 2021, 643. o.; GREB 1926, 79. o.
- 13 GREB 1926, 13–27. o.
- 14 BARÁTHOVÁ 2008, 429–430. o.

BIBLIOGRÁFIA

Kézirattári források

- Evangélikus Országos Könyvtár, Budapest (EOK). 11.073. Samuel Klein: *Collectio varii instrumenti*, Tom. III.
- Karpatendisches Kulturwerk Slowakei e. V., Archiv. Karlsruhe-Durlach (KKSA). Großlornitz, No. 265. *Matricula ecclesiae Lomnitziensis 1648–1672*.
- Karpatendisches Kulturwerk Slowakei e. V., Archiv. Karlsruhe-Durlach (KKSA). Großlornitz, No. 266. *Rechnungsbuch/„Háztartási könyv” 1656–1709*.
- Országos Széchényi Könyvtár Kézirattár, Budapest (OSZKK). Fol. Lat. 370. Cím nélküli másolati kötet Jankovich Miklós gyűjteményéből. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen (TREL). I.24. Sinai Miklós-féle gyűjtemény, a) Oklevélmások gyűjteménye. *Miscellanea Historico-Hungarica*, 5. köt.

Kiadott források és hivatkozott művek

- BARÁTHOVÁ, Nora 2008. Osobnosti Velkej Lomnice. In: Vladimír Labuda – Michal Šmálik (szerk.): *Dejiny Veľkej Lomnice*. Obecný úrad, Veľká Lomnica. 418–445. o.
- CHALUPECKÝ, Ivan 2008. Začiatok novoveku, nepokojné roky (1526–1711). In: Vladimír Labuda – Michal Šmálik (szerk.): *Dejiny Veľkej Lomnice*. Obecný úrad, Veľká Lomnica. 65–75. o.

- CSEPREGI Zoltán 2021. *Evangélikus lelkészek Magyarországon (ELEM)*. 2. köt. *A zsolnai zsinattól a soproni országgyűlésig (1681)*. 3. rész. *Kelet-Magyarország (az ötvárosi egyházkerület és az erdélyi magyar evangélikus gyülekezetek)*. Elektronikus kiadvány. Medit, Budapest. <https://medit.lutheran.hu/site/konyv/4526>. (Megtekintés: 2022. szeptember 8.)
- GRÉB, Julius 1926. *Geschichte der Gemeinde Großlornitz*. Paul Sauler, Késmárk.
- KLEIN, Johann Samuel 1873. *Nachrichten von den Lebensumständen und Schriften evangelischer Prediger in allen Gemeinen des Königreichs Ungarn*. 3. köt. Kiad. Fabó András. Hornyánszky, Pest.
- SZELESTEI NAGY László 1992. Hranicae Mátyás bejegyzése egy Eber-féle *Calendarium historicum*-ban. *Lymbus, Művelődéstörténeti Tár*, 4. évf. 1–36. o.
- SZINNYEI József 1894. *Magyar írók élete és munkái*. 3. köt. Hornyánszky, Budapest.
- TERSCH, Harald 2008. *Schreibkalender und Schreibkultur. Zur Rezeptionsgeschichte eines frühen Massenmediums*. Wolfgang Neugebauer Verlag, Graz.
- THEISS, Hans 1992. *Groß Lomnitzer Geschichte bis zur Vertreibung*. H. n. (Gépelte kézirat és forrásgyűjtemény a Karpatendische Bibliothek [Karlsruhe-Durlach] őrizetében).

„Családomban a lelkipásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás”

Református lelkészek családi háttere a 20. század közepén

→ SZÁSZ LAJOS

Az utóbbi években öröndetesen megszapordott azon írások száma, melyek a protestáns lelkészi kar történetét különböző megközelítésből, de a társadalomtörténeti módszerek sokszínűségével kutadják. Magyar kontextusban is vizsgálni kezdték a lelkészcsaládok, az úgynevezett „ároni házak” sokféle mintázatot és tanulságot hordozó történeteit.¹ Kovács I. Gábor több kötetben dolgozta fel a sajátos „felekezeti-kulturális” tömbök hatását a protestáns tudáselit, többek között a teológiai professzorok rekrutációjára nézve.² Ki kell emelni az erdélyi református lelkészársadalom vizsgálatára irányuló szisztematikus forrásfeltáró és -feldolgozó tevékenységet.³ Azonban a magyarországi lelkészi kar társadalmi beágyazottságát, a prédikátorok származását nagyobb mintavétel alapján vizsgáló tanulmányok jobbára nem születtek,⁴ eddigi sejtéseinket leginkább a református kollégiumok anyakönyveinek sokszor hasznos bejegyzései alapján lehetett megfogalmazni.⁵ Kisebb mintavétellel, egy-két egyházmegyé, illetve több tipikusnak tartott lelkészcsalád történetével kapcsolatos – feltehetően csak korlátozottan érvényes – megjegyzéseket tett az elmúlt években e sorok írója.⁶

1942 és 1944 között Soos Béla, a Debreceni Tudományegyetem Hittudományi Karának egyháztörténet-professzora a közegyház vezetőinek támogatásával megszervezett egy országos programot, melynek során az akkor szolgáló református lelkészek nagyobb részétől begyűjtötte megadott kérdőpontok mentén elkészített önéletrajzukat. Az így összeállt gyűjtemény az aktuálisan szolgáló

lelkészek biográfiája mellett a nyugdíjas, illetve már elhunyt elődök és sok esetben a lelkészözvegyek életrajzeit is tartalmazza. A sok száz életrajz közül a dunántúli és a tiszántúli anyagot teljesen, a dunamellékit részleteiben publikálták.⁷ Külön kötetben jelentek meg a kárpátaljai és a partiumi lelkészek önéletrajzai.⁸ A biográfiák feldolgozása, az anyag kiértékelése még nem vagy csak részben történt meg.

Jelen dolgozatban arra teszünk kísérletet, hogy a teljesnek tartható dunántúli és tiszántúli gyűjtemények alapján az 1940-es években aktívan szolgáló református lelkipásztorok származására, felmenőik társadalmi hovatartozására nézve tegyünk néhány megállapítást, és mindezt összevevük a korszakban többször megfogalmazott nézetekkel, melyek a lelkészi kar társadalmi összetételének megváltozását kommentálták, általában negatív értelel. A legfontosabb kérdés tehát arra vonatkozik, hogy mennyiben tükröződik vissza a 19–20. század fordulójának református „közérzete” a tényleges statisztika alapján, amely az 1940-es években aktív lelkészek származását, tehát a legtöbb esetben néhány évtizeddel korábban meghozott pályaválasztások eredményét tükrözi.

Elfogyó lelkészek, híguló lelkészi kar – református közérzet a 19–20. század fordulóján

Érdekes módon éppen a 19. század második felében, időben szinte ugyanakkor, amikor a historizáló közösségi emlékezet elkezdte felfedezni magának – a német protestantizmussal közel egy időben – a lelkészcsaládok történetét, azok egyházi közössé-

→ Szász Lajos (1988): kutatási területe a 19–20. századi református egyháztörténet. 2021-ben védte meg Baltazár Dezső tiszántúli református püspök életéről írt doktori értekezését.

▲ Református lelkész és családja egy ünnepnap délutánján, 1932 (Fortepan/Dr. Nagy Józsefné)

get építő hagyományait, a lelkipásztorok egy része az ároni házak lassú haldoklására hívta fel a figyelmet.⁹ A *Protestáns Egyházi és Iskolai Lap* szerzője már 1877-ben arról írt, hogy míg a cseh protestáns lelkészcsaládok virágkorukat élik, a magyarországi lelkészek fiai szinte „futnak a lelkészi pálya elől”.¹⁰ A lelkészi hivatás anyagi és erkölcsi megbecsültsége a 19. század végére sokak szerint komolyan meggyengült. Nem véletlen, hogy 1889-ben mozgolódni kezdtek a magukat „közpapoknak” nevező, szegényebb református lelkészek, többek között a lelkészi pálya anyagi megbecsültsége, jelentősebb állami fizetéskiegészítés mellett kampányolva. Péntek Ferenc, a „közpapok” vezetője szomorúan állapította meg: „Ily körülmények és viszonyok mellett csak természetes dolognak tartjuk azt, ha a papi pályától a tekintélyesebb családok tagjai teljesen visszahúzódtak, a középosztályból pedig csak azok léptek

erre a pályára, kik más téren szegénységük miatt nem voltak képesek magukat kiképezni. Még maguk a papok is csaknem kivétel nélkül arra igyekeztek, hogy gyermekeiket a papi pályától visszatartsák.”¹¹

Érdeemes megjegyezni, hogy míg az 1881-es református alkotmányozó zsinatot megelőzően többek éppenséggel a nepotizmusra panaszkodtak, ami a lelkészdinasztiák megerősödését és pozíciójuk megőrzését segítette elő, addig a zsinat által törvénybe iktatott szabad lelkészválasztás nyomán a lelkészi hivatal megbecsültségét féltették a különféle, egyébként a dualizmus időszakában rendkívül elharapózó korteshadjáratoktól. Mindemellert a kormány is érezte a lelkészi fizetések rendezetlenségét, ezért 1898-ban állami fizetéskiegészítést, azaz úgynevezett kongrua életbeléptetését rendelte el. A kortársak szemében leginkább abban mutatkozott meg a lelkészi hivatás presztízsének csökkenése, hogy

többek tapasztalata szerint a lelkészek gyermekei, ha tehették, elkerülték a lelkészi pályát, helyettük szegényebb sorsú fiatalok próbálkoztak ilyen módon felemelkedni. Az elkeseredett közpapok vezetője így összegezte sokak benyomását: „Mindnyájan tudjuk, hogy a papi pályára kevés kivétellel csak a földművesek gyermekei és ezek közül is csak a szegényebb tanulók mennek, és ezek is azért, mert arra a tanárok által ösztönöztetnek. Valóságos lelketlen munka az, a mit a fiatal tapasztalatlan ifjakkal véghez visznek. A helyett, hogy figyelmeztetnék őket a nyomorúságra, a szenvedésre, melyeknek ezen a pályán kitéve lesznek.”¹²

„...a lelkészek gyermekei, ha tehették, elkerülték a lelkészi pályát, helyettük szegényebb sorsú fiatalok próbálkoztak ilyen módon felemelkedni.”

A lelkészi kar válsága azonban nem szűnt meg rögtön a fizetésrendezés első lépései nyomán; nem véletlen, hogy lelkészek anyagi biztonságának erősítésére, hivatástudata ápolására alakult meg 1907-ben a sokak által talán joggal csupán lelkészszakszervezetként aposztrofált Országos Református Lelkészegyesület.¹³ Ugyan a lelkészegyesület számos sikert ért el, főképp a lelkészi kar közösségi öntudatának, összekovácsolásának terén, a világháborúig nem változtak jelentősen a tendenciák. Az első világháború viharai közepette egy elkeseredett lelkészfeleség, aki maga is egy többgenerációs „ároni ház” leszármazottja volt, így foglalta össze a magyar protestáns ároni házak általa tapasztalt válságának legfontosabb jeleit egy magánlevélben:

„De hát most ez a szokás, a papok nem vesznek el paplányokat mert azok többnyire szegények, nem visznek 10-15 ezer forintokat magukkal. Kapósabbak a parasztlányok, mert annak van pénze, – a másik meg az, hogy a tisztelendő úr maga is paraszt gyerek lévén, nem idegen neki az a világ. [...] Hovatovább mind kevesebb lesz az olyan papi családoknak a száma, aki arra lehet büszke, hogy 4ed 5öd ízigen fel tudja vinni a családfáját hogy az min pap volt. Én még elmondhatom hogy apám, öregapám, dédapám apai anyai ágrul mind papok voltak, az uramé szintén de már a leányom nem tudom nem

e valami pópista jegyzőnek vagy valamiféle zsidó vigécznek kell adnom, ha azt akarom, hogy férjhez menjen. Meg a többi sok jóra való szegény pap lány, papot várna mind, paphoz szeretne menni mind, de bizony hiába várják. [...] A baj gyökere bizony ott van, hogy a pap fiuk nem mennek a papi pályára, hanem mennek a paraszt és még szegényebb fiuk, mikor aztán papokká lesznek, jó nekik a paraszt lány is csak pénze legyen.”¹⁴

Az ilyen módon megtapasztalt folyamatot még inkább felkavarta az első világháború és az azt követő időszak. A világháború évei alatt egyrészt szinte kiürül-

tek a teológiai akadémiák, másrészt viszont nem egy visszaemlékezést ismerünk, amely arról beszél, hogy többen csupán a besorozás alóli felmentés érdekében jelentkeztek ekkoriban a lelkészképzésre. A világháború végével pedig számos fiatal, hadviselt lelkészjelölt érkezett vissza a frontról és végezte el kedvezményesen, néhány félév alatt a teológiai képzést. Az így egyszeriben a pályára kerülő számos lelkész, kiegészülve a Trianon következtében szolgálati helyét elhagyni kényszerülő, menekült lelkészekkel, sok helyen túljelentkezést okozott a korábbi lelkészhiány helyébe. Különösen nehéz volt a sorsa a pályakezdő lelkészeknek, a káplánoknak, akik gyakran nemhogy parókus lelkipásztori, de még kápláni szolgálati helyet sem találtak.¹⁵ Mindez nagy valószínűséggel kihatott a lelkészi pályát választók létszámára és összetételére is.

Az 1940-es évek lelkészönéletrajzainak tanulságai

A Soos Béla által kezdeményezett gyűjtés nyomán összesen három vaskos kötetben jelentek meg a dunántúli és a tiszántúli lelkészek életrajzai néhány évvel ezelőtt.¹⁶ Az összes beküldött életrajz közül az alábbiakban csupán az aktív lelkészek (parókus lelkipásztorok, segédlelkészek, hitoktató lelkészek, helyettes lelkészek és intézményi lelkészek) életrajzait vettük számításba. Az így vizsgálatba vont, összesen

834 (488 tiszántúli és 346 dunántúli) biográfia nagyon változatos képet mutat. A lelkészeknek ugyan megadott kérdőpontok mentén kellett volna elkészíteniük önéletrajzukat, azok színvonala végül igencsak széttartó lett. A többoldalas, rendkívül adatgazdag szövegek mellett számos olyat találunk, amely csak a legelemibb szolgálati érdekű adatközlésre szorítkozott. Az általunk vizsgált 834 életrajz közül ráadásul 198 (23,7%) esetben semmilyen információt nem találunk az illető származásáról, családi hátteréről, a felmenők foglalkozását vagy anyagi helyzetét illetően. A többi esetben is leginkább csak az édesapa foglalkozására utaló egy-két szavas jellemzést találunk, amely némely kategóriáknál az eltérő értelmezések okán félreértésekhez vezethet. Számos esetben viszont úgy érezte az önéletrajz írója, hogy hosszabban, akár több generáción keresztül átféveően kell számot adnia a felmenők társadalmi és anyagi helyzetéről, illetve a tőlük nyert indíttatásokról. Mielőtt elemeznénk a táblázatba foglalt adatokat (lásd lent) tanulságait, fontos az abban szereplő kategóriákról is szólni.

A *lelkész* rovatba került értelemszerűen az a lelkész, akinek lelképásztorként szolgált az édesapja. Ritkább esetben az is, akinek ugyan nem prédikátor volt a közvetlen felmenője, ám ő maga is hangsúlyozta családját „ároni” jellegét, amely legtöbbször a nagy- vagy dédszüllő, esetleg a nagybácsik lelkészi hivatásából fakadt. Nem egy esetben találunk részletes családfát számos lelkész ős felsorolásával vagy éppen olyan – tanulmányunk címében is szereplő – megfogalmazást, amely a család régi lelkészi jellegére utal. „Családomban a lelképásztorkodás tradicionális foglalkozás és hivatás” – írta Ormós István, akinek már dédnagyapja is lelkészként szolgált.¹⁷ Mivel önbevalláson alapuló adatközlésről van szó, ezért sejthető, hogy a család lelkészi jellegének megjelenítése a korábbi pályaválasztás szempontjából is fontos tényező lehetett. A *tanító/tanár* rovatba az állami vagy felekezeti elemi iskolai tanítók, kántortanítók, illetve lelkészi feladatokat is ellátó léviták, *praeorans* tanítók, valamint középiskolai tanárok kerültek, egy esetben pedig egyetemi magántanár is megjelent a felmenők között. A *tisztviselő/hivatalnok* kategóriába a legtöbb esetben községi vagy

városi alkalmazású tisztviselők: jegyzők, csendőr és rendőr tiszthelyettesek, illetve állami szervek tisztviselői, több esetben a MÁV vagy a posta alacsonyabb beosztású alkalmazottai kerültek. Két esetben vasúti állomásfőnököt is találtunk. Ritkábban banki, illetve állampénztári hivatalnokok voltak az édesapák. Az *iparos/kereskedő* halmazba az önálló kisiparosokat (néhány tímár-, molnár-, kovács-, kádár-, bognár-, asztalos-, illetve szabómestert), azok segédeit, valamint a jóval kevesebb kereskedőt és néhány vendéglős édesapát soroltuk. Az összesen három, közelebről nem ismert gyári munkás felmenő részben a sajátos kulturális milió miatt kapott önálló kategóriát. Leggyakrabban azonban földművesek voltak az elődök. Ebbe a csoportba került az összes, jobbára a „szegény” jelzővel ellátott „földműves”, „gazdálkodó”, illetve a csak néhány holdas kisbirtokkal rendelkező „kisgazda” is, szintén a közös kulturális gyökerek és a feltehetően hasonló anyagi körülmények miatt. Meg kell jegyezni viszont, hogy az egyszerű földműves zsellér és a gazdag paraszt a források szűkszávsága révén könnyen ugyanabba a kategóriába kerülhetett. Külön kezeltük azt a néhány famíliát, amelyre „földbirtokos”, „középbirtokos” nemes családként utalnak. Nem egy esetben a birtokméretéről is találunk információt (50-100 hold között), illetve a család régi nemessége is szóba kerül (pl. az Eötvös família esetében). Abban az esetben, ha semmi ilyesfajta információt nem tartalmazott az életrajz, az *ismeretlen* kategóriába soroltuk. A táblázatban egyházkerületenként jelennek meg a számadatok és a százalékok, külön az összes életrajzra, tehát a teljes forrásbázisra vetítve, illetve külön oszlopban az összes ismert, tehát a származását megjelölő életrajzra nézve. Az utolsó két oszlopban pedig a két egyházkerületi forrásbázis egészére nézve láthatjuk az adatokat.

A felmenő (édesapa) foglalkozása

Az első szembetűnő eredmény a lelkész felmenők relatíve alacsony száma. Az összes lelkész mintegy ötöde (22%) származott csupán ároni családból. Ha csak az ismert adatokat vizsgáljuk, abban az esetben

▼ Makkai Sándor és Ravasz László református püspökök feleségükkel, 1935 (Fortepan/Makkai Sándor Protestáns Népfiskolai Egyesület gyűjteménye)

is csak kicsivel több mint a negyedére (28,6%) igaz a lelkészi családi háttér. Mivel a lelkészi felmenők felmutatása a prédikatori identitás egyik fontos, hangsúlyos eleme volt, így feltételezhetjük, hogy az ismeretlen származású lelkészek között csak elenyészően kevés lehetett a lelkészcsaládból származó. Úgy tűnik, mintha az ország keleti, tömbreformátus területein erősebb gyökerekkel bírtak volna a lelkészcsaládok, az itt szolgáló lelkészek negyede-harmada nőtt fel parókián. A református felekezeti-kulturális alakzat másik fontos hordozója a tanítói, tanári réteg – amely a lelkész mellett szintén egyházi hivatalnoknak számított – mintegy 10-15%-ban jelenik meg. Az összes lelkész tekintetében a lelkészi és tanítói származás – amely hasonló szocializációt és kulturális gyökereket feltételez – mintegy egyharmados arányt képvisel, amely csak az ismert adatokat számba véve sem éri el a 45%-ot.

A tisztviselői/hivatalnoki réteg alacsony számaránya nem tűnik meglepőnek, de összességében mintegy 15-20%-os jelenlétük a protestáns lelkészi kar nyitottságát jelzi, hiszen a lelkészi hivatás számos alacsonyabb képzettséget igénylő hivatást gyakorló, kispolgári milióból érkező fiatal számára jelentette a felemelkedés lehetőségét. A munkások

és földbirtokosok aránya elenyésző az összlétszámhoz képest. Látszólag tehát az egyébként is kevésbé jelentős vidéki munkásság és a vagyoni helyzete szempontjából kiemelkedő birtokosréteg sem volt nyitott a lelkészi hivatás felé. Figyelemre méltó ugyanakkor, hogy a földműves kategória az összes lelkészt tekintve legalább 25%-os arányban jelenik meg, ám csak az ismert adatokra fókuszálva ez már az egyharmadot is eléri. Az arányokat tekintve itt találunk komolyabb különbséget a két egyházkerület lelkészi karában. Míg a dunántúli ismert adatokat tekintve 40%-os az arány, ugyanez a Tiszántúlon csupán 26,5%. Mindez feltehetően annak tudható be, hogy az ellenreformáció óta – a református közösség csonka társadalomfejlődése miatt – a dunántúli régióban a falusi földműves közösség tagjaihoz viszonyítva alulreprezentált volt a városi polgárság, az iparos- és kereskedőréteg csakúgy, mint az értelmiségi hivatást gyakorlók. Ezzel szemben a tiszántúli tömbreformátus vidéken nagyobb arányban találunk református iparosokat és hivatalnokokat, így a földművesek összesített aránya alacsonyabb ebben a régióban.¹⁸

Röviden meg kell vizsgálnunk még, hogyan változtak ezek az arányok az időben, tehát igaz-e

a 19. század második felétől hangoztatott kortárs tapasztalatnak. Saját kutatásaink, amelyek a 19. század első felének tiszántúli, közelebről a békés-bánati és heves-nagykunsági egyházmegyék lelkészi karait vizsgálták, lényegesen magasabb, 50%-ot is meghaladó arányban mutattak ki lelkészi és kisebb arányban paraszti, iparosi hátteret. Ebben az időszakban még a nemesi származásúak java része is valamely lelkészcsalád sarja volt.¹⁹ Ehhez képest viszont a vizsgálatba vont lelkészek ismert fiúgyermekei közül csupán minden harmadik választotta a lelkészi hivatást, ám összesen majd a 90%-uk lépett valamely értelmiségi, honoráriusi pályára.²⁰

Összegzés

Ezen adatok összevetéséből úgy tűnik, hogy Magyarországon a protestáns lelkészi kar 18–19. századi,

inkább – részben külső kényszer hatására – az önreprodukción szorgalmazó zárttsága a 19. század második felétől a földműves, volt jobbágyi, paraszti rétegek számára a felemelkedést lehetővé tévő nyitottsággá változott. A magyar református lelkészi pálya – ellentétben a porosz protestáns lelkészekével,²¹ akik egyszersmind állami hivatalnokok is voltak – nem szilárdult meg a polgári hivatások között, hanem inkább egyfajta lépcsőként, köztes állomásként szolgált a feltörekvő társadalmi rétegek számára a nagyobb anyagi megbecsültséggel és társadalmi presztízzsel bíró polgári életpályák felé.²² A további kutatás feladata lesz időben is szélesíteni az elemzést, illetve részleteiben értelmezni az eredményeket a lelkészi kar képzettség, szolgálati hely és egyházi pozíció szerinti megosztottságára nézve is. ■

	Dunántúli Egyházkerület (összes)	Dunántúli Egyházkerület (összes ismert)	Tiszántúli Egyházkerület (összes válasz)	Tiszántúli Egyházkerület (összes ismert)	Összes	Összes ismert
Lelkész	64 (18,5%)	64 (21,8%)	118 (24,2%)	118 (34,4%)	182 (22%)	182 (28,6%)
Tanító/ tanár/ kántor	44 (12,7%)	44 (15%)	56 (11,5%)	56 (16,30%)	100 (12%)	100 (15,7%)
Tisztviselő/ hivatalnok	31 (9%)	31 (10,5%)	38 (7,8%)	38 (11,1%)	69 (8,3%)	69 (10,9%)
Iparos/ kereskedő	27 (7,8%)	27 (9,2%)	26 (5,3%)	26 (7,6%)	53 (6,35%)	53 (8,3%)
Munkás	2 (0,6%)	2 (0,7%)	1 (0,2%)	1 (0,3%)	3 (0,36%)	3 (0,47%)
Földműves	118 (34,1%)	118 (40,3%)	91 (18,6%)	91 (26,50%)	209 (25%)	209 (32,9%)
Birtokos	7 (2%)	7 (2,4%)	13 (2,7%)	13 (3,8%)	20 (2,4%)	20 (3,1%)
Ismeretlen	53 (15,3%)	–	145 (29,7%)	–	198 (23,7%)	–
Összesen	346	293	488	343	834	636

JEGYZETEK

- 1 SZÁSZ 2011; PÁLYI 2012.
- 2 KOVÁCS 2014; 2016.
- 3 ŐSZ 2013; TÓTH 2013.
- 4 Kivételt képez az UGRAI János által közzétett, nagyon értékes tisztán-
nenni forrásanyag (2004).
- 5 RÁCZ 1995, 35–38. o.; GÁBORJÁNI SZABÓ 1999, 35–41. o.
- 6 SZÁSZ 2013; 2021b.
- 7 KRÁNITZ 2013; SZABADI 2016; MOLNÁR 2016.
- 8 SZABADI 2008.
- 9 PAYR 1905.
- 10 N. N. 1877.
- 11 PÉNTEK 1891.
- 12 PÉNTEK 1892.
- 13 SZÁSZ 2021a, 121–139. o.
- 14 Dunamelléki Református Egyházkerület Ráday Levéltára (RL) C/197.
Kováts J. István iratai 16. d. Türi Károlyné levele Kováts J. Istvánhoz,
Kapoly, 1916. augusztus 30.
- 15 BODOKY 2007, 159–160. o.
- 16 Jelen tanulmányunkban csupán a dunántúli (KRÁNITZ 2013) és a
tiszántúli (SZABADI 2016) lelkészi önéletrajzok értékelésére szorít-
kozunk.
- 17 SZABADI 2016, 1: 237. o.
- 18 Az egyházkerületi sajátosságokkal kapcsolatban lásd Kovács 2016,
87–95. o.
- 19 SZÁSZ 2013, 426–428. o.
- 20 Úo. 429–431. o.
- 21 JANZ 1994, 93–100. o.
- 22 SZÁSZ 2021, 212–217. o.

FELHASZNÁLT IRODALOM

- BODOKY Richárd 2007. *Jövevények és vándorok. Családtörténeti töredékek*. 6. köt. *Szent Mihály napja (1928–1932)*. Magánkiadás, Budapest.
- GÁBORJÁNI SZABÓ Botond 1999. *A szabadság szent igéi. A tiszántúli reformá-
tus egyházi vezetés és a Debreceni Kollégium 1848/49-ben*. Tiszántúli
Református Egyházi Gyűjtemények, Debrecen.
- JANZ, Oliver 1994. *Bürger besonderer Art. Evangelische Pfarrer in Preußen
1850–1914*. De Gruyter, Berlin – New York.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.) 2014. *Hít – tudomány – közélet. A Debreceni Tu-
dományegyetem Református Hittudományi Kara (1914–1950) professzo-
rainak életrajzi adataira és életútleírása*. ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- KOVÁCS I. Gábor (szerk.) 2016. *Sároszatak erőterében. A tiszáninneni szár-
mazású református egyetemi tanárok életrajzi adataira és életútleírása*.
ELTE Eötvös Kiadó, Budapest.
- KRÁNITZ Zsolt (szerk.) 2013. „A késő idők emlékezetében éljenek...”
A Dunántúli Református Egyházkerület lelkészi önéletrajzai (1943). Pápai
Református Gyűjtemények, Pápa.
- MOLNÁR Sándor Károly 2016. *Budafoki lelkészek önéletrajzai 1943-ból*.
(Székely Sándor, Németh Győző, Lukáts József, Demjén István önéle-
trajza.) *Acta Papensia*, XVI. évf. 3–4. sz. 375–433. o.
- N. N. 1877. *A cseh-morva országai... Protestáns Egyházi és Iskolai Lap*,
XX. évf. 42. sz. 1339. o.
- ŐSZ Sándor Előd 2013. *A Görgényi Református Egyházmegye történeti
névtára. A kezdetektől 1848-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest. (Erdélyi
református egyháztörténeti füzetek 19.)
- PÁLYI Zsófia Kata 2012. *A Pályi család prédikátori öröksége. Egy református
lelkészcsalád nemzedékeinek története*. Dunántúli Református Egyház-
kerület Tudományos Gyűjteményei, Pápa.
- PAYR Sándor 1905. *A Perlaklyak négy százados ároni háza. Egyháztörténeti
monographia*. Luther Társaság, Budapest.
- PÉNTEK Ferenc 1891. *Válasz a „Testvéri szöveget”-ra*. *Közpapok Lapja*,
III. évf. 24. sz. 186. o.
- PÉNTEK Ferenc 1892. *Presbyteri János tévedései*. *Közpapok Lapja*, IV. évf.
12. sz. 1. o.
- RÁCZ István 1995. *Az ország iskolája. A Debreceni Református Kollégium
gazdasági erőforrásai*. Debreceni Református Kollégium, Debrecen.
- SZABADI István (szerk.) 2008. „*Itt viharzott át felettünk...*” 1. köt. *Reformá-
tus lelkész-önéletrajzok Kárpátaljáról, 1942-ből*. Tiszántúli
Egyházkerületi és Kollégiumi Levéltár, Debrecen.
- SZABADI István (szerk.) 2016. *Tiszántúli református lelkész-önéletrajzok
1942–1944*. Tiszántúli Református Egyházkerület Levéltára – Király-
hágómelléki Református Egyházkerület Levéltára, Debrecen –
Nagyvárad.
- SZÁSZ Lajos 2011. *Egy több évszázados református „ároni ház”:
a Dávidházy család története*. *Egyháztörténeti Szemle*, XII. évf. 1. sz.
3–47. o.
- SZÁSZ Lajos 2013. *Lelkészi hivatás és társadalmi mobilitás a Tiszántúli Re-
formátus Egyházkerületben a 19. század első felében*. In: Szávay László
(szerk.): *Vidimus enim stellam eius... Konferenciakötet*. Károli Gáspár
Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. 425–433. o.
- SZÁSZ Lajos 2021a. *Baltazár Dezső református püspök közéleti és egyházi
tevékenysége*. Doktori értekezés. ELTE Bölcsészettudományi Kar,
Budapest.
- SZÁSZ Lajos 2021b. *Református „ároni házak” és családi stratégiák*. A Bar-
la Szabó, Szondy és Csécsi Nagy családok történetének tanulságai.
In: Bárh Dániel (szerk.): *Papok a 18–20. századi lokális közösségekben*.
Történetek találkozása. MTA-ELTE Lendület Történeti Folklorisztikai
Kutatócsoport, Budapest. 203–220. o.
- TÓTH Levente 2013. *A Sepsői Református Egyházmegye történeti névtára
1900-ig*. Gondolat Kiadó, Budapest. (Erdélyi református egyház-
történeti füzetek 20.)
- UGRAI János 2004. „*Kís világnak világos kis tüköre*”. *Északkelet-magyar-
országi református lelkészek önéletrajzi nyilatkozatai 1807–1808-ból*.
Hernád Kiadó, Debrecen.

▲ A szacsvai református templom 1791-ben készült festett kazettás farnyerveze, részlet (fotó: Isó M. Emese)

Lepke

→ SZEMETHY ORSOLYA

Mikor megérkezett a hír, hogy felvettek gyakorlatra a Szálló Por Állami Ménesgazdaságba, anyám szokás szerint aggódott. Eddig azért, hogy nem vesznek fel, most pedig azért, mert felvettek, és elmegyek, hogy kipróbáljam magam a lovak körül. Nincsenek illúzióim, anyám és apám, akár jó, akár rossz történik velem, ugyanazt az arckifejezést öltik fel. Emi nem lesz elég jó. Nem lesz elég bátor. Mert Emi más! Kissé együgyű, félénk, de nagydarab, slampos, puha, izomtalan. De hát szereti a lovakat. Mi másra lenne alkalmas? Egyetemre? Szakiskolába? Csüggedt fejszóválás. A természetben szeretne lenni. Tanul lovagolni. Talán majd ért is hozzá. Akkor?

Próbáljuk meg. Mi mindent megteszünk érte. A tükörképem mosolyog, bólint, én magam pedig a kétségbeesés fekete mocsarába süllyedek, ahogy általában, ha meglátom magam valakinek a szemében, nem szólva egy új helyzetről, ami a megaláztatásom ezernyi új lehetőségét rejti magában.

Úgy száll a por, mint a kék lepkék a trágyakupacokról, a kút mellett is ott vannak, felröppennek a vizes földről. Százával gyűlnek ide, tobzódznak a perzselő forráságban vékony sugárban csörgedező víz mellett. Ereszt a slag. Közelebb lépek, felszállnak, mint az én szép reményeim. Könnyedén, remegve, idegesen repkednek.

Felnézek, látom a fehér istállóépületeket végtelen hosszú sorokban, benne a bestiák, akikkel meg kéne küzdenem. Az árnyékos oldalon szaladok végig az udvaron, a fal tövében, és izzadok, mint a ló. De én csak egy rettegő kamaszlány vagyok, nem pedig agresszív, csupa izom paripa, és nincs

az a dezodor, ami eltüntetné a pórusaimból áradó félelem szagát.

A társaim többnyire olyanok, mint a lovak. Ők tényleg értenek a nyelvükön, a legtöbbje apró gyerekkora óta lovagol, van, aki nem is a lovászképzésen, hanem belovaglónak van itt, díjlovas lányok, vékonyak, izmosak, mint az indiánok, szikarak, a szemük világít napsütötte arcukból, épp, mint a lovaknak. Kiszámíthatatlanul.

Én fehér vagyok, puffedt, ideges akarat mozgatja a tagjaimat. Puha álca, mögötte nem ilyen vagyok, már csak meg kéne találnom a módját, hogy kijöjjek a fényre. Ők is tudják, én is tudom, hogy ez nem fog megtörténni, ennek megfelelően viselkednek hát.

Megpróbálnak előcsalogatni.

Első nap a mintagazdaságban tartott disznókhöz dobják be a papucsomat, amit a zuhanyzóban hagytam. Sosem gondoltam volna, hogy a disznó szereti a papucsot, de ezeknek mindegy volt, két perc alatt eltüntették, az egyikük, a kicsiny szemű, okos tekintetű koca kiköpte a pántját, lehet, nem ízlett a gyöngy neki, ami rajta volt.

– Emi, nem kell a gyöngy? Eltehetnéd emlékebe – mondta az egyik lány, és tényleg kedvesen mosolygott, mert így egy pillanatig láthatta az arcomon a reménytelen derengést, ami automatikusan torzította el a vonásaimat, mint mindig, ha kedvesen szólnak hozzám. Tudtam, hogy gúnyos nevetés következik, de az arcvonásain nem tud uralkodni az ember.

Mivel általában félek, nem lepett meg nagyon a dolog, inkább azon kezdtem el gondolkodni délután, amikor a lovak körül dolgoztunk, hogy vajon

→ *Szemethy Orsolya* (1976): képzőművész, író, lovasoktató. 2020-ban elnyerte a Petri György-díjat mint a legjobb elsőkönyves szerző. Legutóbbi és egyben első kötete *A sikoltó – Rémnovellák* (Magvető Kiadó, 2022) címmel jelent meg.

én magam mikor kerülök a disznóólba vagy más hasonló helyre.

Felhívhatnám a szüleimet, hogy jöjjenek értem, és vigyenek haza, de nem fogom, mert akkor értem jönnének, hazavinnének, formátlan, semmire nem jó, óvott báb lennék életem végéig.

Soha nem leszek olyan, mint a felajzott íj, csak akkor, ha levetem ezt a puha álcát. Ezért aztán elébe megyek a dolognak, és a legbüszkébb leánynak megmondom, hogy fizesse ki a papucсот.

Annyira röhög, hogy zeng a folyosó, a lovak kíváncsian néznek ránk, azt is faarccal figyelik, ahogy négyen a disznóólhoz rángatnak, és belelöknek a bűdös pocsolóba, mondván, nem jó helyen keresgélek, malac asszonyosság ette meg a papucсот, tőle kérjem el az árát.

Négykézláb állok a pocsolóyában, a ruhám tiszta mocskok, látom az arcomat tükröződni a fekete víztükrökben, először remeg a fejem, majd lassan kitisztul a kép, a pocsolóya felszíne is megnyugszik, mutatja azt, ami vagyok. Szabálytalan arcú, homályos szemű, lángosképű lány, akinek folyik a nyála és a taknya a sírástól.

A jóképű, félmeztelen lovászfíú egy vasvillára támaszkodva cigizik az istálló falánál, és félrehajtott fejjel nézi a jelenetet, várva a szappanopera folytatását. Szereti a szezon, csak állnia kell a fal mellett, a lányok egy része repdes körülötte, mint a fecskék. Én meg kapálózom a földön, a felfordultbogárpozíciómban.

– Emike, szedd össze magad, elkésel az óráról. Jelentkeztél a lovaglásra, menjél, siess. Hogy nézel ki? – mondja Sándor, a főnök, az edző, nem rám néz, mellém.

Felveszem a lovasruhát, kobakot, chapset, gerincvédőt, hosszú ujjú felsőt, hogy ne égjek le. Dől rólam a víz, ebben a szerelésben képtelenség lóra ülni a tikkadt, homokos arénában, ahol, már most tudom, nem fog menni a dolog, hiszen alig kapok levegőt. De nincs mese, menni kell, hőségre ide vagy oda. A számat kitátom, elkapok egy kis széllelkést, mindhiába, az ajkam kicserepesedett, vizet iszom, de szomjas vagyok.

A lányok ujjatlan felsőben, kontyba tekert hajjal,

kesztyűben, egyenes háttal állnak a lovak mellett. A legtöbb ló szürke, jókora, kosfejű lipicai, a Szálló Por méltán híres méneséből, exportra mennek ezek a lovak, de csikók még, be kell lovagolni őket. Nekem nem kéne, de megfogadtam, nem leszek olyan lovász, aki nem üli meg a lovat. Kár, hogy semmi ritmusérzésem, és rettegek ezektől az állatoktól, nem tudok úgy hozzájuk nyúlni, hogy az jó legyen. A pucolás, nyergelés kimerített, alig állok a lábamon, nemhogy még felüljek. Ezek a lovak vadak, fiatalok, edzés kell nekik, de nem olyan riadt, rossz tartású alakoktól, amilyen én vagyok.

A lányok úgy pattannak fel a hátukra, mint a balerinák, alig mozdulnak, a lovak ezeket az alig-mozdulatokat is pontosan értik, ha kitérnek, rögtön ott a karcsú csizma, ami megtartja az állatot a helyes irányban.

Sándor büszke a csapatára, ők pedig éles szemmel figyelik egymást és a lovakat, egymással játszanak, ügyesek, jó ritmusban mozognak, vezényszavak röppennek a pálya felett, a távolban mezők, fasorok. Én oda nézek, a távolba. Megpróbálom elindítani a fekete heréltet, éppúgy érzem magam, mint egy páncélos lovak, nem érzem a ló oldalát, dülöngélek előre-hátra, ahogy megindul alattam a nagy test.

– Emi, fogd meg azt a dögöt, elvisz, mint szaros papírt a szél! – rikkantja Sándor, teljesen igaza van, Berkenye, a herélt vígan üget át a pályán, pont az ellenkező irányba, mint ahová kéne neki. A lábaim, akár egy rongybabának, libegnek az oldala mellett.

– Emiii! – hallatszok a forró, sápadt kék égen, el a földek, a fák felett, az üres ég veri vissza a szavakat egyenest a fülembé. Tudom, mit kéne tennem, mégis pontosan az történik, amit Sándor jósol, a ló oly könnyedén ráz le a hátáról, mintha az a bizonyos papír lennék. Hallom a puffanást, elakad a lélegzetem, ahogy földet érek, a szám és a szemem megtelik a porral, ami a pályát borítja, olyan száraz, mint a sivatag, a színe is sárga, ahogy felemelem a fejem, még látom elgaloppozni a fekete lovak, a szemem előtt színes karikák táncolnak, ahogy lógotom a fejem, a homokba piros vércseppek hullanak, lassan kis patakka válnak.

Nem hallom a kiabálást, csak távolról, meg-

▼ Eadweard Muybridge: A mozgó ló: Sallie Gardner, részlet, 1879 (aluminipapírra nyomtatva 1881-ben, 16 x 25,3 cm, Metropolitan Museum, New York)

mozdulni sincs kedvem, pedig ilyenkor, nem ez az első eset, tudom, fel kéne tápáskodnom, megfogni a lovat, visszaülni, a pólómba törölni az orromból csordogáló vért. Mégsem mozdulok. A vérpatak mintákat rajzol a földre, nem tudom levenni a szemem róla. Kígyóként tekereg, hímez a homokra, ahogy lenyeli a föld a véretem, besötétedik. Megnyugtató. Lovakat rajzol, primitív formában. Megmozdulnak, nyargalnak ezek a paripák, éppoly vadak, mint az igaziak, még vadabbak, mert nem állami ménészgazdaságban születtek, hanem a pusztában, soha nem ült rajtuk senki. Itt jönnek a lovasok, akik között volt olyan, amilyen én is vagyok, aki félt, nem akart a hátukra ülni, mégis kénytelen volt, hogy lépést tartson a többiekkel. Van, akinek díszes sisak van a fején, íj és nyíl a kezében, az arcát eltakaró maszk. Az olyanokat, amilyen én is vagyok, maguk mögé ültetik a harcosok, úgy futnak velük át a dombokon, érzem a mozgást magam alatt, repül a táj, nincs alattunk nyereg, csak egy szóttas, mi mégis kapaszkodunk, és könnyedén tartjuk magunkat a hátukon, alacsony, zömök lovak, fakó szőrűek. Aztán már egyedül ülök a hátán, a lábaim mintha hozzá lennének forrasztva az oldalához, és félek, mert nem bírom benne, hogy egyedül is meg tudom csinálni. De a népem vándorol, vagy velük megyek, vagy itt

fogják megtalálni a testemet a varjak a kiszáradt fűcsomók között.

Csepeg, csordogál a vér az orromból, nincs, ami megállítsa, tócsába gyűlik, és ebben a hamar felszáradó tóban ott nyargalnak a kicsire zsugorodó harcosok, köztük én is.

– Emese, az ég áldjon meg, jól vagy? – ér el hozzám a hang. Felemelem a fejem, a ruhám véres, szipogok, lüktet a fejem.

Valaki jeget hoz, a homlokomra teszi. Szánakozva néznek, elrontottam az edzésüket. Néhányan leszálltak a lóról, de van, aki tovább üget a pályán, miután látja, hogy sajnos nem törtem ki a nyakam, megmaradok, de foglalkozni kell velem. Az egyik lány kivezeti a fekete lovat a pályáról.

Másnap a sötét szobában ébredek. Nem tört el semmim, az orrom sem, épp csak sötét, lilásvörös monokli van a szemem alatt. A fecskék fülsértően csivitelnek az ablak alatt, a szállásunk is istálló volt hajdanán, az ablakok magasan vannak, a hófehér, meszelt fal érdekesen szabálytalan. Megnyugtató látvány, ahogy a nap legelső sugarai bekúsznak a párkányon, látszanak a fal egyenetlenségei, eszembe juttatják a tegnapi látomást a harcosokkal. A szívem nyugodtan, állandó ritmusban dobog. Mintha nem az ostoba hálóingem, hanem durva anyagú szóttas lenne rajtam.

Kibotorkálok a fürdőszobába, szerencsére én vagyok az első, korán van, mindenki alszik. A tükörben szemügyre veszem a monoklit, ami körül sápadt az arcom. Kivételesen nem látom ocsmánynak magam, nyilván elromlott a tükör, vagy egy monitort szereltek fel helyette a lovászfűik az éjszaka, mely nem a valóságot mutatja. A hajam kifésülöm, de nem hagyom hosszú, döglött csomókban lógni, mint általában. A pattanások eltűntek a bőrömről, seszínű hajam kissé vörösös a hajnali fényben. Két hosszú farkocsba fonom, aztán összetűzöm a fejem tetején. A hátizsákomhoz óvakodom, nehogy felébrezzek valakit. A cipőmet nem találok, de hamar meglesz az is, amikor kimegyek pisilni. Szépen oda van készítve a vécéajtó mellé, színültig töltve disznószarral. Felfordul a gyomrom a látványtól és a szagtól, már hallom, hogy nem alszik mindenki, az egyik szoba ajtaja árulkodón csattan, mögüle nevetés hallatszik.

Milyen szerencse, hogy nincs szükségem cipőre a továbbiakban. Rövidnadrágot veszek, és egy inget, amit apámtól kaptam, a nap ellen, fehér, egyszerű vászoning. Még nem volt rajtam, hogy néznék ki benne itt? Kerek nyakú férfiingben? Most jólesik a hűvös anyag, ahogy hozzám ér.

Mezítláb kimegyek a folyosóra, friss a reggeli levegő, a forróság az üres udvarra, a pályákra, a mezőkre csak néhány óra múlva tér vissza. Átmegyek az udvaron, az istállókhoz. A lovások még nem mutatkoznak, a lovak mozognak csak az állásaikban. A talpam alatt a hűvös téglapadló új, izgalmas érzés a bőrömmnek.

A fekete ló állásához megyek. Toporog a szalmán, látszik a szemfehérje, ahogy rám sandít, a füleit hátracsapja, én sem tennék másképp. Emlékszik rám, nem szeretne velem további kapcsolatba kerülni.

Bemegyek hozzá, nem tér ki előlem, a falhoz szorít, felnyerít. Én félénken suttogok neki, majd lehunyom a szemem. A kezemben tartott bicskát (szintén apám adta, aki szerint jól jön az étkezéseknél, hát tévedett, ez nem a hetvenes évek úttörőtábor) a tenyerembe veszem, és összeszorítom az öklömet. A pengét rányomom, hirtelen kihúzom a kezemből, épp csak annyira, hogy vékony vágást ejtsek. A ló felhorkan, ahogy megérzi a vér szagát,

a cseppek a földre hullnak, rögtön felidézik bennem a tegnapi látottakat. Az én vérem, ismerős, nem félelmetes, a kezem sem fáj, csupán lüktet a szívdobbanásaim ritmusára. Csak erre a pár cseppe van szükségem.

A ló hosszú, kócos sörényébe kapaszkodom, fellendülök a hátára. Véres lesz a marja, ahogy átölelem, a nyakára hajlok, úgy nyitom ki az állás ajtaját. A patkók éktelen hangosan koppannak a téglán, amint kigaloppozunk az istállóból, a többi ló rémülten felnyerít. Lábaik maguktól kulcsolódnak a hátára, megfogom a sörényét, a fal mellől lekasztok egy kötelet, átdobom a nyakán, elkapom a másik oldalon anélkül, hogy leszállnék róla, és a sarkamat a hasához érintem. Meglepetten üget ki a fényre, forgolódik alattam, én viszont erősen tartom magam, és a lovászfűik ámuló szemei láttára nekivágunk a poros útnak. A ló eleinte ficáncol, ágaskodik alattam, de mivel nyugodt vagyok, csak tartom és hajtom előre, egy idő után lenyújtja a nyakát, fut előre, a patái mögött hófehér por száll fel.

Hallom a kiabálást magam mögött, a távolból.

– Emese, az ég áldjon meg, állítsd meg!

Körbevágtázunk a pálya mellett, a nyárfák mentén, előrehajlok, érzem, ahogy a hátam húzódik, akárcsak a ló nyaka, egyszerre mozdulunk, a lábam szorítja az oldalát, meleg árad belőle, és finom, ritmikus remegés. Meg sem állunk a földekig, átugrunk az alacsony kapun, amin a gazdasági járművek mennek ki a határba. Minél messzebb érünk a Szálló Por Állami Ménesgazdaságtól, annál könnyebben veszem a levegőt. A maszk, amit eddig hordtam, cafatokban válik le az arcomról, könnyeket csal a szemembe a menetszél, a félelem és a szorongás fátylai az út menti akácokba akadnak, mint levedlett bőr, selymesen könnyűek, alattuk az új vonásaim finomak, lágyak, egy egészen új ember arca ez, olyané, aki nem ismeri a félelmet. Tudom, hogy nem az én arcom, hanem mindenkié, aki valaha elindult a pusztába, hogy megkeresse a keresztutat, ami továbbviszi a következő táborhely felé, ahonnan egészen magasra, az ég tetejére lovagolhat gyöngyfekete, rajzolt lován, melyen aranydíszes kantár és rézfüggőkkel ékes nyereg csillog a túl erős napfényben. ■

Magyar reconquista

A 18. századi újjáépítés problémái¹

→ TEVELY ARATÓ GYÖRGY

A történelemről szóló beszéd nem ugyanaz, mint a történelem. A történelemről szóló beszéd az ember olyasfajta önfenntartó közösségi funkciója, amely a jelen problémái felől rostálja, csoportosítja a múltat. Komoly tétekekkel indokolja is ezt a modern nemzet-építés két évszázada tartó programja – bátran nevezhetjük ezt a mai ember legtörténetibb személyes ügyének. A történelem életünk része: gondoljunk csak arra, hogy szomszédunkban egy despotikus birodalom agressziója ellenében éppen most születik meg térségünk legfiatalabb nemzeti mítosza. A történelemről alkotott képre tehát saját önazonosságunk és mozgásterünk, viszonyításaink és öngazolásunk nem csekély kétségei miatt van elsősorban szükségünk.

A történelem, a megtörtént vagy meg nem történt múlt azonban jóval túlsordul emlékezetünk merítőedényén, amelyet többnyire saját életünk folyamához formálunk. S minthogy a nyugati civilizáció egyik ismertetőjegye, hogy erkölcsi jelentőséget tulajdonít az emlékezés hitelességének (a történelmi igazság tudásának), különleges lehetőségünk a közösségi cselekvésre, hogy a közbeszédben elhalványult múlt tanulságairól elgondoljunk – például egy jól megválasztott, közérdekű évforduló alkalmából.

Fellner Jakab (1722–1780) és a 18. századi tájformáló barokk építkezések jelentősége egyszerre helyi és országos. Többről van szó művészettörténeti érdekességnél: ezek az épületek egy korstílus egyéni leképezésének eseti példáiból az évszázadok során országrészek lakóinak önképét és hazaélmé-

nyét meghatározó identitásszimbólumokká váltak, és tömören magukba zárták azoknak a régmúlt szellemi és társadalmi struktúráknak az emlékét, amelyek éppen általuk a mi élményvilágunkra és önképünkre is hatással vannak.

A történelem jövőformáló öröksége a mai ember számára éppen ezek által a műemlékek által válhat hitelesen érzékelhetővé. Mert a Fellner korával, a 18. századdal kapcsolatos feledést – hiába épült itt föl újra egy ország eközben – másfélszáz esztendő tudományos kutatómunkája sem bírta eloszlatni. Rejtélyes időnek látjuk a 18. századot, hiszen nemzeti látószögéből nézve mi más honolhatna a vitézlő törökkor és a forradalmi 19. század között, mint csönd és homály? Holott a korabeli ember önképe szerint sem a világosságnak, sem az életnek intenzívebb korszakát nem találjuk a történelemben, mint ezt az évszázadot.

Egy rejtőzködő sorsfordító pillanat

Ha ki kellene jelölnünk a történelemnek azt a pillanatát, amelyben jelképesen tetten érhetnénk a 18. század ellentmondásos megítélésének természetét, s ahonnan ennek a rejtélyes évszázadnak a mai tétjei megvilágíthatók, válasszuk 1740. október 20-át. „Egy tál gomba, amely megváltoztatta Európa sorsát” – mondta állítólag Voltaire VI. Károly császár – magyarul III. Károly király –, a Habsburg-ház utolsó egyenes ági férfi sarja e napon történt haláláról, amelyet a kortársak gyilkos galócától való mérgezésnek tekintettek. A francia gondolkodó pikírt megjegyzése nagy történelmi igazságot hor-

→ Tevely Arató György (1986): a Credo szerkesztőbizottsági tagja. Történész, levéltáros, a Nemzeti Emlékezet Bizottsága Hivatalának tudományos titkára. Kutatási területe a kora újkori egyház- és társadalomtörténet, valamint az Eötvös Collegium története.

doz, még akkor is, ha a gombával kapcsolatos – az antikvitásból örökölt – császárhálál képzetének tényleges hitelessége az adott esetben alighanem megkérdőjelezhető.

Az a dinasztikus konfliktusrendszer, amely a Habsburg-ház nőági örökösödése és a Német Nemzet Szent Római Birodalmának *imperator*i címe körül Károly halála után kirobbant, huszonöt éven belül a Föld minden akkor ismert kontinensére kiterjedt, és olyan civilizációs változásokat idézett elő, amelyek történelmi léptékben fölszámolták Európa dominanciáját a világban. Találón állapította meg Winston Churchill két évszázaddal utóbb, hogy a konfliktusrendszer legintenzívebb szakasza, az 1756 és 1764 közt dúló, nálunk hétévesnek nevezett háború valójában az első tényleges világháború volt: a szövetségi rendszereknek ez a hatalmas kiterjedésű küzdelme, különösen annak indiai és észak-amerikai fejleményei nyomán a világ fölötti uralom súlypontja átkerült az öreg kontinensről a korabeli gyarmatok, elsősorban Amerika területére. Ezen a napon indult el az a megállíthatatlan folyamat, amelynek következtében Európa máig hatóan elveszítette a világ kormányzásában betöltött primátusát.

A *casus belli* a Habsburg Monarchia nőági örökösödésének nemzetközi elismerése volt. Károly császár-király azonban aligha érezte leánya, Mária Terézia gondos pozicionálásakor a történelem fönti tétjeit. Abban az elégedett tudatban térhetett meg őseihez, hogy családja világpolitikai pozícióit nagy erővel és bölcsességgel még életében sikerült biztosítania. Mentségére szólva tegyük hozzá, hogy birodalmának lakói még kevésbé tudták – ami azt illeti, további másfél évszázadon keresztül nemigen vették észre –, hogy a történelem súlypontja áthelyeződött az ő életük terepéről egy új világba. Így azt sem tudhatták, hogy az új világtól való leszakadásuk beláthatatlan időkre kényszerpályára állította hazájukat és utódaik életét.

A magyar nemesség a történelmi pillanat látszata és saját tudata szerint a mérleg nyelvéné vált, amikor a király halála után, a koronázó országgyűlésen a készülődő nagypolitikai játszma tétjei közé a kis túlzással mindenki által magára hagyott fiatal fő-

hercegnő védelmében „életét és véré” ajánlotta föl. A hűség és a vitézi becsület, az árva asszony védelme és az országot a pogánytól megszabadító uralkodóház iránti hála gesztusa Mária Teréziának élete legrangosabb uralkodói címét, a magyar Szent Koronát juttatta (hiszen apja császári címét nőként nem örökölhette). A történelmi Magyarországnak pedig a végérvényes betagozódást adta egy olyan államföldrajzi keretrendszerbe, amelynek összetett és nagyon különböző belső hagyományaiban ahhoz még elég tartalék volt, hogy szereplői egymás ellenében régi-új tétekkel megküzdjenek a regionális vezető szerepekért, attól azonban nagyon hosszú időre messzire került, hogy a maga sorsát a világ meghatározó erőtereinek kezdeményező alakításával irányítsa.

Azért nehéz a 18. századról ma beszélni, mert történetében a folytonosság jegyei látványosabbak a változás jeleinél, utóbbiak azonban meghatározók a következő időszak mozgásterének és a későbbi problémák mai hatásának szempontjából. Ennek az írásnak az a célja, hogy a korban regisztrálható folyamatosság és változás ellentmondásos jegyei között fölillantssa a 18. századdal kapcsolatban azokat a tudományos megközelítéseket, amelyekkel a fönt kiválasztott tragikus történelmi pillanatban kumuláló, világrendező feszültség hitelesen ábrázolható, mai magunkról szóló közbeszédünk számára is hasznosan. Ehhez mindenekelőtt azt érdemes fölidéznünk, hogyan látták a kortársak saját történelmi pozíciójukat, milyen örökség határozta meg a kor emberének mozgásterét. Mindebben elsősorban a kor közösségképző és személyiségépítő problémáit kell megragadnunk: a török hódoltság emlékezetében a történelmi múlthoz való kötődést érhetjük tetten, a vallás helyzetéből pedig a korban élő ember személyes identitásának legfontosabb alkotóelemével, a lelkiismeret érdekérvényesítő lehetőségének kérdésével kerülünk szembe.

Az oszmán örökség

A címben használt fogalom, a *reconquista* az iszlám és a kereszténység évezredes konfliktusának fontos nyugat-európai győzelméhez kötődik, a spanyol

▼ A Komáromi utca a Szent Kereszt-templommal, Tata, 1959
(Fortepan/Lechner Nonprofit Kft. Dokumentációs Központ)

félsziget araboktól történt középkori visszahódításához, amely évszázadokon át tartott, és éppen 1492-ben ért véget. A világtörténelemben az újkor nyitányát az Amerikát felfedező, Cristoforo Colombo vezette expedíció dátuma (1492) jelöli. Kolumbusz azért szállhatott tengerre, mert évszázadok óta ebben az évben – végérvényesen – sikerült helyreállítani a középkori keresztény Nyugat egységét az iszlám hódítással szemben, és a spanyol uralkodói pár időt szánható az országa és a világ sorsát megváltoztató földrajzi vállalkozás ambiciózus terveinek tanulmányozására.

Ha ránéziünk a Földközi-tenger térképére, amely az antikvitás óta a nyugati világ tükre, magunk előtt láthatjuk azt a civilizációs jelentőségű frontvonalat, amely a 7.-től a 19. századig különböző mértékben, de mindvégig meghatározta Európa önképét és világpolitikai lehetőségeit. Ennek a muszlim-keresztény világhatárnak egyedülálló szakasza volt az 1400-as évektől az 1700-as évekig a Magyar Királyság területén húzódó, több száz kilométeres

frontszakasz, amelynek népe másfél évszázadon keresztül folyamatos, szünet nélküli háborúskodás alatt élt, és tartotta meg eközben nyelvét, hitét, önkormányzatiságát és kultúráját.

Világtörténelmi perspektívában páratlan a tragikus állapotba került magyar állam és társadalom 16–17. századi teljesítménye. Nem ismerünk példát a történelemben a magyar hódoltság joggyakorlaton kívül arra, hogy a területét feladni kénytelen, katonailag vesztes és demográfiai értelemben kivézetetett háborús fél a győztes birodalomra évszázados távlatban rá tudja kényszeríteni az elhódított területei fölötti tulajdonjogainak biztosítását, és mindezt nemzetközi békerendszerben is szavatoltassa. A magyar rendiség nem mondott le ideiglenesen elvesztett vagy csorbult hazájáról, a menekült magyar földesurak és egyházi intézmények a végvári katonaság segítségével és a hódolt magyar lakosság lojalitása mellett továbbra is beszedték elhódított birtokaikon a nekik járó adót, amit a török hatóságok kénytelenek voltak tudomásul venni. Az egyházi élet, a kereskedelem, a régi jog em-

lékezete átívelt az oszmán hódítás elfogadhatatlan, ideiglenesnek tekintett, képlékeny határain.

A jogtudatnak és az életerőnek ez a vesztes helyzetben tanúsított kitartása elképzelhetetlen lett volna, ha a meghódított országrészek lakossága a vétkelődő feleket, a keresztény és a muszlim hatalmat társadalmi értelemben felcserélhető, civilizációs értékében ekvivalens szereplőknek tekintette volna. Nem hangsúlyozhatjuk eléggé, hogy Magyarországra a török – amely a 16. századi zsoldlisták alapján ráadásul legkevésbé töröknek nevezhető, sokkal inkább szultáni zsoldban álló délszláv, görög és oláh tömegeket jelent – nem vonzó fürdőskultúrát és gasztronómiát hozott elsősorban, hanem egy olyan keleti társadalmi és politikai modellt, amely a magyar társadalom rétegzettségével és térszolgáltatásával összeegyeztethetetlen volt. A Hunyadi János által a pápának részletesen leírt *hostis naturalis* (természet szerint való ellenség) képzet, amellyel a középkori magyar öntudat a törökhöz viszonyult, a másfél száz éves kényszerű együtt-

élés ellenére sem változott, s csak a 19. században szelídült távoli barátsággá. A fél országot letaroló, a magyar etnikumot Trianonba torkolt demográfiai kényszerpályára állító katonai pusztítást nem számítva is szembetűnő a magyar lakosság és a magyar társadalmi struktúrák kibékíthetetlen szembenállása az oszmán közigazgatással és háborús gépezettel.

Szintén a magyarországi török végvárok zsoldlajstromaiból tudható, hogy míg a görögkeleti vallású balkániak tömegesen vettek részt az iszlám kalifájának, az oszmán szultánnak a nagy hódító akcióiban saját nyugati keresztény testvéreik ellen, a meghódított magyar lakosság nem állt be a lakóhelyét megszálló győztesek kiépülő struktúráiba. A bizánci cezaropápiszmus államszervező gyakorlatán szocializálódott balkáni keresztény népek az állami főhatalomtól eredeztették civilizációs és lelki hovatartozásuk szabályait. Ezzel szemben a nyugati, latin rítusú és reformált kereszténység – legalábbis Magyarországon – belső megosztottsága ellenére sem vállalta a hitsorsosai elleni testvérháború erkölcsi terhét.

Sőt: a meghódított vidékek népessége az 1560–70-es évekre kiépülő magyar végvárrendszer és a félkatonai társadalmi csoportok (pl. a hajdúk) állandó utánpótlásbázisa lett. A nagy népességmozgások során alaposan megváltozó, sokszorososan szakadozott, de hitbeli és civilizációs arculatát el nem veszítő erdélyi és hódoltsági magyarság történelmi távlatból nézve része maradt egy olyan egységes konstrukciónak, amely a jogtudatát végig őrző, fegyveresen ellenálló nemességgel és katolikus egyházzal az élen meg tudta akadályozni az országnak nemcsak a keleti világba való lecsúszását, de az új, nyugati birodalmi keretekben, a Habsburg Monarchiában való feloldódását is.

Az 1526. augusztus 29-én lezajlott mohácsi csata, és ami utána következett, egy ázsiai katonai szuperhatalom kivédhetetlen, történelmi méretű csapása volt egy vele ereje teljében sem egyenrangú európai középhatalomra, amelynek népe eközben olyan súlyos demográfiai, igazgatási és lélektani veszteségeket szenvedett el nemzedékeken keresztül, hogy senki sem csodálkozhatna azon, ha a bolgár,

▶ A Szent László-legenda részlete, 15. század, unitárius templom, Homoródkarácsonyfalva (fotó: Isó M. Emese)

bosnyák vagy szerb példát követve betagozódik az iszlám által bekebelezett bizánci–balkáni modellbe. Ehelyett a magyar rendiség – királyai és fejedelmei jelentős nemzetközi mozgósító erejének is köszönhetően – képes volt elérni, hogy másfél évszázados hatalmi megosztottság után az 1686-tól (igaz, nem kizárólag saját erejével) visszahódított országban talpra állítsa tulajdon önkormányzatiságát annak a szentségi és jogtörténeti folytonosságnak az elvén, amely a legyőzött középkori államiság alapja is volt: a Szent István-i birodalom történelmi szerepének a képviselője jegyében. Sőt arra is képes volt a szerves jogfejlődés jegyében, hogy átmentse a frontországi időszakban szerzett társadalmi jogokkal, különösen a relatív vallásszabadsággal kapcsolatos szuverenitásának az intézményeit és gyakorlatát.

Annyit legalábbis elért, hogy a Habsburg Monarchiába betagozódó többi középkori állammal ellentétben a korabeli életnek ebben a meghatározó kérdésében is saját szabályok szerint kormányozhassa önmagát. Civilizációs jelentőségű térségünk

történelmében a „magyar *reconquista*” politikai és társadalmi programja, amely a Buda visszafoglalására indított hadjáratokkal kezdődött, és valamikor Fellner Jakab magyarországi működésének zenitjén zárult le, átadta helyét a reformkort megelőző nemzeti mozgalom kialakulásának.

A török emléke örökölt iszonyatként, a szabadság és a rend ellentétéként élt a 18. század emberének fejében: ehhez képest értékelendő, hogy a magyar nép és rendiség hajlandó és képes volt betagozódni a Habsburg Birodalomba, sőt életét és vérért ajánlotta föl a dinasztia nemzetközi elismerése érdekében. Tudjuk, hogy mindez küzdelmesen, komoly fegyveres, alkotmányos és lélektani fenntartásokkal történt – gondoljunk a felkelésekre és a szabadságharcokra. De tagadhatatlan, hogy a magyar társadalom politikai jogokkal rendelkező részei ebben a folyamatban végig kezdeményezőerővel, saját jogukon és komoly erőfeszítések árán vettek részt. Hiszen a török hódítás korához a magyar nemesség emlékezetében éppolyan erősen kötődött a szabadság tudata, mint a bujdosásé, a kifosztottságé és a pusztulásé.

Renovatio Regni Hungariae

A régi korok európai embere számára az önazonosság legfontosabb tényezője a keresztény valláshoz való tartozás volt. Ezen belül még a 19. században is elsősorban hitvallások, felekezetek szerint különböztették meg magukat másoktól, s csak emellett vagy ezután jöttek szóba a kiváltságok, a nyelv, az úgynevezett nemzeti kategóriák. A török utáni idők legmegosztóbb identitásproblémája is a vallás volt – a társadalom minden rétegében és intézményében.

Mire a 17. század végét megérték a kortársak, hihetetlennek tűnt, hogy a „török világ” valaha is megváltozzék. Nemzetközi összefogással 1683–1711 között mégis eljött az a kedvező történelmi idő, amikor előbb katonai erővel, majd a Rákóczi Ferenc vezette szabadságharc jogvédő hatására, a megfelelő közigazgatási és diplomáciai korrekciókkal, területi és eszmei alapon visszaállíthatóvá vált a Szent Istvántól származtatott államszervezési és magánjogi rendszer, amelynek központi működési elve nem egy újonnan kikísérletezett vagy kívülről

behozott közigazgatási modell volt, hanem a magyar nemesség jogfelfogását tükröző, történelmi szabadságjogokon alapuló önkormányzatiság és annak államelméleti jellegű eszmeköre. Nem véletlen, hogy mindezt szakrális keretek közé helyezte a kor gondolkodása.

A művészettörténetből kölcsönözzük a középkor renovációjának fogalmát, amikor jellemezni akarjuk az újjáépítést. Az oszmánoktól visszafoglalt Magyar Királyság talpra állításában nemcsak építészeti, anyagilag, de spirituális és társadalmi értelemben is az egykori állam *renovatio*ja volt az a fő feladat, amelynek a kortársak meg akartak felelni. Ez szervesen következik az elmúlt időszak tragédiája közben megtartott, megmentett tudatból. A visszafoglalt romok újjáépítésével kapcsolatos lendület nem csupán véletlenszerű, takarékosági szempontoktól vezérelt rutin volt, hanem a kor önréltetésének és hagyományképző szándékának nagyon tudatos „tér- és időszentelő” jellegzetessége. Mindez nem a visszafoglalás után jelent meg, hanem már jóval korábban szimbolikus és integratív jelentősége volt az oszmán hódítás ellensúlyozásában. Korai s ezért jó példája ennek, hogy a zágrábi székesegyház nyugati kapuját a 17. század közepén a középkori jáki templom mintájára faragtatták ki. Mária Terézia a bécsi Hofburg kápolnájának eredeti, gótikus stílusban történő helyreállítására adott utasításával egy évszázaddal később (1748) ugyanebben a szellemisségben cselekedett, immár dinasztikus – és ezáltal birodalmi – horizonton: a Habsburg-háznak az ősi hagyományhoz való kapcsolódását akarta demonstrálni népe és szomszédai számára. A keresztény szereptudat folytonossága az ország és a birodalom önmeghatározásának belső, történelmi jellegű tényezője volt.

De nemcsak a székesegyházak és az uralmi központok román kori, gótikus és reneszánsz épületeinek, művészeti emlékeinek kegyeletteljes utánzásában és visszaépítésében nyilvánult meg

a középkorral való jogi és szellemi folytonosság kimutatásának igénye. A rendi-nemesi társadalmi berendezkedésnek a Szent István királyhoz és a Szent Koronához kötődő szuverenitásképzete és jogfolytonosság-tudata is kilép a hitviták kontextusából, és integratív államelméletté válik. Ennek leképeződése a korabeli prédikációs és reprezentációs rutinban az égi és a földi Mária kettős képzetének praktikus és naiv leleménye: a Szent István-i országfelajánlás értelmében Magyarország koronáját örökösen birtokló Istenszülő, az égi Mária jogainak aktuális gyakorlója a nevét viselő királynő, a földi Mária (Terézia).

Az újjáépítés szellemi vonatkozásainak és jelrendszerének mélyebb gyökerei voltak a társadalmi tudatban, mint azt a felekezeti megosztottság felől nézve elsőre gondolhatnánk. A Magyarok Nagyszonya – Mária országa eszmekör sem kizárólagosan katolikus közegben érvényesült: vannak arra utaló jelek, hogy a század egyik legmegosztóbb politikai problémája, a protestáns hivatalieskü-kérdés

(szentekre és Szűz Máriára történő eskütétel megtagadása) csupán a 18. század második harmadától éleződik ki (újra), ám a század első évtizedeiben széles társadalmi körben még

„Az újjáépítés szellemi vonatkozásainak és jelrendszerének mélyebb gyökerei voltak a társadalmi tudatban, mint azt a felekezeti megosztottság felől nézve elsőre gondolhatnánk.”

nem volt általánosan megosztó probléma. Károlyi Sándor és Pálffy János, a szatmári egység kiötlői 1728-ban még pecsétetes nyilatkozatot írtak arról, hogy 1711-ben a nagymajtényi síkon a kuruc ezredek protestáns katonasága kényszer és zokszó nélkül esküdtött formálisan és nyíltan a Magyarok Nagyszonyára. Mindez nem eretnecség, botrány vagy csúfság volt, ha így volt, hanem nyilvánvalóan arra utal, hogy a rendi önszemléletben felekezettől függetlenül, erős közös hagyományként tovább élt a középkorban gyökerező történelmi országtudatnak több olyan narratív formája és szellemi képlete, amelyet egyébként a katolikus barokk hitvédelem (teológiai értelemben teljes joggal, ám társadalmilag láthatóan sikertelenül) kisajátított.

Az Árpád-házi szentek – különösen István és László király – kultuszának hatalmas lelkeségi, építő- és képzőművészeti, valamint történeti, irodalmi és pedagógiai reneszánsza ezer szálon fonta át a közgondolkodás és az önkifejezés kortárs formáit. De a szentek nélkül is a Mohács előtti idők örökségében, nem pedig idegen mintákban vagy új értelmezésekben kereste és találta meg a kor embere a maga igazodási pontjait: a protestáns értelmiség Mátyás királyban és előképében, Attila alakjában kristályosította ki krónikás, históriás adatok alapján a maga államiságnarratíváját. Jól érthető, ezért szintén közös, népszerű, nem pedig kisajátítható vagy megosztó ötlet volt ez: a budai jezsuiták is Attilának és Budának állítottak szobrot szemináriumuk közelében 1733-ban.

A birodalom, amelybe Magyarország és Erdély betagozódott, éppúgy a szakrális kontinuitás keretei között értelmezte önmagát, mint a Szent István-i mű apostoli küldetését és birtoklási jogfolytonosságát valló, országalkotó rendiség. A magyar Mária-eszmekeőrrel párhuzamos, vele egymást kölcsönösen inspiráló kortárs képzet volt a Habsburg-ház kegyességének, a *Pietas Austriacá*nak az imázsa. Ez a képzet, amely a bajorországi Altötting kegyhelyéhez kötődik, szintén középkori alapokon állt, és az újkorban három megújuláson ment keresztül, amelyek mindegyike a Habsburg-ház világpolitikai szerepének szakrális stílusát emeli ki. De ezek a változások is valójában az állandóság képzetét erősítették a kultuszt hordozó uralkodói családdal kapcsolatban.

A dinasztiahoz kötődő vallási-politikai ideológia a szolgálat és a küldetésesség, a kegyes vallásosság és az igazságos kormányzás hivatkozásaira épült (szemben például a francia királyok szentkultuszai-val, amelyek elsősorban a királyi személy kiemelkedő tulajdonságainak reprezentálásához kínáltak megszentelt párhuzamot). A Habsburgok Istentől kapott küldetesként, ősöktől örökölt szerepként viselték a máriás *pietast* és kínáltak vele aktuális birodalmi céljaik mentén közösségi mintát alattvalóiknak. Az eszmekeőr utoljára éppen tárgyalt korunkban, VI. (III.) Károly és leánya, Mária Terézia uralkodásának és a nőági örökösödésnek a diplomáciai

és társadalmi elfogadtatása kapcsán virágozott ki – nem véletlenül, kötődve a renováció, a helyreállítás korszakos igényéhez. A kultusz föléledéseinek közös pontja a változó világpolitikai helyzetre adott, állandóságot sugalló dinasztikus válasz, amely az uralkodóház stílusát, megjelenését és szereptudatát egy vallási-politikai ideológia erejével reprezentálta.

Azt, hogy hol a nagy korszakhatár az 1700-as évek történetében, ennek a kultusznak a hanyatlásával is megvilágíthatjuk. A bontakozó racionalizmus hatására a 18. század utolsó harmadában a társadalmi problémákra adott uralkodói és kormányzati válaszokat már egyre inkább a közjóra való hivatkozással, nem a szentkultuszok kegyességi mintáival legitimálták. A dinasztia kultikus szerepe a szó szakrális értelmében így fokozatosan feloldódott, és a *Pietas Austriaca* gondolat eltűnt az állami reprezentációból. A magyar út ezen a ponton újra elvált a régió fősodrától, hiszen a magyar államiság reprezentációjában a Mária-eszmekeőr és a Szent István-i jogfolytonosság gondolata továbbra is meghatározó maradt – noha a hangsúly egyre inkább az ősi jogokat viselő és védelmező közös nemzetre került. Ugyanakkor ez tette lehetővé a katolikusoknak és a protestánsoknak az ország politikai életében a központi kormánnyal szembeni összefogását, a jogtudó, jómódú köznemességnek a politikai küzdelmek vezetésében való előretörését és egy új, integratív, a reformkor irányába mutató nemzeti mozgalom kibontakozását a 18. század végén.

Tolerancia és abszolutizmus: két mítosz nyomában

Zala megye közgyűlési jegyzőkönyveiben olvasható, hogy 1749-ben Somogy megye szomszédaihoz és a Helytartótanácsához írt levelében egy Kovács Gergely nevű csurgói jobbágyra hívta fel a figyelmet, aki jártában-keltében azzal lázította a népet, hogy a földesurak és a megyei hatóság által elmozdított alsóki református lelkészt és tanítót bécsi protekcióval visszahelyeztetni hivatalába, megalázva a helyi hatalomgyakorlók ellenreformációs igyekezetét. „S még egyszer, ha koldulással teszi szerét is, Bécsben fölmege, mert odaföl Bécsben semmit sem tudnak abban, hogy itt alatt a kálvinista prédikátorokkal és

mesterekkel hogy bánnak” – idézi fogadkozását egy szemtanú. A protestáns népességben élt az a tudat, hogy a rendetlen török időkhez képest szigorúbb vallási türelmetlenség, amelyet a katolikus földesurak, püspökök és a megyei hatóságok erőltetnek, a központi kormányzat segítségével mérsékelhető. Miközben 1731-ben királyi határozat tiltotta meg mindazok közhivatalba lépését, akik nem voltak hajlandók a katolikus esküszövegek nyilvános kimondására, a katolikus vallás terjesztését illetően egyes püspökök uralkodói megrovásban részesültek. Miközben egy-egy község felekezeti hovatartozása a földesúri szándéktól függött, és nyilvános protestáns istentiszteleteket csak erősen korlátozott számú helyen lehetett tartani, számos egyedi esetben a sérelmes protestáns fél instanciái sikerrel értek célba a központi hatóságoknál, sőt az udvarnál, megkerülve az egyházi és világi közigazgatás illetékes hazai fórumait. Okkal merülhet föl a kérdés, valójában hol volt a protestáns cselekvőképesség igazi határa a türelmi rendelet előtti Magyarországon.

A reformációtól a francia forradalom koráig tartó időszakot a vallás, pontosabban a felekezeti politikafarmáló korszakának tekintjük. Bár följebb láthattuk, hogy a vallási szereputadnak integratív, államalkotó jelentősége volt a kor Magyarországon is, nem lehet tagadni, hogy a társadalom legszembetűnőbb konfliktusai továbbra is a felekezeti megosztottsághoz kötődtek. Hiszen a reformáció nyomán létrejövő felekezetek ellentétei politikai megosztottságot, patthelyzetek sokaságát hozták létre az európai politikában is, a vallásból az egész világon politikai ügy lett, és a társadalmi-politikai-diplomáciai ellentétek a teológiai viták szűk csatornájába kényszerültek.

Ezen változtatott a birodalmi horizont a 18. század Magyarországon is, amikor a megerősödő uralkodói hatalom és a belső béke egyrészt lehetővé tette az egységes közigazgatás kiterjesztését (legalábbis rendszeres ellenőrzését) a társadalmi élet olyan területeire is, amelyek korábban főleg a helyi

közösségek befolyása alatt álltak (bírói rendszer, úthálózat, oktatásügy stb.), másrészt országos szinten kikényszerítette olyan politikai problémák rendszeres újragondolását – például az adó és a katonaság országgyűlési megajánlása –, amelyekben katolikusoknak és protestánsoknak a kormány ellenében össze kellett fogniuk kiváltságaik védelmében. A vallás mint politikai tényező sokat veszített korábbi súlyából, a politikai identitásban a vallási meghatározás másodlagossá vált. A reformáció nyomán kialakult, megosztó jellege tehát nem tűnt el, de elsősorban ott tudott érvényesülni, ahol a központi kormányzat nem tudott vagy akart beleszólni az érdekek sorrendjébe.

Propagandacélokra, megosztóerővel ugyanakkor továbbra is alkalmazható volt a felekezeti sérelmek hangoztatása. Gondoljunk az európai diplomácia horizontjára, ahol a porosz uralkodók nemzetközi mozgásterüket és területszerző ambícióikat a magyar protestánsok panaszainak képviselőiként igyekeztek alátámasztani Habsburg-ellenes manővereikben. A „nyomorult adózó nép” létérdekeinek védelmében versenyt szónokló megyei hatóságok és központi hivatalok azonban más kérdések megnövekedett jelentősége szerint súlyozták az ősi ellentét, a vallásügyi megosztottság nap mint nap előforduló sérelmes eseteit. Bár a nemesség ereje Magyarországon sokkal tovább lehetővé tette a katolikus hatalommal szemben aduásként alkalmazható – adott esetben felkelésekhez vezető – felekezeti kártya forgatását, paradox módon éppen a középkori nemesi társadalomkép rendületlen továbbélése, a négy rend (főpapság, főurak, nemesség, városok) alkotmányos képlete lehetetlenítette el azt, hogy német mintára önálló országgyűlési képvisellel rendelkező, ötödik politikai renddé – Status Evangelicorum – szerveződhessenek a reformált egyházak képviselői.

A magyar protestantizmus történetének egyik legfontosabb jellegzetessége Európa többi részéhez képest, hogy sosem vált az országalkotó társadalmi rendszer, a rendiség keretein belül önálló

„A vallás mint politikai tényező sokat veszített korábbi súlyából, a politikai identitásban a vallási meghatározás másodlagossá vált.”

képvisellel bíró szervezetté. A katolikus egyház a káptalanok és püspökök országgyűlési képvisellete révén még legborúsabb időszakaiiban is megtartotta az ország és népe képében betöltött jellegadó strukturális pozícióit – mert ez Szent István örökségének részeként élt tovább. Erre a társadalomtörténeti szervezettségi szintre a reformált felekezetek nem csupán nem bírtak eljutni, de halvány kezdeményezéseket leszámítva nem is tartottak rá tartósan valódi igényt: a vallásügy a magyar társadalom és állam rendi korszakában a nemesi szabadságjogokhoz kapcsolt, szociális jellegű politikai probléma volt, mert így lehetett a középkori eredethez szilárdan odakötni a hozzá tartozó problémákat.

Természetesen nem csodálható, ha a türelmi rendeletig tartó időszak folytonos üldöztetésként élt a protestáns kortársak tudatában, amelynek jellegében nem a véres vagy vértelen megtorlások, hanem a megszorítások és a szervezeti kibontakozás lehetetlensége közben tanúsított hitvallói helytállás éthosza volt a meghatározó. Észre kell

vennünk azonban azt is, hogy a központi hatalom ebben a rendszerben nem az elnyomásra, hanem a török időközön átívelően folytonos államfelfogás minél átfogóbb, minél teljesebb körű érvényesítésére törekedett, mert a birodalom nemzetközi pozícióinak kedvező alakításához rendezett, egységes hierarchia szerint tagolódo társadalmi viszonyokra, a konfliktusokat helyben kezelő közigazgatási struktúrára volt szüksége. Úgy látszik, a 18. századi államhatalom ebben támaszra lelt a politizáló társadalom döntő többségében. Ennek oka nem egyéb lehetett, mint hogy nálunk maga a vallásügy is – leszámítva néhány különleges hitvallói szituációt – az államalkotó társadalmi berendezkedés egyik szervezeti alrendszere volt, a felekezetek társadalmi jellege a rendiség Szent Istvánra visszavezetett szokásjogai szerint formálódott.

Hol volt hát a kor emberének a szabadsága az államhatalommal és a többségi egyház képviselőivel szemben? Az abszolút monarchia, a korlátlanúságra törekvő központi hatalom és a közösségi jogfelfogást védő nemesség viszonyáról ma már birodalmi perspektívából sem nyilatkozhatunk úgy, mint az önkény és szabadság egyenlőtlen küzdelméről. Az utóbbi húsz évben a nyugati mintájú abszolutizmusparadigmát – amelyet tankönyveink a mai napig az újkori magyar történelem meghatározó értelmezési kereteként alkalmaznak – komoly kritikák érték a Habsburgok dunai monarchiájával kapcsolatban. Az összetett állam, illetve a katonai-pénzügyi állam elmélete szerint a két fél – a Habsburg uralkodó és az államalkotó rendek – kapcsolatára történelmi távlatban akkor is az egymásrataltságság és a politikai alkuk voltak jellegadóan, elsősorban jellemzőek, ha egyébként rövidebb, átmeneti periódusokra, történelemformáló személyiségek vagy zsákutcás mechanizmusok hatására belháborúk, úgynevezett szabadságharcok merevítették meg a viszonyt.

Annál is inkább, mivel ezek a konfliktusok rendre a kölcsönös egymásrataltságságban létező viszony stabilizálódásával végződtek, nem pedig annak megszűnésével vagy egyoldalú fölbontásával. Az uralkodóháznak és kormányának a világpolitikában legitimizálnia kellett önmaga aktuális törek-

▼ A Gyulafehérvári székesegyház Mária Terézia támogatása által, középkori formákban megújított szentélye (fotó: Fülöp Zsuzsánna)

véseit, és ehhez háborúznia kellett. Ennek feltétele pedig a hátszág, a belviszonyok stabilitása volt. Akár a Lajtán túli részek, az úgynevezett örökös tartományok nemességének egyre növekedő hitelezői képességére, akár a jóval harcosabb magyar nemesség politikai ellenállóképességére nézünk, az állam részéről létét garantáló alkukésztséget és kiszolgáltatottságot látunk a befolyásos társadalmi csoportokkal szemben. Ezt az állami alkukésztséget és kiszolgáltatottságot a korszakban mindenütt a rendek társadalmi erősödése fémjelzte.

A Rákóczi-szabadságharcot követően a magyar közigazgatás, bírói rendszer és oktatásügy szervezeti keretei időálló konszolidáción mentek keresztül. A rendek a történeti alkotmány védelmében sikeresen vetették be alku- és ellenállóképességüket az országgyűléseken és a megyei politikában. A nemesi modellre épülő közigazgatás lehetőséget teremtett a társadalmi szabadságjogok gyakorlásának kiszélesítésére, amennyiben a főúri udvaroktól elszakadó, hivatalvállaló, jómódú köznemesség a század második harmadától olyan politizáló rutinra tett szert, amelynek köszönhetően az országgyűléseken is fokozatosan átvette a politikai kezdeményező és vezető szerepet az arisztokráciától.

III. Károly és Mária

Terézia kormányzati reformjainak – amelyeknek elsőrendű célja a problémák lokalizálása és ezáltal a kiszámíthatatlan politikai tényezők mozgásterének szűkítése volt – Rákóczi elbujdosása és az Oszmán Birodalom megrendülése miatt nem volt alternatívája. Végső soron azonban mégsem ezért lehettek sikeresek, hanem mert nem álltak a feltörekvő köznemesség érvényesülésének útjába. Az állam igazgatása csak kompromisszumok folytán volt lehetséges: ennek volt köszönhető, hogy nem robbant ki újabb felkelés, és megmaradt az államigazgatás folytonossága – nemcsak a főt vázolt eszmetörténeti horizonton, hanem a stabil gyakorlat formájában is.

A történelem tétje

Hogy mindez miként jelent meg a korabeli élet regionális és helyi horizontján, az adja ki a 18. század emberi életének valódi perspektíváját. A helyi élményanyag nemegyszer kitapinthatatlan, láthatatlan, különösen a tágabb láthatár felől közelítő vizsgálatok számára. Jó helytörténetnek nem azt tekintjük, ami az országos vagy nagyobb folyamatok helyi előfordulásait adatolja – itt vagy ott pihent meg Mátyás király –, hanem ami a helyben érzékelhető történelem tágabb hatású összefüggéseit tisztázza, és így jelöli ki egy lehatárolt, valós emberi közösség helyét a világban. Ezáltal a helytörténet esetleg képes árnyalni, módosítani a tágabb horizontú modellek elméletibb általánosításait, és ebben rejlik igazi hivatása a nemzet történetiségében.

Ha ugyanis a *renovatio* hatalmas és szimbolikus művét helyi szempontból vizsgáljuk, és – némi anakronizmussal, de a közösség önértelmezése felől jogosan – Csoóri és Sára Sándor szavaival élve „számonkérjük a történelmen az embert”, számos olyan probléma ütközik, mint az országszervező nagy szellemi igényekhez szükséges építőerő kiszolgáltatottsága, az ország többségét kitevő jobbágyág terheinek mértéktelensége, ezen

„Műemlékeink és szellemi-anyagi környezetünk a piac és a hatalmi presztízs növekedés-kényszerétől hajtott kotrógépeknek alárendelt holt kövek, tetszés szerint (el)tologatható-torzítható kulisszák-e csupán?”

belül az őshonos magyarság ma már embertelennek tetsző kiszolgáltatottsága és a betelepített nemzetiségekhez képest alig érhető visszavetettsége.

Mi köti össze egymással az utókor szemében nehezen összeérő fönti láthatárokat? A horizontális rétegeken a török kor legfontosabb örökségeként a szabadság problémáinak vertikuma üt át, amely a korban vallás és jog önrendelkezési hagyományainak és mechanizmusainak formájában jelentkezett, amint följebb látható volt. Összességében Fellner kora a magyar történelem egyik nagy átmeneti időszakának tekinthető. Az 1680-as évektől a 18. század közepéig tartó időszak két nagy kor határán helyezkedik el. Egyfelől a török kor határolja, másfelől a

felvilágosodás és a modern polgári nemzet kialakulásának időszaka, a modern Európához csatlakozás előszobája. A két nagy szomszéd kor jelentősége talán abban ragadható meg igazán, hogy egyszerre mennyire fontos viszonyítási pontjai 20. és 21. századi identitásproblémáinknak.

A köztes időben – Fellner korában – a közép-korba visszanyúló eszmei és anyagi renováció, a régi rendhez kapcsolt állandóságképzet, az aranyló béke klasszikus barokk eszménye ellenére alapvető és visszavonhatatlan, sorsfordító változások történtek a magyar állam és nép jellegében. A vallás problémája visszaszorult az országos politikából a lokális tudatba, a köznemesség átvette a politikai kezdeményezőszerepet az arisztokráciától és a főpapságtól, a török időkben elnéptelenedett területeken hatalmas tömegű idegen nyelvű népesség telepedett meg, amely az integratív államfelfogásnak köszönhetően beépült a magyar keretekbe, s mindez hosszú távon megágyazott egy új nemzeti eszmény és egység kialakulásának, amelyben az alkotmányosság védelme volt a meghatározó politikai feladat és azonossági tényező.

Az alkotmányosság szempontjainak előtérbe kerülése azonban nem csupán a felekezeti önmeghatározás politikai szerepét jelentéktelenítette el: a vallási megosztottság ellenére egymásra utalt régi rendi világ éppen a kölcsönös kiszolgáltatottság miatt a kiegyezés, a kompromisszum, a *modus vivendi* felé terelte valamennyi konfliktusát akár egymás közt, akár az uralkodóval szemben. Az alkotmány védelmére összpontosító politikusi nemzedékek sajátos módon már hajlamosabbak voltak a polarizálódás és a feloldhatatlan konfliktushelyzetek vállalására, aminek kárát a 19. századi nemzetállami tradíciókban, a nemzetiségi problémákban és a történelmi tudat jogá-

szos, formális képzeteinek a közgondolkodásra gyakorolt hatásában napjainkig érezzük. Mindez már messzire vezet, és túlmutat Fellner korán. A 18. század vizsgálatának egyik legfontosabb tanulsága mindenesetre nem más, mint hogy felhívja a figyelmet a társadalmi és politikai rendszerek definiálásának egyik alapvető problémájára: a jogszabályokra építő normatív definíciók mellett szükség van a hatalomgyakorlás módozatainak, a szabadság stílusának a vizsgálatára is – amely természetesen adott társadalmi közegek kulturális, történelmi szemléletével lehetséges csupán.

Egy korszak teljesítményének mai értéke – ha tetszik, haszna – azon múlik elsősorban, tudjuk-e értelmezni saját korabeli tétjeit. Ez teremti meg az esélyt arra, hogy kialakítsuk a kapcsolatot a történelem és a történelemről szóló beszéd között. Érvényesek-e a történelmi teljesítmények a későbbiekben? Van-e a múltnak megkerülhetetlen szerepe mai életünk problémáiban? És megbosszulhatja-e magát a jövőben, ha megfélemezünk a történelemben gyökerező, táj- és emberformáló folyamatok mechanizmusainak jellegzetességeiről és tétjeiről? Műemlékeink és szellemi-anyagi környezetük a piac és a hatalmi presztízs növekedékényszerétől hajtott kotrógépeknek alárendelt holt kövek, tetszés szerint (el)tologatható-torzítható kulisszák-e csupán? Vagy pedig élő közösségek természetesen és szervesen örökíthető otthonosságérzetének, hazaszeretetének és öntudatának nélkülözhetetlen keretei?

A történelemnek és a történelemről szóló beszédnek az összeérinthetősége azért erkölcsi kérdés, mert hitelességén nem kevesebb múlik, mint a fenti kérdésekre adható válasz jövőformáló ereje. A múlt tétjei aszerint határozzák meg jövőbeli lehetőségeinket, amint a megmaradt örökség kezelésének felelősségéhez viszonyulunk. ■

JEGYZETEK

¹ Elhangzott a Fellner Jakab építómester születésének háromszázadik évfordulója alkalmából rendezett emlékév nyitókonferenciáján Tatán, 2022. június 27-én.

A mártíromság reprezentációja a magyarországi exulánsokhoz kapcsolódó 17. századi neolatin halotti versgyűjteményekben¹

→ POSTA ANNA

Az 1674 és 1681 közötti időszakban összesen tizenkét rövidebb-hosszabb terjedelmű, hazai vonatkozású, jórészt latin nyelvű halotti versgyűjtemény látott napvilágot Németországban és Lengyelországban. Ezekben a nyomtatványokban a gyászévtizedben, azaz az 1670-es években Magyarországot elhagyni kényszerült protestáns lelkészek, tanárok és diákok siratták el az exilium ideje alatt elhunyt sorstársaikat, családtagjaikat és barátjaikat.

A búcsúztatott személyek a következők: Paulus Pfaff (Pfaff Pál) lucskai lelkész Anna Susanna (Anna Zsuzsanna) nevű leánya; Georgius Chladni (Chladni György) körmöcbányai lelkész Susanna (Zsuzsanna) nevű leánya és Johannes Georgius (János György) nevű fia; Andreas Zaskalicki (Zaskalicki András) ricsóváraljai lelkész Johannes (János) nevű fia; Martin Heerius görllitzi orvosdoktor fia; Michael Fetter görllitzi lelkész Catherina Theodora nevű leánya; Paulus Cuncius (Cuncius Pál) szepesváraljai lelkész; Georgius Fabricius magdeburgi lelkész; Daniel Mazarius (Mazari Dániel) tamási lelkész; Johannes Gobius (Gobius János) tótprónai lelkész; Andreas Sartorius (Sartorius András) kassai lelkész és Georgius Cember (Czember György) beszercebányai lelkész Susanna (Zsuzsanna) nevű felesége.²

A verses nyomtatványokban szereplő halotti költeményeket a protestánsüldözésnek és a száműzetés keserves éveinek emléket állító alkotásokként kell számba vennünk, amelyek éppen ebből adódóan termékeny forrásnak bizonyulnak a mártírológiai megközelítés szempontjából is. A gyűjteményekben az

exuláns lét ábrázolása, egyszersmind az emigránsok mártírként való megjelenítése nyelviileg két változatban, impliciten és expliciten valósul meg. Az előbbi típus mitológiai figurák, rejtett allúziók formájában, az utóbbi pedig a közvetlenebb megnyilvánulásokban, többek között a versgyűjtemények címében és impresszumában, a nyomtatványokhoz járuló paratextusokban, magukban a versszövegekben és az azokhoz kapcsolódó jegyzetekben vagy éppen a versalírásokban érhető tetten. Jelen tanulmányban a vonatkozó elméleti alapvetések tisztázása és a kontextus megrajzolása után az explicit reprezentációs gesztusok említett kategóriáira hozok néhány jellegzetes példát az exulánsokhoz kapcsolódó halotti verses nyomtatványok anyagából válogatva.³

Elméleti alapvetések

A régi magyarországi irodalomról gondolkodva sokszor elkövetjük azt az elvi hibát, hogy a 18–19. századi szépirodalom-fogalomnak alárendelve értékeljük, kategorizáljuk a korábbi időszakokban keletkezett szövegeket. A 16–17. században divatos, elsősorban funkcionális, azaz hasznosságot célzó alkalmi poézis így értelemszerűen kiszorul az „igazi”, öncélú, főként kulturális szükségletet kielégítő (szép)irodalmi olvasmányok köréből. Ezt a mára elavult szemléletet meghaladva érdemes más aspektusból közelítenünk a régiség literatúrájához, hogy az alkalmi költeményeket a megfelelő kontextusba helyezve értékes teljesítményként és nem irodalom alatti tömegárúként, leszállt szövegekként értékelhessük. A tanulmány tárgyát

→ *Posta Anna* (1989): irodalomtörténet. Kutatási területe a 16–17. századi magyarországi neolatin költészet, bibliai és alkalmi versek. Legutóbbi kötete *Neolatin bibliai költészet a 16–17. századi Magyarországon* (Debreceni Egyetemi Kiadó, 2022) címmel jelent meg.

▼ A tízezer vértanú mestere: Krisztus a misztikus szólóprésben, 1463–1467
(rézmetszet, 70 x 48 mm, Rijksmuseum, Amszterdam)

képező halotti versek esetében tehát szükséges leszögezni, hogy nem a klasszikus értelemben vett szépirodalmi alkotásokként kell tekinteni a vizsgált szövegekre, hanem egy olyan korszak művészi igényességű és a modern irodalomtudományos terminusok mentén is értelmezhető megnyilat-

kozásaiként, amelyben még nem létezett a mai irodalomdefiníció.⁴

A 17. században számos módon tanúbizonyságot lehetett tenni az igazság ügye, az igaz keresztény vallás mellett. A nap mint nap Istent szolgáló és kegyes életmódot folytató személyektől az egy-

házat buzgón támogató híveken át a tényleges véráldozatot követelő esetekig egészen széles skálán mozgott a mártíromság fogalmának kora újkori interpretációja. A korszakban a mártírium változatos megjelenési formáiról az egyik legalaposabb elméleti áttekintéssel Szőnyi Nagy István református lelkész szolgál a *Martyrok Corona*ja című, 1675-ben kiadott promptuáriumban. Példázatgyűjteményében Szőnyi Nagy a bujdosó evangélikus papoknak kíván útmutatást adni, hogy miképpen álljanak helyt és őrizték meg igaz vallásukat az üldöztetések alatt. A mű keletkezésének időszakában a szerző a bujdosók között működött prédikátorként, korábban neki is része volt az üldöztetéssel járó megpróbáltatásokban, 1671-ben tornai lelkészi hivatalából kellett menekülnie hitvallása miatt, erről részletes beszámoló olvashatunk 1675-ben írott művének zárásában. A szerző támogatójának, a méltóságos Hadadi Wesselényi Pálnak ajánlja munkáját, akit a mártírok közé sorol, hiszen a magyarok generálisa az egyház és a vallás buzgó pártolásáért – Szőnyi Nagy meglátása szerint – bőségesen kiérdemelte a mártírok koronáját.

Szőnyi Nagy bőkezűen osztogatja a mártír címet. Művének első részében (*Kicsodák a Martyrok és Micsoda a Martyromság?*) tíz csoportba sorolja a mártírokat, vagyis azokat a személyeket, akik Jézus Krisztus igazságáról valami módon vallást és tanúbizonyosságot tesznek, illetve az evangéliumi igazságért valamely módon szenvednek. Az igazságról pedig sokféle módon lehet tanúskodni, a tényleges vértanúság elmaradása nem tekinthető kizáró oknak. A tipizálás alapján mártírnak tekinthető: 1. aki az Istent mindennap tiszta elmével és buzgó szívvel szolgálja; 2. aki a testnek indulataiban és gonosz kívánságaiban magát mértékletesen megtartóztatja; 3. aki a testét megöli és megfeszíti, azaz a test szenvedélyein és kívánságain felülemelkedik; 4. aki a keresztek viselésében béketűrő; 5. aki kész szívvel, buzgón szenved és hal meg az Úr Jézus nevéért; 6. aki az igazságért ugyan több nyomorúságot szenved, de nem ölik meg, hanem békében elbocsátják üldözőitől; 7. aki Krisztusért hal meg, de még nincs elméje, azaz tudomása az igazságról és a

mártíromságról; 8. aki nagy költségekkel, javakkal, fáradságokkal oltalmazza meg az igazságot; 9. aki elfut üldözői kezei közül, vállalja a számkivetettséget az igazságért, hogy házatól és javaitól megfosszák, hogy idegen népek és gyakran könyörtelen emberek közt kelljen sínylődni; 10. aki Jézus Krisztusért és az ő igazságáért halált szenved.⁵

A bevezetésben felsorolt gyászversgyűjteményekben egyén és közösség sorsa szorosan összekapcsolódik egymással. A búcsúztatott személyek, a költemények szerzői és a versekben megjelenített gyászolók majd mindannyian a hitvallásuk miatt hazájukból kitaszított protestáns magyarországiak csoportjába tartoznak. Így a verses nyomtatványokon belül a vértanúként való ábrázolás különféle formái egyéni és közösségi reprezentációként egyaránt értelmezhetők, egyén és közössége osztoznak az átélt megpróbáltatásokon. Az exulánsok és hozzátartozóik, barátai a protestánsüldözés elszenvedőiként tényleges fenyegetettségnek voltak kitéve, s ennek a valós krízishelyzetnek a poétikai lenyomataiként értelmezhetjük a halálukra íródott versek és az azokhoz tartozó *praeliminariák* mártírológiai vonatkozásait.⁶

A 17. század utolsó évtizedeiben, amikor a szóban forgó exuláns kiadványok megjelentek külföldön, Debrecenben is sorra egymás után haltak meg az egyházi-szellemi életben kulcsfontosságú szerepet betöltő lelkészek és tanárok (Nógrádi Mátyás, Martonfalvi Tóth György, id. Köleséri Sámuel, Felvinczi Sándor, Szenczi A. Pál, Szilágyi Tönkő Márton). A tragikus történeteknek mintegy emlékművet állítva, a családtagok, kollégák, barátok és tisztelők hat halotti versgyűjteményt adtak közre az elhunytak tiszteletére.⁷ A debreceni verses nyomtatványokban elsíratott személyek életútja viszonylag békésnek mondható, tehát nem szenvedték meg annyira a háborús helyzet és az üldöztetés okozta megpróbáltatásokat, mint például az 1670-es években Magyarországot elhagyni kényszerült exuláns társaik.⁸ Ettől függetlenül a gyászköltemények szerzői az elhunyt debreceni kiválóságokat hősiességükről és áldozatkészségükről híres, bibliai és antik mitológiai személyekkel azonosítva vagy

párhuzamba állítva egy rövid időre mégis a protestáns mártírpanteon tagjainak sorába emelik.⁹

A költők poétikai tehetségének megcsillogtatása mellett vajon milyen egyéb körülményekkel magyarázható, hogy a debreceni halotti versgyűjteményekben a mártírológiai vonatkozásoknak csupán a rejtett, mitizálásba burkolt formái jelennek meg, és a nyíltabb, közvetlenebb előfordulásokra ezekben a kiadványokban egyáltalán nem találunk példákat?

Magyarországon a 17. században nem történt törvényes intézkedés a cenzúra ügyében. Például Debrecenben az ellenőrzés a kálvinista egyház hatalmi eszközeként csak a vallási tematikájú kiadványokra irányult, minden másban a város szabad kezét adott a nyomtatónak. Az első debreceni nyomtatvány, amelyben már szerepel cenzori bejegyzés, id. Köleséri Sámuel 1673-ban kiadott *Arany alma...* című, harminc prédikációból álló gyűjteménye. Köleséri – Szőnyi Nagyhoz hasonlóan – az üldözött, számkivetett protestánsok oktatásának, vigasztalásának és hitükben való megerősítésének céljából állította össze munkáját. Köleséri művét Nógrádi Mátyás szuperintendens még kézirat formában áttanulmányozta, abban tévtanokat nem talált, így nyomtatásra méltónak ítélte, a címlap hátoldalán írásban imprimálta is a kötetet.¹⁰ Debrecenben a nem teológiai jellegű írásokat, köztük az alkalmi nyomtatványokat hivatalosan nem kellett ellenőrizni, tehát egyfelől a revízió alóli mentesülés szándékával magyarázhatjuk a mártírológiai narratíva és a teológiai-vallási nézőpont kizárólagosan implicit formában való megjelenítését a halotti költeményekben.¹¹

Másfelől ebből a szempontból az a tény sem elhanyagolandó, hogy a gyászversgyűjtemények egy részének megjelenése egybeesik azzal az időszakkal, amikor Debrecen a szabad királyi városi rang megszerzéséért küzdött. A hosszú hónapokig tartó tárgyalások során a reformáció központjaként

ismert Debrecen érdekeit képviselő testületnek nem volt egyszerű dolga, a katolikus császárváros kegyeinek elnyeréséért harcoltak, így különösen ügyelniük kellett arra, hogy mi jelent meg ekkortájt a nyomdájukban.

Harmadsorban pedig a költők a poétikai képekbe burkolt, rejtett mártírrá avanszállással – a mártírimumnak gyengébb, hétköznapiabb fokozatát és nem valós, aktuális veszélyhelyzetet reprezentálva – nyilvánvalóan az elhunyt debreceni vezetők idealizálását, eszményítését is szolgálták. Ez a retorikai túlzás egyfelől a laudációs folyamat klasszikus elemének számított a korszakban, másfelől pedig a tragikus elmúlás közösségi áldozatként, azaz hasznos és

értelmes halálként való felfogása a gyászfeldolgozást is nagyban elősegíthette. Összességében elmondható, hogy míg az exuláns kiadványokban verset író szerzők okkal érzik egyházukat a vértanúk egyházának, és ennek nyíltan hangot is

adnak, hangot is adhatnak a külföldön kinyomtatott költeményeikben, addig a Debrecenben közreadott kiadványokban az ismertett körülményekből kifolyólag ennek jóval szelídebb, lappangó, búvápatakszerű változatát regisztrálhatjuk.

Reprezentációs gesztusok

Az egzisztenciális bizonytalanságból, a folyamatos szorongásból és az üldöztetéssel járó hanyattatásokból kifolyólag az exulánsok körében az átlagosnál gyakrabban fordultak elő halálos kimenetelű betegségek az 1670-es, '80-as években. Paulus Cuncius (Cuncius Pál) szepesváraljai pap volt, majd az *exilium* ideje alatt lelkeszi adjunktusként szolgált Thornban, ahol 1677. június 10-én mindössze negyvenhét évesen hunyt el.¹² A Thurócz vármegyéből származó Johannes Gobius (Gobius János) 1668 táján került Wittenbergbe, ahol előbb teológiát, majd orvoslást tanult. Édesapja, Georgius Gobius (Gobius György), a polerekai lelkes

„...a költők a poétikai képekbe burkolt, rejtett mártírrá avanszállással – a mártírimumnak gyengébb, hétköznapiabb fokozatát és nem valós, aktuális veszélyhelyzetet reprezentálva – nyilvánvalóan az elhunyt debreceni vezetők idealizálását, eszményítését is szolgálták.”

1681-ben tért haza a száműzetésből, de János ezt már nem érthette meg, súlyos betegségben meghalt 1679. november 1-jén, mindenszentek napján.¹³ Andreas Sartorius (Sartorius András) 1656-ban kassai evangélikus papként, 1668-tól pedig az alsótrencsényi egyházmegye espereseként működött, 1672-ben űzték el innen. 1673 januárjától már Turócszentmihályon lelkészkedett, de innen is elüldözték, így még ebben az évben Erdélybe kellett menekülnie. Végül 1679. június 12-én, élete delén, ötvenöt éves korában Kiskrakkóban tért meg Teremtőjéhez.¹⁴ Daniel Mazarius (Mazari Dániel) Tamásiban szolgált evangélikus lelkészként, majd 1674-ben a pozsonyi véstörvényszék elé idézték. Miután kilenc hónapig raboskodott a leopoldvári börtönben, 1675-ben a nápolyi gályákra vitték, onnan pedig Szicíliába hurcolták, hogy a franciák ellen harcoljon. Végül a sorozatos szenvedések után idegen földön halt meg, Siracusában temették el 1675-ben, a Szentháromság ünnepe utáni huszonkettedik vasárnapon.¹⁵

A száműzetés nehézségekkel teli éveiben az emigránsokból egyszerre válthatott ki aggodalmat és megkönnyebbülést a velük sorsközösségben élő családtagjaik jelenléte. Georgius Cember (Czember György) Besztercebányán evangélikus lelkészi hivatalt töltött be, amikor 1674-ben Pozsonyba idézték. Az *exilium* terhét nejevel, Fibinger Zsuzsannával együtt viselték, előbb Brégában telepedtek le, majd Boroszlóba és Rawitschba költöztek. Végül visszatértek Budorgba, ahol Zsuzsanna 1681 februárjában bekövetkezett halála csak fokozta a már hosszú évek óta emigrációban sýnlódó férj kálváriáját.¹⁶ Georgius Chladni (Chladni György) körmöcbányai evangélikus lelkész 1673-ban menekült családjával együtt Görlitzbe. A kivándorlás után nem értek véget megpróbáltatásai, 1674 februárjában előbb leányát, Zsuzsannát, majd három évvel később fiát, János Györgyöt veszítette el.¹⁷ Paulus Pfaff (Pfaff Pál) a lucskai egyház papja volt, majd 1674-ben elűzték innen, feleségével és kislányával, Anna Zsuzsannával együtt Görlitzbe utazott, de a gyermek még az érkezés évében váratlanul meghalt.¹⁸ Pfaff külföldi pályafutása a száműzetéssel járó kellemetlenségek és az azokat tetéző személyes tragédiák ellenére

sikeresen alakult, Armstadtban az előkelő leányok magántanítójaként dolgozott, 1677-ben pedig hazatérhetett. Andreas Zaskalicki (Zaskalicki András) ricsóváraaljai lelkész 1674 és 1682 között Briegben és Boroszlóban élt száműzöttként, feltehetően az ő fia lehetett az a Johannes Zaskalicki (Zaskalicki János), aki 1677-ben a boroszlói Elisabethanum tanulójaként hunyt el. Ezt a megállapítást azzal az életrajzi adattal is alátámaszthatjuk, hogy Zaskalicki András még üldöztetése előtt megnősült, feleségül vett egy Justina nevű nőt Zsolnán, így elképzelhető, hogy az ő gyermekük lehetett a zsolnai származásának mondott, fiatal peregrinusként eltávozott János.¹⁹

Az emigrációban töltött hosszabb-rövidebb időszak kedvezett az új kapcsolatok, barátságok kialakulásának. Az exulánsok többsége, ahogy ez a fenti példából is kitűnik, külföldön is kiválóan boldogult, sikerült bekapcsolódnuk a kinti egyházi-szellemi életbe, az újonnan szerzett kollégák, ismerősök, barátok és azok hozzátartozóinak halála pedig éppen annyira megrendítette őket, mint saját családtagjaik és honfitársaik elmúlása. Például azokban a versgyűjteményekben, amelyek Martin Heerius görlitzi orvosdoktor fiának, Michael Fetter görlitzi lelkész leányának és Georgius Fabricius magdeburgi lelkésznek a halálára készültek, a magyarországi száműzöttek is versekkel képviseltetik magukat.²⁰ A következőkben arra teszünk kísérletet, hogy a szóban forgó halotti versgyűjteményekből kiválogassam azokat a textuális és paratextuális elemeket, amelyek az életrajzi adatokkal összefüggésben a legkifejezöbben jelentik meg az exulánsletet mint a mártíromság egyik megnyilvánulási formáját.²¹

Címoldal, impresszum

A verses nyomtatványok kezdő oldalán olvasható címelemekre és kiadási adatokra koncentrálna a következő jellegzetességek figyelhetők meg. A címoldalon az esetek többségében akár az elhunyra, akár annak még élő családtagjára vonatkozóan szerepel az *exuláns* megnevezés. Az EXUL titulus általában hangsúlyos pozícióban, az oldal tetején vagy közepén helyezkedik el, sokszor kapitális betűkkel szedve.

Például Pfaff Pál, a leányát gyászoló apa a Krisztus nevéért, azaz a hitvallása miatt száműzöttként („pro nomine Christi Exul”),²² Chladni György, akinek rövid időn belül mindkét gyermekét el kellett temetnie, a legszomorúbb exulánsként („moestissimus Exul”),²³ Czember György pedig, aki feleségét veszítette el, ugyancsak a Jézus Krisztusért számkivettként („pro CHRISTO JESU EXUL”) szerepel a címsorokban.²⁴ A Sartorius-kiadvány kezdő oldalán olvasható „BIS EXUL” („kétszer száműzött”) kifejezés kétféleképpen értelmezhető. Egyrészt a fent ismertetett életrajz szerint Sartoriusnak ténylegesen kétszer kellett új otthont keresnie magának. Másrészt a címdoldalon a kettős *exilium*-ra csak egy egyszeri, összefoglaló jellegű utalást („saeviente papali persecutione in Hungaria... in Transylvania delatus”) találunk, amikor a lelkész 1672-ben Magyarországról Erdélybe távozott, így a második üldöztetést az oldalon szereplő másik információval is összefüggésbe hozhatjuk, miszerint Sartorius folyamatosan súlyos betegség üldözte, azaz gyötörte („morbo gravi ac continuo exagitatus”).²⁵ A Mazarius emlékére összeállított nyomtatvány címdalán az elhunytat a „MARTYR HUNGARICUS” megtisztelő títulussal illetik: a magyarországi mártírt, aki semmire sem becsülte a saját életét, és feláldozta magát a hitéért („qui non dilexit vitam suam usque ad mortem”).²⁶ A Pfaff Anna Zsuzsanna emlékére készült kiadvány címe az „EXILIUM MORTUUM” jelzős kifejezéssel kezdődik, amelynek értelmében a száműzetés végpontjaként kell tekintenünk a gyermek halálára.²⁷ Hasonló fordulattal kezdődik a Chladni János György halálára kinyomtatott versfüzér címe is: „EXILIUM in PATRIAM”, vagyis az elmúlás tulajdonképpen az elhunyt égi honba való száműzetése.²⁸

Mindezek mellett az *exilium* szó szinonimái is gyakran előfordulnak a címdalokon, amelyek itt elsősorban ’a földi életből való elköltözés’, azaz ’jobblétre szenderülés’ jelentésben értendők. Például Gobius János halálakor elköltözött (emigravisset) a szent csapatokhoz, Pfaff Anna Zsuzsanna a siralmak völgyéből az égi országba vándorolt (commigrans), Mazari Dániel átköltözött, kivándorolt (transmigratio), vagyis eltávozott az élők

sorából, Zaskalicki János pedig halála által szabadult meg a földi peregrináció (mortalis peregrinatio) terhétől.²⁹ Ugyanakkor a nyilvánvalóan tudatos szóválasztások ugyanúgy felfoghatók az elhunytak életének meghatározó momentumára, az *exilium*-ra való egyértelmű utalásként, ez talán az utolsóként hozott példa esetében érzékelhető a legtisztábban. Szintén ismétlődő elem a címdalokon a gyászolókkal együtt szenvedő magyarországi közösség (Natio Hungarica), az idegen földön tartózkodó, a számkivettség terhét egyazon csoportként viselő honfitársak (populares, conterranei) emlegetése.³⁰ Végül pedig a Pfaff Anna Zsuzsanna és a Chladni Zsuzsanna emlékére összeállított gyűjtemények impresszumáról is szólni kell, mert azokban a kiadás éve kronosztichon formájában van feltüntetve, az évszámot (1674) rejtő mondatok pedig az istenfélő exulánsok jó haláláról és túlvilági sorsáról szólnak: „EXUL pro Deo pIe In ChrIsto MorItVr” (Az Istenért száműzött kegyesen, Krisztusban hal meg), „EXVLI pIo CoMes aDerIt IesVs” (A kegyes exulánsnak Jézus lesz a kísérője).³¹

Paratextus

A tanulmány tárgyát képező halotti versgyűjtemények esetében nagy mennyiségű paratextussal nem számolhatunk, a tizenkét nyomtatvány közül csupán a Sartorius-kiadványhoz járul kísérőszöveg. A gyászkölteményeket követő, Tobias Masnicius magyar exuláns által írt terjedelmes prózai összefoglalónak már a címéből is az elhunyt hányattatott életútjára következtethetünk: *Synopsis Vitae ac Fatorum R. Dn. Andreae Sartorii (A tiszteletre méltó férfiú, Sartorius András életének és szerencsétlenségeinek áttekintése)*. Masnicius azzal indítja gondolatmenetét, hogy a száműzetés által rárótt átkos tétlenség alatt gyakran gondol tönkretett hazájára, egyszersmind saját balsorsára, és most Sartorius halálhíre újabb fájdalommal tölti el lelkét. Eltávozott sorstársát Krisztus legállhatatosabb exulánsának nevezi, akinek halála az utolsó csapás az emigránsközösség számára, a tragédia hallatán lelkük beforratlan sebei ismét felszakadnak és teljes mélységükben tátonganak. Masnicius egyszerre siratja pusztuló

hazáját és elhunyt barátját, a kollektív veszteségek mellett még társuktól is megfosztják őket, Isten sem hallja meg panaszait, siralmaikat. Mindezt azonban elfogadással, belátással kell kezelniük, hiszen megérdemlik a büntetést, rászolgáltak az Úr egyre növekvő haragjára. Masnicius jól kivehetően a wittenbergi történelemszemlélet keretei közé helyezi és az isteni büntetés megnyilvánulásaként értelmezi szenvedésüket, az exulánsok mártíromságára pedig ebből következően engesztelő áldozatként is tekinthetünk.

Az általános bevezetés után a szinopszis szerzője rátér a lényegre, célja Sartorius életét és azt a számtalan gondot és bajt áttekinteni, amelyekkel az elhunytak szembe kellett néznie. Masnicius leszögezi, hogy közösségből senki sem vágyik most szövirágokra, *panegyricus*okra, mézes-mázás, ékes szónoklatokra, hiszen ezek a szomorú és borzasztó események érdes beszédet kívánnak. Az életrajzot részletesen tárgyaló egységben külön figyelmet érdemel a protestánsüldözésről szóló szövegrész: a pápa dühéről beszél, amelynek következtében egész *Hungaria* pusztulásra van ítélve, a papokkal rabszolgaként bánnak, javaikat elorozzák, börtön vagy száműzetés osztályrészük. Sartorius életét az *exilium* terhe mellett a személyes, családi tragédiák is megkeserítették. Masnicius elmondása szerint Sartorius kisfia, Joákim rossz csillagzat alatt született, s ebből kifolyólag egy szerencsétlen baleset okozta a hatéves gyermek halálát, véletlenül megsebezte magát egy késsel. 1678. június 25-én Sartorius szeretett felesége, Erzsébet is elhunyt, a száműzetéssel járó gyötrelmek, viszontagságok olyannyira megviselték a lelkét, hogy a teste is elgyengült, így betegségek egész hada támadta meg az erőtlen asszonyt. Végül 1679-ben Kiskrakkó városában megannyi gyötrelme és betegeskedés után Sartorius András is visszaadta lelkét Teremtőjének. Masnicius az általa írt életrajzi szinopszist és az azt záró, ugyancsak az ő tollából származó, itt

„...az isteni büntetés megnyilvánulásaként értelmezi szenvedésüket, az exulánsok mártíromságára pedig ebből következően engesztelő áldozatként is tekinthetünk.”

magyar fordításban olvasható epitáfiumot az igaz szenvedés és szeretet emlékműveként ajánlja az elhunytak és tisztelőinek:

„HUNGARUSOKNAK földje teremtett, és a hazából SZENTATYA űzött el, ERDŐN TÚL pihenek.”³²

Versek, versalírások

A Cuncius Pál halálára összeállított versgyűjteményben szereplő első költeményt M. Ernestus Ronig, a thorni gimnázium rektora írta. A szerző több szempontból is figyelmet érdemel, hiszen az elhunyt mártíromsága a versszövegben tartalmi, nyelvi és formai szinten egyaránt megjelenik. A vers szerzője Cuncius hányattatott sorsát állítja középpontba: a száműzött lelkész, akinek el kellett menekülnie hazájából, és porosz földön kellett letelepednie, új otthonra lennie. Azonban az idegen hon sohasem tudta mindazon előnyöket, kiváltságokat és lehetőségeket biztosítani újdonsült lakójának, mint amelyeket az édes haza nyújthatott volna számára, hiszen mindig többet ér a hazai föld az idegennél. Jézus Krisztus látta mindezt, és gondoskodott arról, hogy az elhunytak jobb, kedvezőbb sorsa

legyen a túlvilágon. Cuncius immár boldogan ujjong a mennyben, örömét leli biztos, megingathatatlan otthonában, hogy többé nem gyötrik szívét a gondok, amelyek az élőköt kóznai szokták. Életében a búcsúztatott maga helyett mindig másokra gondolt, egyre csak az üdvösség ígérétét hirdette, és nem saját boldogulását, érdekeit helyezte előtérbe. A mondanivalót tekintve tehát a közösségért végzett áldozatos munkára és a keserves száműzetésre való utalások; formailag, a tipográfiai jellemzőket nézve a CUNCIUS és a JESUS nevek kapitális szedése; nyelvileg, a szóhasználatot illetően pedig a *cruciare* ('kínozni') és a *promissa salutis* ('az üdvösség ígérétei') szavak, kifejezések használata arra ösztönzi az olvasót, hogy Cuncius *exilium*át és szenvedéseit párhuzamba állítsa a krisztusi passióval.³³

Johannes Gobiushoz írt halotti versében Johannes Deutschmann az elhunyt kegyességét és az exulánsok iránt tanúsított vendégszeretetét emeli ki, hogy mindazon javakat, amelyeket Wittenberg adott neki, megosztotta szerencsétlenül járt, száműzött sorstársaival. Constantinus Ziegra ezen önzetlen, nemes tetteket az őszinte hit tanúbizonyságainak (*sincerae fidei documenta*) tartja. Johannes Fabricius, a wittenbergi archidiakónus az Úr állhatatos követőjének (*imitator constans Domini*) nevezi Gobiust, aki ennek jutalmaként lépkedhet az üdvösség felé vezető úton.³⁴

A magyarországi származású Matthias Langius (Láng Mátyás) Sartoriust búcsúztató költeményében nyíltan kifejti a száműzött papok és a szenvedő Krisztus közötti párhuzamot:

„Száműzött volt Krisztus, s általa ment fel
a mennybe,
nyomdokain haladunk, számkivetett a sorunk.
Így leigázva a gondot felhágunk a magasba,
Jézus is ott van rég, végtelen éveket él.
Krisztusi kint szenvedtél, *Sartorius, Te veretlen,*
most laksz víg palotát, Jézusod égi honát.”³⁵

Mazari Dániel mártírként való megnevezése nemcsak az emlékére összeállított versgyűjtemény címloldalán, hanem tulajdonképpen a halálára írott költemények majd mindegyikében előfordul. Már csak ezen említések nagyobb számát tekintve is egyedülállónak mondható ez a kiadvány a vizsgálati korpusz egészében. Például Johannes Deutschmann akadémiai rektor azt kívánja a megboldogult mártírnak, hogy Isten kegyelméből nyugodjon békében. A magyarországi Christophorus Klesch (Klesch Kristóf) pedig azt mondja a tiszteletre méltó Mazariról, hogy hite által vált pappá és mártírrá. M. Michael Liefmann (Liefmann Mihály) egykori kassai lelkész költeményében a büntető Isten haragjáról (*Vindicis Ira Dei*) beszél, az ártatlan vér isteni megtorlását sürgeti. Tehát itt a lelkészek halála már nem az isteni büntetés megnyilvánulása, ahogy azt a Sartorius-kötetben szereplő egyik versben olvastuk, hanem éppen a büntetés kiváltó oka.³⁶

Johannes Milochowsky (Milochowsky János) breznóbányai evangélikus lelkész versben búcsúztatja Czember György feleségét. A költemény szerint Zsuzsanna gyönyörű virág volt (vö. Ézs 40,6), aki az *exilium*, azaz a szenvedés tüskéi, kínzó fájdalmai közepette mindent nyugodt szívvel viselt. A *crux* ('kereszt, kínszenvedés'), az *exilium* ('számkivetés') és a *spina* ('tüske') szavak használata egyértelműen összefüggésbe hozható a néhány sorral korábban felidézett krisztusi szenvedéssel, a keresztre feszítés kínjaival és az ott előforduló kifejezésekkel (*spina, crucifixus*). Milochowsky nyíltan párhuzamba állítja az elhunyt Zsuzsanna passióját a Megváltó mártíromságával. Petrus Sextius szlavóniai lelkész, Czember kollégája halotti költeményében az állhatatos, rendíthetetlen, igaz hitéről tanúbizonyságot tett Zsuzsannát méltatja, aki férjével együtt vállalta a keserves száműzetést Krisztusért. A versíró kiemeli, hogy Zsuzsanna már szerencsés és boldog a túlvilágon, ezzel szemben ők, az exulánsok szerencsétlenek és nyomorultak e világon, ahol félelem, háború és fogság örökös osztályrészük.³⁷

A magyarországi Ferdinandus Clement (Clement Ferdinánd) Chladni György három évvel korábban elhunyt leányát, Zsuzsannát emlegeti, aki édesapja társa volt a száműzetésben. Majd a fiúról is szó esik, akit az e világi létben számos dolog gyötört, sok szenvedést kellett elviselnie rövid élete során: a kínzó száműzetést, a betegséggel járó gyötrő fájdalmat és végezetül a halált.³⁸

A halotti költeményekhez járuló, a versírók exuláns voltát hirdető aláírásokból pedig a következő főbb variánsokat tudjuk regisztrálni: *Exul* (száműzött), *Exul Christi* (Krisztus száműzöttje), *Exul pro Christo* (a Krisztusért száműzött), *Exul pro Nomine Christi* (a Krisztus nevéért száműzött), *Exul Hungarus* (magyarországi száműzött), *Inquilinus* (idegenből származó polgár), *Exul & Hospes* (száműzött és idegen) stb.

Jegyzetek, hivatkozások

A magyarországi származású Georgius Gassitzius (Gassitz György) egy negyvennyolc disztichonból

álló költeményben búcsúztatja el Mazari Dánielt. A vershez részletes, *a*-tól *t*-ig terjedő betűjelű magyarázó jegyzeteket kapcsol, amelyekben ókeresztény és kortárs mártírológiai párhuzamokat szerepeltet. Gassitzi a jórészt Cyprianustól hozott ókeresztény kori példákat saját korának eseményeire, kiemelkedő alakjaira vonatkoztatja.

A *b* kommentár Cyprianus *De lapsis* című műve alapján, a reverzálist kényszerből aláíró kora újkori lelkészek párhuzamaként a Decius idején hitüket gyengességéből megtagadó, a császárért kényszerűségből imádkozó keresztényekről (libellatici) szól. Az *e* betűjelű jegyzetben Gassitzi ugyancsak Cyprianus fenti munkájára hivatkozva a Decius császár korában erkölcsstelenségükkel, az isteni tanok megromlásával büntetésükre, üldöztetésükre rászolgált, elbukott papokat említi. Gassitzi hangsúlyozza, hogy *Hungaria* sem mentes az ilyesféle bűnöktől, az egyházi vezetők hite olykor mély álomba merül (fides fuerat summo sopita sopore), majd Dániel könyvének 9. fejezetét idézi, amelyben éppen a vétkeikért és lázadásukért jogosan száműzött izraeliták bűnbánó imádságát olvashatjuk. Az *n* jegyzetben Gassitzi a 17. század végén elhunyt papok, köztük Mazari mártírúmaról a *Massa Candida* kifejezés-

re asszociál: több száz keresztényből álló csapat, akik Valerianus császár uralkodásának idején nem voltak hajlandók megtagadni hitüket, inkább a forró mészbe vetették magukat, így váltak fehér masszává. Az *m* kommentárban pedig Potameniáról, az alexandriai szűzről van szó, akit Galerius császár korában égettek meg. Gassitzi itt arra akar rávilágítani a szerencsétlenül járt leány példájával, hogy az ilyesféle lassú halál, a hosszas szenvedés, amellyel a magyarországi lelkészeket is gyakran fenyegetik, rémítik, csupán Krisztus mártírjainak állhatatosságát és türelmét hivatott szemléltetni.

A kortárs példák közül Gassitzi a nevesebb magyarországi exulánsokat és gályarabokat emeli ki, a *d* jegyzetben Georgius Lanit (Láni Györgyöt), Tobias Masniciust (Masnicius Tóbiást) és Johannes Simonidest (Simonides Jánost), az *f* jegyzetben Samuel Nikletziust (Nikléczy Sámuel), az *e* jegyzetben pedig Michael Paulovitsiust (Paulovics Mihályt). Láni, Masnicius és Simonides neve a rabság és a kényszerszermunka kapcsán jut eszébe a versírónak, minthogy ők hárman lamentációs műveikben, emlékirataikban örökítették meg szenvedéseik történetét. Az *f* kommentárban Gassitzi közli azt a bejegyzést és költeményt is, amelyet Nikléczy

▲ Abraham van Diepenbeeck után Cornelis Galle: A megkőbácsoló Krisztus (A ruhát kereső Krisztus), 1638–1650 k. (rézmetset, 134 × 260 mm, Rijksmuseum, Amszterdám)

albumába írt a férfi gályarabságból való szabadulásának alkalmából. A versben Jézus Krisztus mártírjának, Isten szeretett vértanújának (Martyr Jesu Christi, Martyr amatus Deo) nevezi Nikléczit. A versgyűjteményben szereplő utolsó költemény Mazari Kristóf árván maradt fiaihoz (Kristóf, Éliás, Jákob, György) szól, a versben és a hozzá fűződő jegyzetekben olyan magyarországi száműzötteket említ, mint például Stephanus Pilarik (Pilarik István), Andreas Turoczy (Turoczy András) vagy Elias Ladiver (Ladiver Illés).³⁹

Konklúzió

A tanulmányban tárgyalt reprezentációs elemek tulajdonképpen annak a nagy, egységes képnek a miniatúráiként értelmezhetők, amely a 17. század végi protestánsüldözés magyarországi áldozatairól, a száműzött papokról az exuláns közösségben vagy éppen a külső szemlélőkben kialakult. Ez a kép a legtisztább formában, átfogó jelleggel a Mazarius Dániel emlékére összeállított kötetben, különösen

a Bubenki család által írt sírvers ajánlásában rajzolódik ki: „...a pannóniai mártíroknak (Martyribus Pannonicis), a legkiválóbb férfúknak, a balsors igen bátor leküzdőinek, az ellenség legszerencsésebb leigázóinak, a mindenféle kint igen kitartóan viselőknak, az ortodox hit leghíresebb védelmezőinek (Orthodoxae fidei propugnatoribus Clarissimis) és kiváltképpen Mazari Dánielnek...”⁴⁰

A 17. század utolsó évtizedeiben az *album amicorum*okban található verses bejegyzések és a propemptikonok is népszerűek voltak az exulánsok körében. Ezeket a szövegekpuszokat nemcsak a mártíromságot kifejező reprezentációs gesztusok, hanem a 17. századi egyházi értelmiség poétikai-retorikai műveltségének és kapcsolatainak feltérképezésekor is értékes forrásként kell számba vennünk.⁴¹ Összességében tehát elmondható, hogy az itt megkezdett elemzések egy kiterjedtebb kutatás alapjául szolgálhatnak majd, amelynek során már összetett szempontrendszer mentén közelíthetünk a felsorolt forrástípusokhoz. ■

JEGYZETEK

- 1 A szerző az Emberi Erőforrások Minisztériumának Szegedi Kis István kutatói ösztöndíjasa. A dolgozat elkészítéséhez nyújtott segítségért köszönet illeti a Debreceni Egyetem Reformációkutató és Kora Újkori Művelődéstörténeti Műhelyét. A tanulmányban szereplő latin nyelvű szövegek szó szerinti és tartalmi fordításait a szerző készítette.
- 2 *Exilium mortuum...* Zipper, Görlitz, 1674 (RMK III: 2663); *Lacruma Praematurus...* Zipper, Görlitz, 1674 (RMK III: 2664); *Exilium in Patriam...* N. n., Görlitz, 1677 (RMK III: 2811); *Feralis, ad lacrumabile bustum...* Gottfried Gründer, Breslau, 1677 (RMK III: 2807); *Scitissimo Viri...* Zipper, Görlitz, 1677 (RMK III: 2812); *Pullae Camoenae...* Zipper, Görlitz, 1677 (RMK III: 2813); *Memoriae Viri Reverendi...* Johannes Coepselius, Thorun, 1677 (RMK III: 2836); *Exequias Moestissimas...* Matthaeus Henckel, Wittenberg, 1677 (RMK III: 2852); *Vade Daniel...* Ziegenbein, Wittenberg, 1677 (RMK III: 2879); *Pios Cineres...* Borkard, Wittenberg, 1679 (RMK III: 3022); *Threni Dispersae...* Borkard, Wittenberg, 1680 (RMK III: 3079); *OdONION ad Lachrymas...* Zipper, Görlitz, 1681 (RMK III: 3107). Az exulánsok név szerinti regisztrálásához segítséget nyújtanak az alábbi szakmunkák: BURUIS 1864; KATHONA 1988; S. VARGA 2002; SZÓGI 2020.
- 3 Míg a gályarababb lett üldözöttekkel és a mártírológiai narratívákat megszólaltató tipikus műfajokkal (pl. életrajzok, emlékiratok, exemplumok, albumbejegyzések, levelek, kalendáriumok, mártírkatalógusok, mártírkönyvek) számos kutató foglalkozik, addig az exulánsokhoz kapcsolódó, ebből a szempontból ugyancsak informatív alkalmi versek méltatlanul háttérbe szorulnak. A gályarab-irodalom kapcsán lásd pl. HEGYI 2010; CSORBA 2012; IMRE 2012; BUTÁS 2012–2013; FAZAKAS–IMRE–SZÁRAZ 2015, különösen lásd a kötetben belül a *Protestáns gályarabok* című tematikus blokkban szereplő tanulmányokat: 111–193. o. A német nyelvű exuláns irodalomról (egyházi beszédek, traktátusok, énekek és rőpiratok) lásd PUKÁNSZKY 1925; 1926.
- 4 KÖSZEGHY 2015.
- 5 SZÓNYI NAGY 1675 (RMK I: 1180) (b)5r–v., A1r–A4r.
- 6 A halotti versgyűjteményekhez kapcsolódó exulánsok életrajzi adatait lásd a tanulmány második részében.
- 7 *Lamentum metricum aeternitati nominis [...]* Georg. Martonfalvi... Rosnyai János, Debrecen, 1681 (RMK I: 1255a); *Parentatio lugubris super obitu excellentiss. ac celeberr. viri D. Matth. Nogradi...* Rosnyai János, Debrecen, 1681 (RMK II: 1480); *Brabaeum vitae, & rerum gestarum, Reverendissimi, clarissimi, ac eruditissimi viri, Dni. Samuelis Köleseri...* Töltési István, Debrecen, 1683 (RMK II: 1517); *Hedera poetica, significativa vitae & rerum gestarum, admodum reverendi, clarissimi ac doctissimi viri, domini Alexandri Felvinci...* Kassai Pál, Debrecen, 1686 (RMK II: 1580); *Epicidium perennitatis nominis viri Dei reverendi clarissimi, ac doctissimi domini, Pauli Szenczi...* Kassai Pál, Debrecen, 1691 (RMK II: 1682); *Honor posthumus, quem magno nomini, viri admodum reverendi, clarissimi, doctissimi, celeberrimi &c. D. Martini Szilágyi...* Vincze György, Debrecen, 1700 (RMK II: 1989).
- 8 Id. Köleséri Sámuelnek Tokajból, Felvinczi Sándornak pedig, aki Váradon harcolt a török ellen, Kassáról kellett menekülnie az üldözések elől. Martonfalvi Tóth György Várad török kézre jutása után az egész kollégiummal együtt vonult Debrecenbe. Szilágyi Tönköl Márton ellen coccejanus nézetei miatt emelteket vádat. Az életrajzi adatok forrása ZOVÁNYI 1977.
- 9 POSTA é. n. (A tanulmány megjelenés alatt áll a Magyarságkutató Intézet 2022. április 1-jei *Marsiglié és kortársai – A barokk tudomány és Magyarország* című konferenciájának anyagából készülő tanulmánykötetben).
- 10 KÖLESÉRI 1673 (RMK I: 1144).
- 11 CSÜRÖS 1911, 44–61. o.

- 12 *Memoriae Viri Reverendi...* A halálára összeállított verses nyomtatvány összesen négy latin nyelvű költeményből áll.
- 13 *Pios Cíneres...* A halálára összeállított kiadványban összesen huszonzét költemény szerepel, a versek egy német költemény kivételével mind latin nyelvűek.
- 14 *Threni Dispersae...* A halálára összeállított gyűjtemény összesen harminchárom költeményt foglal magában, amelyből két vers német nyelvű, a többi latin.
- 15 *Vade Daniel...* A halálára összeállított verses nyomtatvány összesen tizenhat versből áll. A latin nyelvű költemények közt találunk két német és egy magyar nyelvű verset is.
- 16 *ŌAONION ad Lachrymas...* A gyászoló férj vizsgáztalására összeállított verses kiadványban összesen hat költemény szerepel, amelyek közül egy német nyelvű, a többi latin.
- 17 *Lacrumae Praematurae...* A leány halálára készült verses gyűjteménynek csak egy csonka példányát tudtam kézbe venni, amelyből feltehetően két levél hiányzik, így a teljes kiadvány felépítésére, a költemények számára vonatkozóan nincsenek információim. *Exilium in Patriam...* A fiú halálára nyomtatott gyászversgyűjtemény összesen kilenc költeményt, három német és hat latin nyelvű verset foglal magában.
- 18 *Exilium mortuum...* A leány halálára összeállított kiadványban összesen kilenc vers szerepel, amelyekből négy német nyelvű, a többi latin.
- 19 *Feralis, ad lacrumabile bustum...* Az ifjú búcsúztató verses nyomtatvány összesen tizenhét latin nyelvű költeményből áll.
- 20 *Scitissimo Viri...; Pullae Camoenae...; Exequias Moestissimas...* Heerius fiát összesen hat verssel, két német és négy latin nyelvű költeménnyel, Fetter leányát pedig összesen két latin nyelvű verssel búcsúztatják. A Georgius Fabricius-kiadványt nem tudtam kézbe venni, így annak felépítésére és a költemények számára vonatkozóan nincsenek adataim.
- 21 Az életrajzi adatok forrásai: BURIUS 1864; KATHONA 1988; ZOVÁNYI 1977; CSEPREGI 2019; 2020.
- 22 *Exilium mortuum...*
- 23 *Lacrumae Praematurae...; Exilium in Patriam...*
- 24 *ŌAONION ad Lachrymas...*
- 25 *Threni Dispersae...*
- 26 *Vade Daniel...*
- 27 *Exilium mortuum...*
- 28 *Exilium in Patriam...*
- 29 *Pios Cíneres...; Exilium mortuum...; Vade Daniel...; Feralis, ad lacrumabile bustum...*
- 30 *Exilium mortuum...; Lacrumae Praematurae...; Exilium in Patriam...; Pios Cíneres...; Threni Dispersae...*
- 31 *Exilium mortuum...; Lacrumae Praematurae...*
- 32 „HUNGARA ME genuit tellus, Patriaque fugavit / PAPA, hic TRANS SILVAS ME mea Busta tenent.” (*Threni Dispersae...* a[1r–]a[4v.]) Kapitális szedéssel van kiemelve Sartorius életének három meghatározó pontja: magyarországi származása, a pápától elszenvedett üldöztetése és erdélyi halála. A *me genuit* és a *tenent* kifejezések használata miatt a költemény Vergilius híres sírversére emlékeztetheti az olvasót: „Mantua me genuit, Calabri rapuere, tenet nunc Parthenope...”
- 33 *Memoriae Viri Reverendi...* 1. költemény (nincsenek ívjelzések a nyomtatványban).
- 34 *Pios Cíneres...* A3r–v., B1r., B2r–v.
- 35 „Exul erat Christus, perque exilium astra subivit, / Hunc & in exilio nos decet usque sequi. / Sic etiam exilii post aspera victa petemus / Coelum, quo Christus, sed sine fine, sedet. / Christi signa crucis, SARTORI invicte, tulisti, / Hinc cum Christo eadem Regna beata colis.” (*Threni Dispersae...* C1v.)
- 36 *Vade Daniel...* A1v., A2v–r., A3r.
- 37 *ŌAONION ad Lachrymas...* A2v., A3r–A4r.
- 38 *Exilium in Patriam...* A3 r–v.
- 39 *Vade Daniel...* B2r–C3r., C4r–v.
- 40 *Vade Daniel...* B1r.
- 41 Ehhez kiindulópontként lásd POSTA 2021; 2022.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- BUTJÁS László Zsigmond 2012–2013. Magyarországi evangélikus lelkészek Hollandiában (1676). *Lymbus*, 183–198. o.
- BURIUS, Johannes 1864. *Micae historico-chronologicae evangelico-pannonicae [...] ex autographo posoniensi*. Szerk. Paulus Lichner. Wigand, Pozsony.
- CSEPREGI Zoltán 2019. *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. II. rész. *A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*. 2. köt. Észak-Magyarország (a bicsei egyházkerület). Medit, Budapest.
- CSEPREGI Zoltán 2020. *Evangélikus lelkészek Magyarországon*. II. rész. *A zsolnai zsinattól (1610) a soproni országgyűlésig (1681)*. 1. köt. Nyugat-Magyarország (a dunántúli, a bajmóci és a felső-dunamelléki egyházkerület). 2. jav., bőv. kiad. Reciti, Budapest.
- CSORBA Dávid 2012. Kora újkori kálvinista mártírműfajok magyar földön. *Studia Litteraria*, 51. évf. 3–4. sz. 37–54. o.
- CSÜRÖS Ferenc 1911. *A debreceni városi nyomda története*. Debrecen Városi Nyomda, Debrecen.
- FAZAKAS Gergely Tamás – IMRE Mihály – SZÁRAZ Orsolya (szerk.) 2015. *Mártírium és emlékezet. Protestáns és katolikus narratívák a 15–19. században*. Debreceni Egyetemi Kiadó, Debrecen.
- HEGYI Ádám 2010. A gályarab lelkészek bejegyzései Johann Heinrich Fries (1639–1718) albumában. Magyarországi diákok Bazelben és Zürichben 1677 és 1720 között. *Egyháztörténeti Szemle*, 11. évf. 1. sz. 9–27. o.
- IMRE Mihály 2012. Consolatio és reprezentáció – mártírok vizsgáztalása Zürichben. *Studia Litteraria*, 51. évf. 3–4. sz. 161–188. o.
- KATHONA Géza 1988. Magyarországi evangélikus exulánsok a gyászévtizedben. *Lelkipásztor*, 63. évf. 2. sz. 83–92. o.
- KÖLESÉRI Sámuel: *Arany alma avagy alkalmas időben mondott ige...* Karancsi György, Debrecen, 1673.
- KÖSEGHY Péter 2015. A régi magyar irodalomtörténet írása, avagy mi az „igazi irodalom”. *Irodalomtörténeti Közlemények*, CXIX. évf. 5. sz. 613–624. o.
- POSTA Anna 2021. Tradíció és reprezentáció két 17. századi debreceni neolatin gyászvers-antológiában. *Studia Litteraria*, 61. évf. 1–2. sz. 235–252. o.
- POSTA Anna 2022. Martonfalvi Tóth György és id. Köleséri Sámuel kapcsolatai a halálukra összeállított versgyűjtemények tükrében. *Egyháztörténeti Szemle*, 23. évf. 3. sz. Megjelenés alatt.
- POSTA Anna é. n. *A mártírium költői ábrázolása a 17. századi (1680–1700) debreceni neolatin gyászversgyűjteményekben*. Kézirat.
- PUKÁNSZKY Béla 1925. A magyarországi protestáns exuláns irodalom a XVII. században. *Protestáns Szemle*, 34. évf. 1–10. sz. 144–154. o.
- PUKÁNSZKY Béla 1926. Az exuláns irodalom. In: uő: *A magyarországi német irodalom története. A legrégebb időktől 1848-ig*. Budavári Tudományos Társaság, Budapest. 297–303. o.
- S. VARGA Katalin 2002. *Vitetnek ítlőszékére... Az 1674-es gályarabper jegyzőkönyve*. Kalligram, Pozsony.
- SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád 1879–1898. *Régi magyar könyvtár* [RMK]. 1–4. köt. MTA, Budapest.
- SZŐGI László 2020. A breslauer (1530–1693) és a görlitzli (1586–1685) akadémiai gimnáziumok magyarországi hallgatói. *Gerundium*, XI. évf. 3–4. sz. 169–196. o.
- SZŐNYI NAGY István: *Martyrok Coronája...* Veresegyházi Szentely Mihály, Kolozsvár, 1675.
- ZOVÁNYI Jenő 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. Magyarországi Református Egyház Zsinati Irodájának Sajtóosztálya, Budapest.

Adalékok Kálvin műveinek 17. századi recepciójához

→ OLÁH RÓBERT

2020-ban jelent meg a Kálvin műveinek 16–17. századi magyarországi recepciójáról írt kismonográfia a Szegedi Kis István-ösztöndíj támogatásával.¹ A kézirat lezárása azonban nem jelentette a kutatás végét, az elmúlt években újabb Kálvin-idézetekre bukkantunk. Ezúttal a 17. századi magyar református teológiai irodalom három különböző területét mutatjuk be az említett citátumok alapján.

Kálvin a házasságról

Korábban két református szerző munkájában mutattuk ki Kálvin hatását, amelyek részben a házasságot tárgyalták. Milotai Nyilas István (1571–1623) fejedelmi prédikátor először 1621-ben kinyomtatott agendája másfél századon át meghatározta a református istentiszteleti szertartásokat, kisebb változtatásokkal a 18. század közepéig számos kiadást megért. Szerzője főként a házasság szentségként való felfogása ellen érvelve idézte az *Institutiót*.² Szilágyi Tarpai András (1624–1682) ungvári lelképásztor 1667-ben megjelent munkája lapjain a házasságról és a válásról értekezett. A *Libellus repudii et divortii Christiani* a lelkészek és a hívek számára készült útmutatásként, másrészt a katolikus vádakkal szembeni védekezésül szolgált.³

Decsi István (?–1631) nagybányai lelkész⁴ és Hodászi Pap Lukács (1555–1613) debreceni lelkészesperes, később tiszántúli püspök⁵ lánya, Hodászi Pap Katalin 1602-ben kötött házasságot. Az esküvő alkalmából kiadott köszöntők *Gamhlia* [...] *Stephano Decio verbi Divini apud Rivulienses ministro, sponso, et lectissimae virgini Catharinae* [...] *Lucae Hodazi* [...]

filiae, sponsae, nuncupata ab amicis et discipulis címmel láttak napvilágot Debrecenben, Lipsiai Rheda Pálnál ugyanazon évben. Egyetlen ismert példányát Debrecenben őrzik.⁶ A négy levél terjedelmű kiadványban Decsi barátai és tanítványai⁷ latin nyelvű verseit olvashatjuk.⁸ A házasság utóbb gyászos fordulatot vett. Miután Báthori Gábor meggyalázta Decsi feleségét, a lelkész felbujtóként részt vehetett a fejedelem meggyilkolásában 1613-ban.⁹ Idővel a Decsi–Hodászi házaspár és a versszerző Újfalvi Imre barátsága is zátonyra futhatott, Újfalvi 1610–1615-ben zajló perében Hodászi Lukács püspök, Decsi apósa járt el a legfőbb egyházi hatóságként.¹⁰

A nyomtatvány címlapjának hátoldalán a két bibliai *locus* után két Kálvintól származó idézetet vett fel mottóként az ismeretlen szerkesztő – talán maga Újfalvi Imre. Az első igehely Mózes harmadik könyve 21. részének 13. verse, amely útmutatás a zsidó papok életére: „Sacerdos uxorem in virginitate eius ducet”, azaz: „Szűzet vegyen magának feleségül”,¹¹ amelyet a következő, 14. vers világít meg pontosabban: „Özuegyet, mástól meg vettett, tisztátalan paráznát ne vegyen.” A második igehely a hívek házasságára való útmutatás, a Korinthusiakhoz írt első levél 7. részének 2. verse: „Propter fornicationem autem unusquisque, suam uxorem habeat, et unaquaeque, suum virum habeat”, azaz: „De az paráznaságnac el táuoztatásáért, minden férfunac tulaydon felesége legyen, és minden aszszoni állatnac tulaydon férje.”

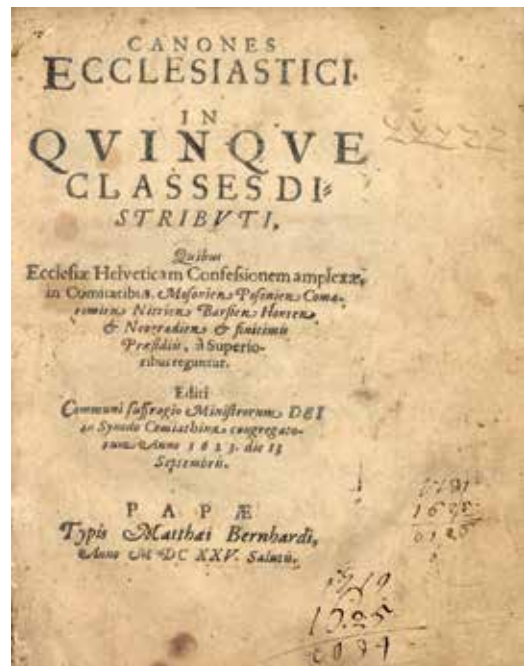
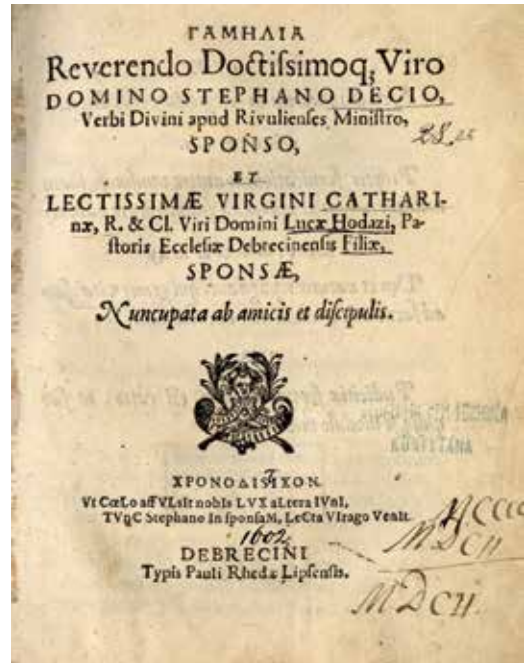
A bibliai igszakaszok mottóként való használata bevett szokás volt a magyar református szerzők körében, ugyanakkor Kálvin-idézet mottóként való

→ Oláh Róbert (1979): könyvtáros, művelődéstörténész. Tudományos főmunkatárs a Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtárában, Debrecenben. Legutóbb *Miskolci Csulyak István és Tofeas Mihály könyves műveltsége* címmel jelent meg monográfiája (Hernád Kiadó, 2022).

használatára eddig nem találtunk példát. A fent bemutatott igeszakaszokhoz csatlakozik két citátum az *Institutió*ból. Mindkettő a 2. könyv 8. részének 43. fejezetéből („Cal: L. 2. c. 8. ff. 43.”), a Tízparancsolat magyarázatából származik. Az idézeteket némiképpen átalakították, de jelentésük alapvetően nem változott meg. Az első: „Deo et naturae repugnant, qui genus vitae suae ad facultatis modum non accomodant”,¹² amelyet 1624. évi fordításában Szenczi Molnár Albert így ültetett át magyarra: „Nem de nem az Isten ellen, és az ő tőle szerzett természetünc ellen hartzolunk é, hogy ha az mi életünknek módgyát, az mi értékünkhöz és erőnkhez nem szabjuc és alkalmaztattyuc?”¹³ Majd az *Institutió*nak a paráznság tilalmáról, a tisztaság és a szemérmesség isteni parancsáról szóló néhány sorának kihagyásával közli a második idézetet: „Pudicitiae servandae una est ratio, ut suo quisque se modulo metiatur”, azaz: „Mellynek [ti. a tisztaságnak] megtartásánac ez egy uta vagyon, hogy kiki minden az ő kisded erejét és gyarlóságát jól meglássa és megfontollya...”¹⁴ Vagyis míg a bibliai igehelyek üzenete a házasságra és a papi házasságra vonatkozik, addig Kálvin mondandója az Istennek tetsző életéről, a helyes önismeretről és az önvizsgálatról tanúskodik a házassággal összefüggésben.

Kálvin az egyházi rendtartásról

Isten látható egyházának életét a zsinatokon megalkotott rendeletek szabályozzák. A rendeletek többnyire a tanítás dogmatikai tartalmára, a liturgiára, az egyházi személyek alkalmazására és magaviseletére, a fegyelmi ügyekre, az intézmények (gyülekezetek, iskolák) működésére nézve tartalmaznak előírásokat. A 16–17. században számos, a helyi vagy a teljes Kárpát-medencei reformátusság életére hatással bíró rendtartás született az *Articuli maiorestől* (1567) a *Geleji-kánonokig* (első kiadása: 1649). Bár a református egyház alapjait a 16–17. században rakták le, a dokumentumok szerzői a legkritikább esetben utalnak Kálvinra. Kivételként az említett *Geleji-kánonokat* hozhatjuk. A LXXXV. kánon szövegében (*A lelkészek engedelmessége felettesei iránt*) más teológusok mellett a genfi reformátorra is utalnak,

▲ A Decsi István és Hodászi Pap Katalin esküvőjére kiadott nyomtatvány címlapja

▲ A Komjáti kánonok címlapja

ám csak áttételesen, mint Wilhelm Zepper *De politia ecclesiastica*¹⁵ című munkájának egyik forrására.¹⁶

A különböző cikkelyek *praeliminariáiban* a kibocsátó zsinat egésze vagy a püspök gyakran utal a Szentírásra mint legfőbb tekintélyre, amely megszabja az egyház (metaforaként: oszlop, őrhely, sajttal felszerelt szőlő stb.) jó renddel való működését.¹⁷ A leggyakrabban Pál apostolra, a Korinthusiakhoz írt első levél 14. részére hivatkoznak, s – mivel a régiiek gyakran nem adták meg a *locusok* versszámát – csak ritkábban 1Kor 14,40-re: „Mindene pedig ékesen, és jó renddel legyen (ti köztetec).” Kirívó példaként utalhatunk tehát az alábbiakban a *Komjáti kánonok* bevezetésében szereplő Kálvin-citátumra.

A *Felső-magyarországi cikkek*ből (1595) merítő *Komjáti kánonokat* Czeglédi Szabó Pál (?–1649) dunaszerdahelyi lelkész (később pápai lelkész és 1629-től esperes, majd 1641-től dunántúli püspök)¹⁸ állította össze és az 1623. szeptember 13-án ülésező

komjáti zsinat fogadta el. Két évtizeden belül két kiadásban is megjelent: először Pápán, Bernhard Máté műhelyében, 1625-ben, majd Váradon, Szenczi Kertész Ábrahámnál, 1642-ben.¹⁹ Az első kiadásban csak latinul, a Szenczi Kertész-féle második kiadásában már két nyelven, latinul és magyarul is olvasható a kánonok szövege. A váradi nyomdász ugyanakkor nem közölte magyar fordításban az előszót, azt csak Thury Etele ültette át magyarra a 20. század elején – figyelmen kívül hagyva Szenczi Molnár Albert 1624-ben megjelent *Institutio*-fordítását.²⁰

Az 1625. évi első kiadás előszavában (amelytől csak néhány szó rövidítésében tér el az 1642. évi második kiadás előszava) Czeglédi Szabó az *Institutio* 4. könyve 10. részének 27. fejezetére hivatkozik.²¹ A *Komjáti kánonokat* magyarra fordító Thury Etele így ültette át magyarra a Kálvintól átemelt szöveget:

„Ha – úgymond ő [ti. Kálvin] – azt látjuk, hogy minden emberi társaságban kell valami szervezetnek lenni, amely a közbékesség és egyetértés megőrzésére szolgál: akkor a véghez viendő dolgok teljesítésére mindig bizonyos rendtartás szükséges, amelyet a közönséges tisztességért és az emberiségért nem kell elvetni. Különösen az eklézsiában kell ezt megtartani, amelyeket legjobban fel lehet tartani minden dolgaiknak jól elrendezésével, mert egyetértés nélkül teljességgel semmik. Amiért, ha az eklézsia épségének külső formáját nagyon óhajtjuk, teljes vigyázással kell gondoskodunk, mint Pál rendel (I. Kor. 14. 40.), hogy közöttünk mindenek ékesen és jó renddel legyenek. (I. Kor. 14. 40.) És mivel az emberek erkölcsükben oly nagyon eltérőek, elméjükben annyira különbözők, ítéletükben és értelmükben annyira ellenkezők: semmi rendtartás sem elég erős, hacsak bizonyos törvényekkel meg nincs erősítve, és egy megállapított szervezet sem tartható fenn valamely szabály nélkül. Ezért az ezeket szabályozó törvényeket nemcsak nem kárhozzatjuk, hanem azt állítjuk, hogy ha ezeket eltörlik, az anyaszentegyház erejét elveszti, teljesen eltörpül és elszélyed. Mert másként nem tehetjük, amit Pál apostol megkíván, hogy mindenek ékesen és jó renddel legyenek, hacsak bizonyos szabályrendelettel, mint valamely kötelékkel maga a rend és tisztesség meg nem állapítja.”²²

Majd Kálvin szavaira hivatkozva közli az összegyűjtött és a zsinaton megerősített kánonokat. Figyelemre méltó, hogy maga Kálvin is Pál apostol szavaira utal (1Kor 14,40), amikor az egyház működésének szabályozásáról értekezik. A Czeplédi Szabó Pál bevezetőjében szereplő Kálvin-idézetnek ugyanakkor nyoma sincs a *Felső-magyarországi cikkek*ben, amely saját leleménye volt, s nem átvétel.

Az öt szakaszból felépülő *Komjáti kánonok* második részének XI. kánonában is találunk utalást az *Institutióra* (4. 4. 2.). A latin és a magyar változatban is megszólaltatták Kálvint a superintendensi tisztről. Szerinte „a’ minémü tisztí vagyon a’ Tanásban a’ Polgár-mesternek, olyan tisztí vagyon a’ Pöspöknek-is a’ Seniorok között-is, tudni-illic, hogy az igyeket elő-hozza, voxot kérdgyen, tanátsal, intéssel egyebec előtt járjon, és méltóságával az egész törvény tételt igazgassa, és valami közönséges tanátsal el-végeződött, azt ki-szolgáltassa.”²³

Kálvin az úrvacsoráról

Korábban szolgáltunk példával arra nézve is, hogyan jelent meg a genfi reformátor tanítása a magyar református szerzők úrvacsorai tanításában. Szertartáskönyveink közül Milotai Nyilas István agendájában²⁴ és az Alvinczi Péter-féle *Kassai ágendában*²⁵ számos alkalommal hivatkoztak Kálvinnak az úrvacsorai jegyek jelentéséről és azok formájáról vallott felfogására. Vagyis azokra az elemekre utaltak, amelyek főként a más felekezetekhez tartozókkal való érintkezésben szolgáltak teológiai viták alapjául. Ezúttal egy olyan szerzőt mutatunk be, aki a református felekezeten belül, az úrvacsora egyik részkérdésében kialakult eltérő teológiai/liturgiai álláspontok ütközésekor hívta segítségül a reformátor műveit.²⁶ A nyomtatványok jól illeszkednek az ortodox–puritán ellentét mentén értelmezett viták sorába. Megjelenésükkel párhuzamosan folyt a Tolnai Dali János és Váczi András részvételével zajló csatározás a Miatyánknak a liturgiában elfoglalt helyéről, amelynek állomásait szintén pataki és kassai kiadványok jelentették.²⁷

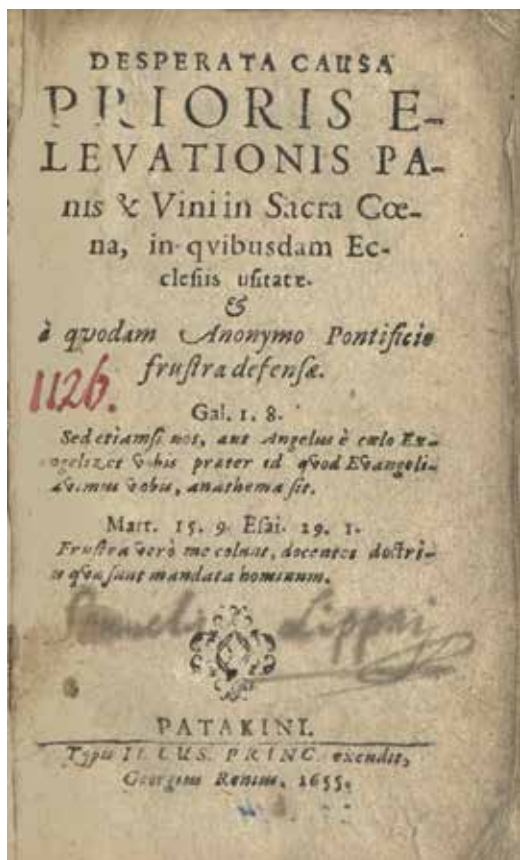
Az erdélyi származású Lippai Sámuel (1622–?) a Debreceni Református Kollégium kevésbé ismert

professzorai közé tartozik. 1647-től Utrechtben, Franekerben és Leidenben tanult. 1650-ben hazatérve Erdélyben tanított, 1654-től Sárospatakon szolgált másodpapként, 1656 tavaszától pedig a református kollégium tanáraként. Ugyanazon év őszétől Nagykárolyban lelkeskedett, ahol Sámbar Mátyással folytatott hitvitát. 1659-től Debrecenben tanított egy évig, későbbi sorsa ismeretlen.²⁸

Lippai első munkája *Brevis dissertatio de quaestione an prior elevatio panis et vini in Sacra Coena, in quibusdam ecclesiis usitata legitime observetur?* címmel 1654-ben Patakon jelent meg a Renius György vezette fejedelmi nyomdában.²⁹ A rövid terjedelmű úrvacsorai vitairat egyetlen ismert példánya a Debreceni Református Kollégium Nagykönyvtárában maradt fenn, ahol a címlapon olvasható bejegyzés szerint 1767 óta őrzik.³⁰ A kötetke 1657-től az idősebb Rápóti Pap Mihály (1627–?) könyvtárához tartozott, aki Tarcalon összeütközésbe került a puritán Tolnai Dali Jánossal, majd Bodrogkeresztúrról is távoznia kellett – ahogyan maga vallotta: „...a Patakon költ liturgiában való nem collaborálásomért.”³¹

A Patakon szolgáló Medgyesi Pál és Lippai Sámuel a korabeli agendákban leírt úrvacsorai szertartás puritán szellemű megreformálására törekedett, s ebben Lorántffy Zsuzsanna fejedelemasszony támogatását is élvezték. Az úrvacsorai jegyeknek a szerezteségi igék mondása alatt történő első fölemelését (prima elevatio) elvetették, mivel szerintük a gyakorlat a katolikusok ostyaimádását idézte. Medgyesi 1658-ban megjelent úrvacsorai agendájában is ez a felfogás érvényesült.³² A *prima elevatiót* mint bálványimádásra okot adó szokást kárhoztatta Lippai hét érvet felvonultató *Brevis dissertatiója* is.³³ A Zemplén vármegyei református nemességnek ajánlott irat a címzettek meggyőzésére és rajtuk keresztül papjaik befolyásolására íródhatott.³⁴

A *Brevis dissertatio* lapjain Lippai először David Pareus (1548–1622), a heidelbergi egyetem professzora Máté evangéliumának 26. része 26. versének értelmezéséhez kapcsolva említi Kálvinnak a szerezteségi igékről alkotott véleményét, amelyet a *Harmonia ex tribus Evangelistis composita* (Evangéliumi harmonia) című kommentárjában közölte.³⁵ Kálvin – s vele

▶ Lippai második úrvacsorai vitairatának címlapja

együtt Lippai – Mt 26,26 kapcsán³⁶ arról vallott, hogy Krisztus szavai: „*Ez az én testem*” (Hoc est corpus meum) megszentelték a kenyeret, amely így Krisztus testének jelképévé lett. De nem abban az értelemben szentelték meg, ahogyan azt az átlényegülésben hívők tanítják, azaz Krisztus valódi jelenlétében, hanem lelki tápláléknak. Kálvin az igehelyről szóló magyarázata további részében rá jellemző módon látható jelként értelmezte a sákramentumot.³⁷

Tíz oldallal később Lippai visszatért Kálvin igemagyarázatához, ezúttal Mózes második könyve 23. részének 24. verséhez, a bálványimádás elleni parancsolathoz.³⁸ Lippai szerint a sem az isteni, sem a természeti törvények által elő nem írt bálványimádó rítusokat nem szabad meghagyni az istentiszteletben, mivel tévedésbe vihetik a gyengéket (infirmos) és az utódokat (posteris nostris). Erre erősít rá

Kálvinnak a 2Móz 23,24-hez fűzött magyarázata, amelyre Lippai utalt.³⁹ A genfi reformátor szerint pogányok azok, akik bálványimádó módon romlandó anyaghoz társítják Istent, és elítéli azokat, akik tudatlanságuk miatt ragaszkodnak bálványaikhoz mint szükséges segítőkhöz.⁴⁰

Lippai vitairatára még ugyanabban az évben válasz jelent meg a kassai városi nyomdában,⁴¹ amelynek a magát katolikus papnak mondó (sacerdos catholicus) – Zoványi Jenő szerint feltehetően református⁴² – szerzője személyére máig sem derített fényt a kutatás. A következő évben Lippai a pataki fejedelmi nyomdában kiadott, ugyancsak a zempléni református nemességnek ajánlott művével részletebben megfelelt ismeretlen ellenfelének, akit ő maga is katolikusként tartott, rámutatva, hogy református részről senki sem kifogásolta vagy cáfolta állításait. Lippai a *Desperata causa prioris elevationis panis & vini in Sacra Coena, in quibusdam ecclesiis usitatae et quodam anonymo pontificio frustra defensa*⁴³ című dialogikus munkájában puritán szellemben megfogalmazott álláspontját védelmezi a „Censor” és a „Defensor” részvételével zajló párbeszéd útján.

A „Defensor” Kálvintól (a „Princeps Puritanorumtól”) idézve állítja, hogy hibás a konszekrálásnak az a formája, amikor a pap elvlasztja az „*Ez az én testem*” tanítását a „*vegyétek és egyétek*”-től. Ugyanis a parancsolathoz hozzá van kötve az ígéret, anélkül semmit sem ér, szétválasztásuk Krisztus rendelésétől idegen szertartáshoz vezet.⁴⁴ Lippai az *Institutio* 4. könyve 17. részének 37. és 39. fejezetére utal, fenti gondolatmenetébe szó szerinti idézetet emel be a 37. fejezetből. Szenczi Molnár fordításában így hangoznak a Lippai művében szereplő sorok:

„Kerlec, miczoda erő által, alittyác, hogy megszenteltetic [az úrvacsorai jegy]? Azt fogjác nyilván mondani, hogy imez ígéc által: Ez az én testem. En pedig ellenben, viszontag azt mondom, hogy egyszerűsmind az is mondatott: Vegyétec és egyétec. Es ezt nem czelekezem törvény szerint valo ok nélkül. Mert mivelhogy az paranczolatra figgeztetett az ígécet, azt mondom, hogy ez amazzal olly igen öszve foglaltatott legyen, hogy, ha attul ez elszakasztatic, minden erejét értéket elveszesse. [Hozzáteszi az ígécet – Lippai

Sámuel] Meghalgatlac tégedet. Ha valaki azért Petert vagy Palt híjña segítségül, és azonban ez igérettel diczekednéc, nem de nem kiáltanáé azt minden, hogy az merő bolond és bódult ember legyen? Vallyons, mit czelekednec ezec egyebet, az kic elhagyván az étel felől való paranczolatot, ez megczonkitott igéretet: Ez az én testem, kapjác fel, hogy azt idegen, és az ő rendeltetéséhez nem illendő pompára fordítsác.”⁴⁵

Húsz oldallal később Lippai az *Institutió*nak az egyház tanítóiról és szolgáiról és azok megválasztásáról és tisztségéről szóló 4. könyv 3. részére, valamint a *Második helvét hitvallás* 18. pontjára hivatkozva utal az egyházi rendekkel kapcsolatban a Kálvin által összegyűjtött szentírási helyekre.⁴⁶

Végül Lippai visszatér Kálvinnak az *Institutió*ban (4. könyv 17. rész) kifejtett úrvacsorai tanítására, amely szerint a lelkészek ismét kezükbe vehetik az úrvacsorai jegyeket, amikor a kiosztásuk történik, nem pedig az újbóli felemelés céljával.⁴⁷

Kálvin-idézeteket láthattunk házassági üdvözlőverseket tartalmazó alkalmi nyomtatványban, egyházi kánonok bevezetőjében és szövegében, valamint puritán teológus tollából született úrvacsorai vitairatokban. A Kálvin-recepció korábban is népszerű forrása, az *Institutio* mellett két bibliamagyarázatos munka bukkant fel: a Mózes második könyvéhez és a szinoptikus evangéliumokhoz írt kommentárok. A magyar szerzők a házasságról, az egyházi rendtartásokról és az úrvacsoráról szólva idézték Kálvin munkáit.

A mostani válogatás közreadása nem jelenti a kutatás végét. A genfi reformátor munkásságának adaptálására utaló további elszórt adatok lappanghatnak még az RMK-nyomtatványok lapjain, amelyek összegyűjtése alapvető fontosságú feladat annak felméréséhez, hogy milyen mélységben épült be Kálvin életműve a kora újkori magyar református teológiába. ■

JEGYZETEK

- 1 OLÁH 2020. A citátumok gyűjtésével párhuzamosan történik a Kárpát-medencei példányok számbavétele. Lásd Ősz 2014.
- 2 OLÁH 2020, 92–93. o.
- 3 Uo. 24–25. o.
- 4 SZABADI 2019, 78. o.
- 5 ZOVÁNYI 1977, 258. o.
- 6 TTRE Nagykönyvtára, jelzete: RMK I: 408.
- 7 A szerzők névsora: Szilvásújfalvi/Újfalvi Anderko Imre, Enyedi Péter, Nagyidai Mihály, Szathmárnémeti Imre, Vásárhelyi Szabó Sámuel, Fancsikai István, Debreceni F. István, Tasnádi S. Máté és Coroneus/Brassói P. István.
- 8 RMNY 884; Újfalvi Imre két versét magyarul is kiadta Posta 2019, 118–119. o.
- 9 Lásd: SZABADI 2019, 79–82. o.
- 10 FEKETE 2019, 28–32. o.
- 11 Az igehelyeket a Vizsolyi Bibliából vettük át.
- 12 Az *Institutió*ban eredetileg így hangzott: „...nonne Deo et naturae ab eo institutae repugnamus, si non vitae nostrae genus ad facultatis nostrae modum accommodamus?”
- 13 KÁLVIN 1624, 418. o.
- 14 Uo.
- 15 Első kiadása: Corvinus, Herborn, 1595.
- 16 A *Geleji-kánonok...* 2020, 64. o.
- 17 Lásd pl. Kiss 1881, 561., 688., 709. o.; A *Geleji-kánonok...* 2020, 13. o.
- 18 ZOVÁNYI 1977, 117. o.
- 19 RMNY 1343; RMNY 1975. Harsányi István téves feltételezése szerint létezett egy 1633. évi váradi kiadás is, lásd: RMNY App 150.
- 20 THURY 1998, 1: 433. o.
- 21 *Canones ecclesiastici in quinque classes distributi...* 1625, A^rv–v.
- 22 THURY 1998, 1: 433. o.
- 23 *Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi...* 1642, 121–122.
- 24 OLÁH 2020, 90–92. o.
- 25 Uo. 93–96. o.

- 26 HELTAI 2008, 171. o.
- 27 Lásd OLÁH 2020, 84–89. o.
- 28 ZOVÁNYI 1977, 373. o.
- 29 RMNY 2548.
- 30 Jelzete: RMK I: 500. Zoványi Jenő a múlt század elején még úgy tudta, hogy nem maradt fenn példány a műből. Lásd ZOVÁNYI 1911, 303. o.
- 31 Lásd DIENES 1998, 71–72. o.
- 32 RMNY 2795; lásd DIENES 1998, 69. o.; *Liturgia Sacrae Coenae...* 2003, 88–106. o.
- 33 RMNY 2548.
- 34 ZOVÁNYI 1911, 304. o.
- 35 LIPPAI 1654, 13. o.
- 36 „Es mikoron ennénc: Vöve Iesus az kenyeret, és mikor hálákat adott volna meg szegé, és adá az ő tanítvánync, és monda: vgyétec, egyétec, Ez az én testem.” (Mt 26,26)
- 37 KÁLVIN 2020, 197–200. o.
- 38 „Ne imádgjad azoknac isteneket és ne tisztelyed, és ne czelekedgyél az ő czelekedetec szerint, hanem el töried azokat, és apróra ronczad az ő bálványokat.” (2Móz 23,24)
- 39 LIPPAI 1654, 23. o.
- 40 KÁLVIN é. n., 361. o.
- 41 *Lima dissertationis Patakianae [...] de prima elevatione panis et vini in Coena Domini poliente illam sacerdote catholico.* [Gevers], [Kassa], [1654]. RMNY 2523. Szabó Károly még nagyszombati nyomtatványnak vélte a kiadványt (RMK II: 806). Az egyetlen ismert példányt a marosvásárhelyi Teleki–Bolyai Könyvtárban őrzik (jelzete: Bo 22644). László Kimpián Annamáriának köszönöm a másolat elkészítését.
- 42 Lásd ZOVÁNYI 1911, 304. o.
- 43 RMNY 2605. László Kimpián Annamáriának köszönöm a másolat elkészítését.
- 44 LIPPAI 1655, 62–63. o.
- 45 Lásd KÁLVIN 1624, 1437–1438. o.
- 46 LIPPAI 1655, 82–83. o.
- 47 Uo. 96. o.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- A Geleji-kánonok. A Szatmárnémeti Nemzeti Zsinat végzései, a Ruber-féle egyházi törvények. Ford., előszó Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest, 2020.
- BORSA Gedeon et al. 1971–. *Régi magyarországi nyomatványok* [RMNY]. 1–4. köt. Akadémiai Kiadó, Budapest.
- Canones ecclesiastici in quinque classes distributi, quibus Ecclesiae Helveticae Confessionem amplexae, in Comitatus Mosonien., Posonien., Comaromien., Nitrien., Barsien., Honten., et Neogradien. et finitimis praesidiis, a superioribus reguntur, editi communi suffragio ministrorum Dei et synodo Comiathina congregatorum Anno 1623. die 13 Septembris.* Bernhard Máté, Pápa, 1625 (RMNY 1343).
- Canones ecclesiastici, in quinque classes distributi, quibus ecclesiae Helveticae Confessionem amplexae in comitatibus Mosoniensi, Posoniensi, Comaromiensi, Nitriensi, Barsiensi, Hontensi et Nogradiensi et finitimis praesidiis a superioribus reguntur, editi communi suffragio ministrorum Dei in synodo Comjathiana congregatorum.* Szenczi Kertész Ábrahám, Várad, 1642 (RMNY 1975).
- DIENES Dénes 1998. *Liturgia Sacrae Coenae: 340 éves a tiszáninneri puritán úrvacsorai rendtartás. Sárospataki Füzetek*, II. évf. 2. sz. 66–76. o.
- FEKETE Csaba 2019. Újfalvi perének újragondolása. In: OLÁH 2019, 24–54. o.
- Gamhliä [...] Stephano Decio verbi Divini apud Rivulienses ministro, sponso, et lectissimae virgini Catharinae [...] Lucae Hodazi [...] filiae, sponsae, nuncupata ab amicis et discipulis.* Lipsiai Rheda Pál, Debrecen, [1602] (RMNY 884).
- HELTAI János 2008. *Műfajok és művek a XVII. század magyarországi könyvkiadásában (1601–1655)*. Universitas Kiadó – OSZK, Budapest. (Res libraria 2.)
- KÁLVIN János 1624. *Az keresztényi religiora es igaz hitre valo tanítás, melylyet deakül irt Calvinus Janos [...], magyar nyelvre fordított Molnar Albert, hasznos és bővséges registromockal egyetemben, Hanoviában [Hanau], Aubrius Daniel s' David, és Sleikius Kelemen költségeckel* (RMNY 1308).
- KÁLVIN János 2014. *Institutio Christianae religionis. A keresztény vallás rendszere (1559)*. Ford., jegyz. Buzogány Dezső. Szerk. Bogárdi Szabó István. Kálvin Kiadó, Budapest. (Református egyházi könyvtár, új folyam 7.)
- KÁLVIN János 2020. *Evangeliumi harmónia. Máté, Márk és Lukács evangéliumának magyarázata*. 1–3. köt. Ford. Buzogány Dezső. Kálvin Kiadó, Budapest. (Református egyházi könyvtár, új folyam 11.)
- KÁLVIN János é. n. *A törvény harmóniája: Kommentár Mózes utolsó négy könyvéhez, harmonikus formába szerkesztve*. K. n., h. n. http://www.refkossuthter.hu/sites/default/files/fajlok/kalvin_a-torveny-harmoniaja_1.pdf. (Letöltés: 2022. június 5.)
- KISS Áron 1881. *A XVI. században tartott magyar református zsinatok végzései*. Magyarországi Protestánszegylet, Budapest. (A Magyarországi Protestánszegylet kiadványai 19.)
- LIPPAI Sámuel [1654]. *Breviss dissertatio de quaestione an prior elevatio panis et vini in Sacra Coena, in quibusdam ecclesiis usitata legitime observetur?* Renius György, Patak (RMNY 2548).
- LIPPAI Sámuel [1655]. *Desperata causa prioris elevationis panis a vini in Sacra Coena, in quibusdam ecclesiis usitatae et quodam anonymo pontificio frustra defensae.* Renius György, Patak (RMNY 2605).
- Liturgia Sacrae Coenae. Az az: Ur vacsorájának ki-osztasában-való rend és cselekedet.* Patakon, 1658. S. a. rend., szerk., jegyz. és kísérő tanulmány Fekete Csaba. Sárospataki Református Kollégium Tudományos Gyűjteményei, Sárospatak, 2003. (Acta Patakina 15.; Nyelvi és művelődéstörténeti adattár. Kiadványok 3.)
- OLÁH Róbert 2020. *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon*. Szerk. Győri L. János. Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen. (Református művelődéstörténeti füzetek 9.)
- OLÁH Róbert (szerk.) 2019. *Újfalvi Imre pere és műveltsége. Tanulmányok és szövegközlések*. Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények, Debrecen. (A Tiszántúli Református Egyházkerületi Gyűjtemények kiadványai.)
- ŐSZ Sándor Előd 2014. *Bibliotheca Calviniana Transylvanica. Kora újkor Kálvin-kiadások Erdélyben*. Erdélyi Múzeum-Egyesület – Erdélyi Református Egyházkerület, Kolozsvár. (Erdélyi református egyháztörténeti füzetek 21.)
- POSTA Anna 2019. Újfalvi Imre neolatin alkalmi költeményei. In: OLÁH 2019, 111–123. o.
- SZABADI István 2019. Újabb adalék Újfalvi Imre elítéléséhez (Báthori Gábor magánélete). In: OLÁH 2019, 78–82. o.
- SZABÓ Károly – HELLEBRANDT Árpád 1879–1898. *Régi magyar könyvtár* [RMK]. 1–4. köt. MTA, Budapest.
- THURY Etele 1998. *A Dumántúli Református Egyházkerület története*. 1–2. köt. S. a. rend., szerk. Kocsol László. Kalligram Kiadó, Pozsony. (Csallóközi kiskönyvtár.)
- ZOVÁNYI Jenő 1977. *Magyarországi protestáns egyháztörténeti lexikon*. Szerk. Ladányi Sándor. 3. jav., bőv. kiad. Magyarországi Református Zsinati Iroda Sajtóosztálya, Budapest.

Alkalmazott emblematika az erdélyi szász evangélikus erődtemplomokban

A homoródbenei templom képi programja

→ KUSLER ÁGNES

A Szegedi Kis István-ösztöndíj támogatásával a magyarországi, elsődlegesen erdélyi barokk művészet egy eddig kevésbé ismert, azonban igen jelentős emlékhelyének feldolgozására tettem kísérletet.¹ Kutatásom során a magyarországi és erdélyi protestáns templomokban fennmaradt alkalmazott emblematikai emlékeket tekintettem át, és két, egymástól felekezeti és kulturális is eltérő emlékhelyt dolgoztam fel: a magyar református, illetve a szász evangélikus templomok dekorációs programjait. Az evangélikus és református templomok belső dekorációja alapvető elemeiben egyezik – a két vizsgált emlékhelyben így a legnagyobb számban a festett karzatmellvédek találhatók meg. Ugyanakkor eltérések is mutatkoznak: az evangélikus templomokban a karzatok és a szószékek dekorációja volt a hangsúlyosabb, ezzel szemben a református templomokban számos esetben a kazettás famennyezetek festett táblái között találunk emblematikus képeket.

A 17–18. században a királyi Magyarország területén a protestáns felekezetek nem rendelkeztek olyan vallásszabadsággal, mint az Erdélyi Fejedelemségben: Magyarország területéről az egyetlen kiemelkedő evangélikus emblematikai tevékenység a soproni polgármester, Lackner Kristóf nevéhez fűződik.² Ugyanakkor fontos kiemelni, hogy az erdélyi alkalmazott emblematikai ciklusok szinte kivétel nélkül a 18. század második felében keletkeztek, amikor már a korábbi fejedelemség is a Habsburg korona alá tartozott. A 18. század eleji felkeléseket követő megtorlás után a protestáns

felekezetek építkezéseit Mária Terézia és II. József engedélyezte ismételt, ekkor került sor a legtöbb erdélyi református magyar, illetve evangélikus szász templom újjá- és átépítésére, illetve belsőépítészeti kialakításának megújítására. Ennek a folyamatnak az eredményeképpen került számos emblematikus *pictura* a református és evangélikus templomok dekorációs programjába a késő barokk időszakban.

A 16. század második felétől kezdve a protestáns kegyességi írók – a katolikus ellenreformáció és elsődlegesen a jezsuita rend munkásságához hasonlóan – sikeresen alkalmazták az irodalmi emblematikát saját tanaik didaktikus terjesztésére. A 17–18. században a protestáns – elsősorban német evangélikus – irodalmi emblematika önálló műfajokat teremtett, amelyeknek számos alkalmazott emblematikai felhasználása is ismert. Ezek közé tartozik az erdélyi magyar református és szász evangélikus templomok dekorációja is, amelyeknek azonban máig csupán töredékes a feldolgozottsága.

Jelen tanulmányomban három alfejezetben elsődlegesen az erdélyi szász evangélikus közösségek emblematikus dekorációs programjaira fókuszálok. Az első alfejezetben bemutatom az emblematika műfaját, valamint az alkalmazott emblematika fogalmát. A második alfejezetben az evangélikus emblematika jellegzetességeire hívom fel az olvasó figyelmét, valamint áttekintem, hogy a nemzetközi szerzők munkái alapján mely erdélyi erődtemplomokban ismerünk fennmaradt emlékeket. A harmadikban pedig egy példán, a homoródbenei

→ Kusler Ágnes (1988): művészettörténész, a Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményének muzeológusa. Kutatási területe a 16–18. századi barokk képzőművészet és emblematika.

erődtemplom 18. századi dekorációján keresztül bemutatom az evangélikus emblematikus programok működését.

Az emblematika és az alkalmazott emblematika fogalma

Az embléma a kora újkor egyik jellegzetes irodalmi és képzőművészeti műfaja volt, a reneszánsz és barokk allegóriához kapcsolódóan.³ Egy embléma a legtöbb esetben három alkotóelemből épült fel, amelyek között két szöveges és egy képi elem található. A hármas szerkezet részeit az általában a morális tartalmat jelmondatként, tömören és enigmatikusan megfogalmazó *motto*, az allegorikus tartalmat vizualizáló illusztráció (*pictura*), valamint a két elem kapcsolatát és a morális tartalmat feltáró, megmagyarázó verses epigramma vagy rövid értekezés (*subscriptio*) képezi. Az embléma műfajának azonban sem a formai, szerkezeti, sem pedig a tartalmi jellegzetességeit nem korlátozták egyértelmű szabályok, így az egyes szerzők által és a 16–18. század eltérő korszakaiban létrehozott emblémák jelentősen eltértek egymástól. Közös jellegzetességként megállapítható, hogy az emblémák célja egy moralizáló gondolat enigmatikus bemutatása.

Az emblémákat általában illusztrált verses-kötetként jelentették meg szerzőik, így az embléma műfajának elsődleges médiuma az emblémáskönyv volt. A műfajteremtő kiadvány Andrea Alciato *Emblematum liber* című kötete volt, amely 1531-ben jelent meg Augsburgban, és megalapozta a későbbiekben kanonizálódott bimedialis szerkezetet. Az embléma a középkori és a reneszánsz allegória, a humanista hieroglifika és az imprézakultusz metszéspontjában megszületett műfaj volt, amely 16. századi, elsődlegesen humanista kontextusát a barokk korban levetkőzve, a vernakuláris világi és egyházi kultúra populáris regisztereiben is megtalálta a helyét a 17–18. században. Ennek megfelelően az emblematika története nem beszélhető el egységes narratíva mentén: az egyes emblémáskönyvek eltérő kontextusokban és eltérő intencióval születtek, így pedig nem csupán formai tekintetben, hanem tartalmukban is jelentősen eltérnek egymástól.

Az emblémáskönyv médiuma mint első megjelenési formájától kezdve népszerű és inspiratív, kompakt irodalmi és képi motívumgyűjtemény, a képzőművészetben és az irodalomban tovább hasznosult. Az ezen hatásmechanizmus eredményeképpen születő műveket nevezzük összefoglalóan alkalmazott emblematikának, amely irodalmi és

képzőművészeti alkalmazott emblematikára ágazik. Irodalmi alkalmazott emblematika alatt alapvetően az emblémáskönyvekben megjelent emblémák irodalmi idézetként, képzőművészeti másolatként vagy parafrázisként történő adaptálását értjük. A képzőművészeti alkalmazott emblematika olyan képzőművészeti, iparművészeti és építészeti művekkel foglalkozik, amelyek ikonográfiai programját teljes egészében vagy részlegesen emblémáskönyv vagy emblémából összeállított gyűjteménykötet, emblémaenciklopédia szolgáltatta, és részben vagy egészében egyedi emblémák tulajdonságait akceptálják. A képzőművészeti alkalmazott emblematika a legáltalánosabb esetekben csupán a *motto* és a *pictura* együttese, azaz harmadik, magyarázó eleme (az epigramma vagy a *subscriptio*) elmarad. Szintén általánosítható tény az is, hogy noha az esetek nagyobb hányadában a médiumot váltott emblémák forrása emblémáskönyvekben azonosítható, a *picturák* és a *mottók* gyakorta kisebb vagy nagyobb mértékben eltérnek az előképtől. Ahogy a képi és szöveges elemek formailag vagy tartalmilag eltérnek a forrásuktól, úgy módosulhat az embléma morális jelentése is, alkalmazkodva egy megrendelő vagy conceptista elképzeléseihez egy koherensen megalkotott allegorikus képi programban.

Az alkalmazás területe a hordozók miriádjának megfelelően igen változatos és sokféle volt. A klasszikus képzőművészeti műfajok mellett az iparművészet területén használták az emblémákat a legszélesebb körben. Emblémák megtalálhatók a máig fennmaradt emlékek közül medálokon, érmeken, zászlókon, lobogókon, fegyvereken és vérteteken, ruházatok hímzésén, ékszereken, üvegtárgyakon, tálakon, serlegeken, ezüstneműkön, tányérok, majolikátárgyakon, kártyalapokon, *ex librise*ken és nyomdászjelvényeken, bútorokon, kárpitokon, kályhákon és egyéb beltéri dekorációkon. Az emblémák és impréziák alkalmazása fontos szerepet töltött be a köz- és privát, szekuláris (kastélyok, városházák, kúriák, könyvtárak, egyetemek stb.) vagy egyházi épületek (templomok, kolostorok, kollégiumok, refektóriumok stb.) belső és külső dekorációjában is.

▲ 2. kép. Homoródbene, nyugati karzat, 5. embléma: „Denn der Herrn Tag ist nahe. Joel 3 v. 19” (a szerző felvétele, 2019)

Az építészeti kontextusba ágyazva létrehozott alkalmazott emblémaciklusok közül több maradt fenn, főként a szakrális épületekben, amelyek modernizálására ritkábban került sor, mint a szekuláris köz- vagy magánépületek esetében. Ugyanakkor az egyes épületek belsőépítészeti díszítése és főként a kisművészeti tárgyak esetében minden bizonnyal hatalmas mértékű pusztulásról beszélhetünk: összevetve az emblémáskönyvek fennmaradt tömegével, az alkalmazott emblematika emlékanyaga sokkal fragmentáltabb és esetlegesebb. Mivel az emblémákkal díszített tárgyak mára jórészt partikuláris, múzeumban őrzött darabok, így eredeti kontextusuk csak nagyon ritka esetekben rekonstruálható. Az egykori barokk berendezések darabjai szétszóródtak vagy megsemmisültek, a tárgyak eredeti miliójükből kiszakítva pedig megfosztódtak „beszédességüktől” is. A jobbára csak fragmentumokban létező emlékek pedig nem képesek visszaadni azt az összművészeti

▼ 3. kép. Homoródbene, nyugati karzat, 6. embléma: „Sey getreu bis an den Todt“ (a szerző felvétele, 2019)

jelleget, amelyet az emblemikus korszakban képviseltek. Az emlékananyag pusztulásának problémája különösen hangsúlyosan lép fel a kora újkor kedvelt efemer dekorációi körében, amelyeket ma már jobbra csak leírásokból, esetenként metszetekről ismerünk. A kora újkor tárgyi kultúrájának szerves részét képezték a parádék, tűzijátékok, körmenetek, diadalmenetek, esküvői-temetési ceremóniák kullisszái, amelyeket a 16–18. században rendszeresen ékesítettek emblémákkal.

Pietizmus és emblematika a 17–18. századi német evangélikus teológiában és Erdélyben

Az evangélikus emblematika létrejöttének szorosan vett kontextusát a lutheri ortodox teológia korai 17. századi megújítása és a pietizmus irányzatának elterjedése képezte. A misztikus tanok, az *ordo salutis*, az *imitatio Christi* és a belső elköteleződés

(Herzfrömmigkeit) ismételt előtérbe kerülésével párhuzamosan az evangélikus teológusok számára is egyre fontosabbá vált a képek didaktikus funkciója.⁴ Ennek eredményeként először a protestáns építő irodalomban terjedt el az emblemikus *picturák* használata, amelynek legfontosabb forrása és előképe a jezsuiták által kialakított didaktikus vallásos emblémáskönyvek – mint például Hermann Hugo *Pia desiderája* (1624) és Benedictus van Haeften *Schola cordisa* (1629) – vizuális nyelve volt. Az evangélikus építő irodalomban az emblémák a bibliai szöveghelyek feletti meditációt, elmélyülést voltak hivatottak segíteni a hívek számára. Elterjedté váltak az olyan kiadványok, amelyek meditációk, prédikációk gyűjteményeit (Postill) tartalmazták, ebben az esetben az emblémák a prédikációk summázatát voltak hivatottak „lefesteni” a hívek szemei előtt. Az egyik legkorábbi, kifejezetten a pietizmus irányzata alapján megalkotott evangélikus emblémáskönyvek Daniel Cramer nevéhez fűződnek.

Cramer lutheránus prédikátor és teológus volt, tanulmányait a wittenbergi egyetemen végezte, viszont élete nagy részében szülővárosa, Stettin (Szczecin, Lengyelország) prédikátoraként és gimnáziumi oktatójaként dolgozott. Irodalmi életművében külön fejezetet alkotnak teológiai és részben morális témákat feldolgozó emblémáskönyvei, amelyeket részben Loyolai Szent Ignác képelméletét felhasználva fogalmazott meg. Cramer a *sola Scriptura* lutheránus elvét alkalmazta, azaz minden emblémájának kiindulópontja egy bibliai citátum volt.⁵

A pietizmus kezdeti szakaszának meghatározó teológusa és a legnépszerűbb protestáns kegyességi építő könyvek szerzője Johann Arndt Quedlinburgban, majd Braunschweigben dolgozó lutheránus teológus volt. Nagy hatású munkája a *Vier Büchern vom wahren Christentum*, amelynek első kötete 1605-ben jelent meg, ezt követték a további könyvek, majd pedig az első gyűjteményes kiadása 1610-ben. A kötetnek a 17–18. században több száz kiadása, fordítása és átdolgozása jelent meg, amelyek között számos illusztrált, illetve emblemátikus verzió is helyet kapott.⁶ A legnagyobb hatású, teljes egészében emblemátikus *picturákkal* illusztrált kiadása 1678-

▲ 4. kőp. Homoródbene, északi karzat, 3. embléma (a szerző felvétele, 2019)

ban Rigában jelent meg – ebben összesen ötvenhat egész oldalas, ovális kartusba foglalt illusztráció kapott helyet német nyelvű *mottó*kkal. 1612-ben jelent meg Arndt másik nagy hatású építő munkája, a *Paradiesgärtlein voller christlicher Tugenden* című imádsággyűjtemény, amelynek szintén ismertek emblematikus kiadásai.⁷

Az 1640-es évek végétől kezdve két évtizeden át a nürnbergi evangélikus emblematika meghatározó alakja Johann Michael Dilherr prédikátor, a városi könyvtár vezetője volt. Dilherr a jénai egyetemen Gerhard tanítványaként hallgatott teológiát, és nagy hatással voltak rá Gerhard és Arndt, valamint a pietizmus tanai. Nürnbergi éveit során számtalan prédikációt tartott, amelyek – a korabeli gyakorlattal ellentétben – szinte kivétel nélkül megjelentek nyomtatásban is. Dilherr összesen kilenc nagyobb szabású prédikációgyűjteményt adott ki az 1650-es és 1660-as években, amelyek között több olyan is található, amelyben emblematikus *picturák* is

helyet kaptak.⁸ A legjelentősebb kötetek *Göttliche Liebesflamme* (első kiadása 1651), *Heilige Sonn- und Festtags-Arbeit* (első kiadása 1660), *Augen- und Hertzens-Lust* (1661) és *Heilig-Epistolischer Bericht* (1663) címmel jelentek meg. Dilherr kötetjeiben a prédikációk minden esetben az év valamennyi vasárnapjához tartoznak, az emblémák pedig az adott prédikációban kiindulópontként választott bibliai vershez kapcsolódnak, így a kötetek egyúttal perikópagyűjteményekként is funkcionálhattak.

Dilherréhez hasonló címet választott a rostocki teológus és prédikátor, Heinrich Müller az emblematikus *picturákkal* kibővített prédikációinak gyűjteményeként: először *Himmlischer Liebes-Kuß* (1659), majd pedig bővített és részben átformált változatban *Göttliche Liebes-Flamme* címmel jelent meg (1676) – a második kiadás illusztrációit az augsburgi ifj. Melchior Haffner készítette.⁹

A felsorolt művek számos 18. századi evangélikus templom alkalmazott emblematikai dekorációs

▼ 5. kép. Segesvár, evangélikus templom, az egykori nyugati karzat mellvédje (a szerző felvétele, 2019)

programjának szolgáltak alapul. Közvetlen adaptációk is ismertek – például Arndt *Wahren Christentuma*¹⁰ vagy Cramer *Emblemata sacra*ja alapján¹¹ –, azonban számos esetben az evangélikus közegben a nyomtatott emblémák csak kiindulópontot, inspirációs forrást szolgáltattak, és az emblematikus ciklusok vizuális és teológiai programját a helyi prédikátor, illetve közösség alakította ki.

Az erdélyi szász evangélikus közösségekre jellemző 17–18. századi művészet irodalmi és alkalmazott emblematikai tevékenységének feldolgozása ebbe a nemzetközi kontextusba ágyazva lehetséges. A szász területek ugyanis kulturálisan elkülönültek Erdély magyarok lakta térségétől, és bár a protestáns vallási közösségek hasonlóan viszonyultak a szakrális terek belső dekorációjához és a képek használatához, az emblematikus *picturák* jelenlétét az evangélikus templomokban éppen azok a kisebb, teológiai alapokon nyugvó eltérések határozták meg, amelyek gyökerei az ortodox lutheranizmus és a pietizmus kölcsönhatásaira vezethetők vissza

a 17. század első harmadában.¹² Az erdélyi szászok lakta területeken a 18. század során számos különböző evangélikus emblémásművek recepciója kimutatható, és az alkalmazott emblematikai ciklusokat az északi protestáns területeken tapasztalható sokféleséggel, számos esetben egyedi *conzettó*kkal alkották meg a helyi közösségek és művészek. Az evangélikus alkalmazott emblematikai ciklusok közös jellemzője, hogy az *inscriptiók* – a lutheri *sola Scriptura* elvnek megfelelően – szinte kizárólag a Bibliából származó citátumok, a legtöbb esetben német, ritkábban latin nyelven.

Az erdélyi szász alkalmazott emblematikai emlékek teljes körű felmérése ez idáig nem készült még el. Kutatásom során alapvetően Kovács Zsolt, Hermann Fabini és Christoph Machat eredményeire támaszkodtam.¹³ Céлом az, hogy az erdélyi szász evangélikus városi és falusi templomokban azonosítható emblematikus jellegű dekorációs ciklusok segítségével rávilágítsak a legfontosabb tendenciákra, valamint a jelenség komplexitására.

▲ 6. k/ép. Homoródbene, déli karzat, 1. embléma: „Dann werden dir gefallen die Opfer der Gerechtigkeit. Psal. 51,9” (a szerző felvétele, 2019)

A legösszetettebb ciklus a segesvári (Schäßburg/Sighișoara) evangélikus templom karzattövédekének késő 18. századi dekorációján maradt fenn, azonban számos középkori kiépítésű erődtemplomban is találhatunk – sajnálatos módon sok esetben igen rossz állapotban fennmaradt – alkalmazott emblematikai ciklusokat. A karzattövédek összefüggő emblematikus dekorációs ciklusai mellett emblematikus dekorációjú epitáfiumok és szószékek is ismertek a régióból. Az eddigiek során összesen kilenc templomban sikerült emblematikus dekorációs programokat azonosítani, amelyek közül a legtöbb – néhány városi, a nagyszebeni és a medgyesi templomban található epitáfiumot leszámítva – a 18. század második felében készült.¹⁴

A homoródbenei erődtemplom karzatképei

A falusi erődtemplomok között a legkiterjedtebb – és egyben, sajnálatos módon a legrosszabb állapotban fennmaradt – festett emblémaciklust a Brassó megyei Homoródbene (Meeburg/Beia) evangélikus templomában találjuk. A 15. században épült templom hatalmas harangtornyával változatlan állapotban maradt fenn, az erődítmény falait azonban – egy bástya kivételével – a 19. században elbontották. A templom mellett ma az 1900-ban épített evangélikus iskola

épülete áll.¹⁵ A templom számára készített 16. századi, Johann Stoßnak tulajdonított szárnyasoltárt 2005-ben műtárgyvédelmi okokból a segesvári hegyi templomba (Bergkirche) szállították.¹⁶

A templom északi, déli és nyugati falai mellett a 18. század második felében épített fakarzatok állnak, a tövédek tábláit váltakozva virágmotívumokból összeállított ornamentális díszítés, illetve emblematikus jellegű kompozíciók tarkítják (1. kép). Míg az ornamentális táblák jó állapotban, erőteljes színekkel maradtak fenn (feltehetően a 19. században felújították festésüket), addig az emblémák és felirataik jelentősen roncsolódtak: a festék sok helyütt lekopott, a fatáblákat rovarok rongálták meg. Az emblémákhoz kapcsolódó feliratok – bibliai citátumok és evangélikus közmondások – így csak részben olvashatók: sok esetben a feliratok teljesen elvesztek. A festményeket a nyugati és a déli karzatok középső tábláin olvasható feliratok alapján 1768-ra és 1770-re datálhatjuk.

A nyugati karzat 1768-ban készített tábláinak feliratai szinte teljesen lekoptak, olvashatatlaná váltak. A *picturák* viszont láthatók, amelyek alapján az emblematikus program az Istenbe, Krisztusba és az egyházba vetett hit alapvető elemeit jeleníthette meg. Balról az első *picturán* egy (erőd)templom

felett az égen, felhők között Isten héber neve rajzolódik ki. A második táblán egy tájban álló, vörös ruhát viselő nőalak látható, aki saját lángoló szívét nyújtja át a fellegekből alányúló isteni kéznek. A következő képen egy volutás lábakon álló, vörös terítővel fedett asztalon nyitott könyv, annak tetején pedig a Tízparancsolatot tartalmazó kőtáblák láthatók. A negyedik táblán egy erődtemplom masszív falazata (Ringmauer) áll, amelynek kapuja felett a keresztre feszített Krisztus látható. A következő tábla felhők között az utolsó ítélet Krisztusát ábrázolja, kezében a keresztfával. Az előtérben lángoló város látható (2. kép). A *picturá*hoz a Jólé próféta könyvéből származó, a végítéletre vonatkozó *inscriptio* kapcsolódik: „Denn der Herrn Tag ist nahe” („...mert közel van az Úr napja...”; Jólé 3,19).¹⁷ Az utolsó *pictura* csak töredékesen maradt fenn, felirata azonban azonosítható – ez esetben is a végítéletre és a halál utáni életre utal. János jelenéseinek második fejezetéből: „Sey getreu bis an den Todt” („Légy hű mindhalálig, [és neked adom az élet koronáját]”; Jel 2,10). A *picturán* egy kereszt tövében kontempláló férfialakot látunk, kezében az úrvacsora kelyhe és ostyája, mellette a földön egy koponya (3. kép).

Az evangéliumi oldal 1770-ből származó karzatképei nagyjából a nyugati karzattal azonos felépítést követnek. A bejárat felől haladva az első táblán egy domboldalon álló templom képe látható, amely fényt áraszt magából. A kép alatt a Jeremiás próféta

könyvéből származó citátum olvasható, a templomról szóló prédikációból: „Bessert euer Leben und euer Tun, so will ich bei euch wohnen an diesem Ort” („Javítsátok meg utaitokat és tetteiteket, akkor majd veletek lakom ezen a helyen”; Jer 7,3; SZIT-ford.). Az embléma tehát ebben az esetben pontosan vizualizálja a bibliai verset: Isten csak akkor van jelen a templomban, ha a hívek szíve is tiszta. A második embléma központi eleme egy lángoló szív, benne az oltáriszentség szimbólumaival (kehely és ostya). A szív lángjai közül a keresztfaga magasodik, felette az égen Isten háromszögbe foglalt szeme tekint le a földre. A háttérben egy domb tetején parasztház áll. A *subscriptio* töredékes, de felismerhető: „Herr, deine Augen sehen nach dem Glauben” („Uram, nemde szemed a hűséget nézi?”; Jer 5,3; Káldi-Neovulgáta ford.). A *picturán* tehát az első embléma programja folytatódik: Isten tekintete a gyakorló – úrvacsorával élő – hívekre irányul. A középső *pictura* lángoló szívet ábrázol a mózesi törvénytáblák között (4. kép). Felirata, hasonlóan a következő két *picturá*hoz, teljesen lepergett, azonban feltehetően az embléma a hívek üdvözüléséhez vezető utat mutatta be: az életüket a Tízparancsolatnak megfelelően kell élniük. A negyedik *picturán* kiterjesztett szárnyú lángoló szív látható, közepében nyitott könyvvel, a háttérben városlátképpel. Az embléma a ciklus előző *picturái* alapján a hívek szívét üdvözítő evangéliumra, Krisztus tanítására vo-

▼ 7. kép. Ismeretlen mester: medálion emblémákkal, „Fürchte Gott / Tue Recht / Scheue niemand // Und bedencke das Ende” felirattal, 1700 körül (forrás: ma-shops.com).

▲ 8. kép. Homoródbene, déli karzat, 3. embléma: „Fürchte Gott” (a szerző felvétele, 2019).

▲ 9. kép. Homoródbene, déli karzat, 4. embléma: „Tue recht” (a szerző felvétele, 2019).

natkozik – a Tízparancsolat folytatásaként. Hasonló, szintén töredékes embléma látható a segesvári kolostortemplom nyugati karzatának töredékén is, ahol a képhez a „*Szívembe zártam beszédedet, [hogyan vétkezzem ellened]*” (Zsolt 119,11) *subscriptio* kapcsolódik (5. kép). A homoródbenei karzat ötödik emblémáján egy harsonát fújó apokaliptikus angyalt látunk egy városrészlet, illetve kút felett. A *pictura* minden bizonnyal az utolsó ítéletre vonatkozik.

A leckeoldali karzat oltár felőli első *picturáján* egy sziklazirt szélén térdelve imádkozó férfialakot látunk, aki lángoló szívét emeli Isten felé (6. kép). A kapcsolódó *subscriptio* töredékesen olvasható, feltehetően a bűnbánatról szóló 51. zsoltár versrészlete: „Dann werden dir gefallen die Opfer der Gerechtigkeiteit” („*Akkor kedvesek lesznek előtted az igazságnak áldozatai...*”; Zsolt 51,19; Károli-ford.¹⁸). A következő *pictura* szintén egy a Zsoltárok könyvéből választott

▼ 10. kép. Homoródbene, déli karzat, 5. embléma: „Scheue niemandt” (a szerző felvétele, 2019)

subscriptiót dolgoz fel: „Gott wir warten deiner Güte in deinem Tempel” („Istenünk, kegyelmedre emlékezünk templomod szentélyében”; Zsolt 48,10; SZIT-ford.). A képen egy magas hegy tetején álló templom látható, amelyre egy bőségszaruból hullik az áldás.

Az eddig bemutatott hét *pictura* esetében a *subscriptiók* – feltehetően – valamennyi esetben a Bibliából származtak. Ezek a képek a citátumok alapján készített vizuális példázatok, amelyek több szálon kapcsolódnak a korábban elemzett evangélikus dekorációs ciklusokhoz. A homoródbenei déli karzat következő négy emblémája viszont eltér a korábbiaktól: ezek nem a Szentírásból származó idézeteket vizualizálnak, hanem egy, a 16. századtól kezdve német nyelvterületen elterjedt lutheránus erkölcsi tanítást: „Fürchte Gott, [rede die Wahrheit], tue Recht, scheue niemand und bedencke das Ende” („Féld az Istent, [szóld az igazat], cselekedj igazságosan, ne félj senkitől, és gondolj a

végre”).¹⁹ A négy *pictura* pontos vizuális forrása ebben az esetben felmutatható egy 1700 körül ismeretlen mester által készített populáris medallion formájában²⁰ (7. kép). A nagyjából három és fél centiméter átmérőjű érme két oldalán összesen négy képi elem, valamint a mondás egyes szövegegyeségei szerepelnek – a homoródbenei *picturákkal* megegyező módon. Az érme előlapján három kartusban emblémák láthatók: a bal felső kartusban egy nyitott könyv, rajta egy kézzel és a „FÜRCHTE GOTTE” felirattal, a jobb felső kartusban a mózesi törvénytáblák a „THUE RECHT” felirattal, az alsó kartust pedig egy hím oroszlán képe tölti ki, alatta pedig a „SCHEUE NIEMANDT” *inscriptio* olvasható. A medál hátoldalán egy koponyával díszített koporsó képe látható, amely felett az ég fellegei közül egy korona ragyog elő. A földfelszín alatt azonban egy tűzokádó sárkány fenyegető képe, a pokol kapujának ábrázolása jelenik meg az „UND BEDENCKE DAS ENDE” *motto* kíséretében. Vagyis az aforizma

▲ 11. kép. Homoródbene, déli karzat, 6. embléma: „Bedencke das Ende” (a szerző felvétele, 2019)

felszólításai metonimikusan is megjelenítődnek a medálón a képek által.

A homoródbenei déli karzat harmadik *picture*ája egy kőből épített oltárt ábrázol, rajta égőáldozattal, felette összekulcsolt kezekkel, kiegészítve a „FÜRCHTE GOTT” *motto*val (8. kép). A következő karzatképen egy fehér abrosszal leterített asztalkán, nyitott könyv tetején a törvénytáblák állnak, a „THUE RECHT” *motto* kíséretében (9. kép). Az ötödik *picture*án – az érmével megegyező testtartásban álló – oroszlánt láthatunk, a „SCHEUE

NIEMANDT” felirattal (10. kép), míg az utolsó emblémán fekete koporsó szerepel, tetején koponyával, mellette pedig a tüzet lehelő sárkányfejjel és a „BEDENCKE DAS ENDE” *motto*val (11. kép). A homoródbenei *picture*áról – jelenlegi állapotában – hiányzik a medál emblémáján megjelenő korona. A populáris medál alkalmazott emblematikai felhasználása a homoródbenei templom karzatának egyedi jellegzetessége: eddigi ismereteim szerint egyetlen hasonló esetet sem azonosított eddig a szakirodalom. ■

JEGYZETEK

- 1 A tanulmány alapját jelentő kutatásokat a szerző a Szegedi Kis István-ösztöndíj támogatásával végezte 2019 és 2021 között. A tanulmány a szerző 2020-ban az ELTE BTK Filozófiatudományi Doktori Iskolájának Művészettörténet-tudományi doktori programjában megvédett, Az ún. képzőművészeti alkalmazott emblematika Magyarországon (17–18. század) című doktori disszertációjának fejezetein alapul.
- 2 Bővebben lásd: KÜSLER 2019.
- 3 Áttekintő jelleggel az embléma műfajáról lásd: KNAPP 2003; DALY 2008.

4 Lásd például WISŁOCKI 2006.

5 MÖDERSHEIM 1994.

6 PEIL 1978, 46–62. o. A kötet első teljes magyar fordítása 1741-ben jelent meg Sopronban *Igaz Kereszténység* címmel. Arndt magyarországi recepciójáról lásd CSEPREGI 2000.

7 CIEŚLAK 1999.

8 Dilherr kötetéről bővebben lásd PEIL 1978, 9–45. o.

9 STROM 1999, 222–238. o.

10 LIESKE 2007; 2012.

11 MÖDERSHEIM 2006.

12 NÄGLER 1991.

13 Kovács Zsolt az erdélyi alkalmazott emblematikáról írt disszertációjában (2012) két fontosabb emléktípusra koncentrált: egyrészt az emblematikus epitáfiumokkal, másrészt pedig az efemer dekorációkkal foglalkozott. A kora újkori százás építészet legfontosabb kutatója, Hermann Fabini fontos áttekintő munkákat közölt az erdélyi százás falvak és városok templomépítéséről. FABINI–FABINI 1985; FABINI 1999; 2013. Christoph Machat szerkesztésében jelent meg 1995 és 2015 között a heidelbergi egyetemen működő Arbeitskreis für Siebenbürgische Landeskunde *Kulturdenkmäler Siebenbürgens* sorozatán belül a *Denkmaltopographie Siebenbürgen* műemléki topográfia öt kötete (Nagyszeben, Segesvár és Medgyes óvárosáról, valamint a barcasági kisvárosokról), amelyek szintén alapvető kutatási eredményeket tartalmaznak egyes releváns emlékekről.

14 Az erdélyi százás evangélikus templomokban található, eddig felmért alkalmazott emblematikai emlékek listája: 1. Apold (Trappold/Apold), erődtemplom, karzat – 1762; 2. Homoród (Hamruden/Homorod), erődtemplom, szószékkosár – 1793; 3. Homoródbene (Meeburg/Beia), erődtemplom, karzat – 1768–1770; 4. Hégen (Henndorf/Brädeni), erődtemplom, karzatok – 1776; 5. Medgyes (Mediasch/Medias), erődtemplom, Paul Graffius epitáfiuma – 1645, Stephan Gunthard epi-

táfiuma – 1698, Martin Schaffendt epitáfiuma – 1725, Johannes Kertsch epitáfiuma – 1748; 6. Nagysink (Großschenk/Cincu), erődtemplom, Martin Sutoris epitáfiuma – 1742; 7. Nagyszeben (Hermannstadt/Sibiu), evangélikus székesegyház, Haupt-epitáfium – 1694, Simon Baussnern epitáfiuma – 1742; 8. Prázsmár (Tartlau/Prejmer), erődtemplom, szószékkosár – 1787; 9. Segesvár (Schäßburg/Sighișoara), Kolostortemplom, karzat – 1776.

15 SCHULLER–SCHUSTER–ZERWES 1995; FABINI 1999, 1: 470–472. o., 2: 199–200. o.; valamint <http://www.meeburg.de/Kirchenburg/kirchenburg-geschichte.html> (megtekintés: 2022. augusztus 16.).

16 SARKADI NAGY 2011, 231–234. o., kat. sz. 76.

17 Jóel könyvének kétféle felosztása létezik a különböző bibliafordításokban (három, illetve négy fejezet). A Károli-fordításban (és számos más kora újkori fordításban) az itt idézett igehely számozása 3,19, a modern fordítások szerint 4,14. – A szerk.

18 A magyar bibliafordítások eltérő versszámozása miatt ez Zsolt 51,21-nek felel meg. – A szerk.

19 A szólas egyes elemei felfedezhetők középkori eredetű latin mottókban is, amelyeket főként lovagrendek, nemesi családok heraldikai kontextusában találunk meg: „Recte faciendo, neminem timeo” vagy „timeas”; illetve „Tacendo spero et recte faciendo neminem timeo”. A szólas pontos forrása nem ismert.

20 HAUSCHILD 1803, 406. o., kat. sz. 2603.

HIVATKOZOTT MŰVEK

CIEŚLAK, Katarzyna 1999. Embleme in Johann Arndts „Paradiesgärtlein”. *Pietismus und Neuzeit*, XXV. évf. 1. sz. 11–30. o.

CSEPREGI Zoltán 2000. *Magyar pietizmus 1700–1756. Tanulmány és forrásgyűjtemény a dunántúli pietizmus történetéhez*. Teológiai Irodalmi Egyesület, Budapest.

DALY, Peter M. (szerk.) 2008. *Companion to Emblem Studies*. AMS Press, New York.

FABINI, Hermann 1999. *Atlas der siebenbürgisch-sächsischen Kirchenburgen und Dorfkirchen*. 1–2. köt. Monumenta Verlag, Heidelberg.

FABINI, Hermann 2013. *Sakrale Baukunst in siebenbürgisch-sächsischen Städten*. Monumenta Verlag, Heidelberg.

FABINI, Hermann – FABINI, Alida 1985. *Kirchenburgen in Siebenbürgen*. Koehler & Amelang, Leipzig.

HAUSCHILD, Johann Friedrich 1803. *Beytrag zur neuern Münz- und Medaillen-Geschichte vom XVten Jahrhundert bis jetzt, nebst einem raisonnierenden Verzeichniß einer beträchtlichen Sammlung von Medaillen in allen Classen und von allem Metall*. Gärtner, Dresden.

KNAPP Éva 2003. *Irodalmi emblematika Magyarországon a XVI–XVIII. században. Tanulmány a szimbolikus ábrázolásmód történetéhez*. Universitas Kiadó, Budapest.

KOVÁCS, Zsolt 2012. *Limbajul emblematic in arta transilvăneană din secolele XVII–XVIII*. PhD-disszertáció. Babeş–Bolyai Egyetem, Kolozsvár.

KUSLER Ágnes 2019. Habsburg-propaganda és polgári erények. Lackner Kristóf és az alkalmazott emblematika Sopronban a 17. század elején. *Művészettörténeti Értesítő*, LVIII. évf. 1–2. sz. 33–96. o.

LIESKE, Reinhard 2007. Motive aus Arndts „Wahrem Christentum” in Kirchenausmalungen. In: Hans Otte – Hans Schneider (szerk.): *Frömmigkeit oder Theologie. Johann Arndt und die „Vier Büchen vom Wahren Christentum”*. V & R Unipress, Göttingen. 357–420. o.

LIESKE, Reinhard 2012. *Sonderbare Bilder in der evangelischen Kirche von Steigra. Ein emblematisches Bilderzyklus nach Bildmotiven aus Johann Arndts Wahrem Christentum. Pietismus und Neuzeit*, XXXVIII. évf. 1. sz. 59–85. o.

MÖDERSHEIM, Sabine 1994. „*Domini Doctrina Coronat*”. *Die geistliche Emblematik Daniel Cramers (1568–1637)*. Peter Lang Verlag, Frankfurt a. M.

MÖDERSHEIM, Sabine 2006. *Theologia Cordis. Daniel Cramer's Emblematata Sacra in Northern European Architecture*. In: Simon McKeown – Mara R. Wade (szerk.): *The Emblem in Scandinavia and the Baltic*. Glasgow University Press, Glasgow. 295–329. o.

NÄGLER, Thomas (szerk.) 1991. *800 Jahre Kirche der Deutschen in Siebenbürgen*. Bukenthal Museum, Thaur bei Innsbruck.

PEIL, Dietmar 1978. *Zur „angewandten Emblematik” in protestantischen Erbauungsbüchern: Dilherr – Arndt – Francisci – Scriver*. Carl Winter Universitätsverlag, Heidelberg.

SARKADI NAGY Emese 2011. *Local Workshops – Foreign Connections. Late Medieval Altarpieces from Transylvania*. Jan Thorbecke Verlag, Ostfildern.

SCHULLER, Michael – SCHUSTER, Wilhelm – ZERWES, Oswald 1995. *Meeburg. Das siebenbürgisch-sächsische Dorf an der Mädelkoppe*. Siebenbürgisch-Sächsische Stiftung, Thaur bei Innsbruck

STROM, Jonathan 1999. *Orthodoxy and Reform. The Clergy in Seventeenth Century Rostock*. Mohr Siebeck, Tübingen.

WISŁOCKI, Marcin 2006. *From Emblem Books to Ecclesiastical Space. Emblems and Quasi-Emblems in Protestant Churches on the Southern Coast of the Baltic Sea and their Devotional Background*. In: Simon McKeown – Mara R. Wade (szerk.): *The Emblem in Scandinavia and the Baltic*. Glasgow University Press, Glasgow. 263–294. o.

„Nem védik magukat a ragályosoktól a [...] helvét hitvallásúak”

Az 1739-es pestisjárvány Kisújszálláson a református egyházközség iratai tükrében

→ ÉLÍÁS JÁNOS

Bevezetés, a kutatás célja és módszere

A 17–18. század folyamán a Nagykun Kerületet több pusztítás is érte, elég csak említeni a hódoaltság idején történt többszöri elvándorlást, a tizenöt éves háborút vagy a török, tatár és rác betöréseket. E pusztítássorozat nem kímélte a most vizsgálatunk tárgyát képező Kisújszállást sem, amely az 1699-es Pentz-összeírásban mint elhagyott, elpusztult hely jelenik meg.¹ Csak 1717-ben települ újra, amikor a visszatérők a református egyházközség megszervezése mellett iskolát is alapítanak egy Karcagról meghívott iskolamester segítségével.² A pestisjárványt leszámítva – amelyet e tanulmányban tárgyalunk – Kisújszállás fejlődő tendenciát mutat mind demográfiai, mind egyház- és oktatástörténeti szempontból, ami abból is látszik, hogy népessége dinamikusan nőtt, az 1740-es években a templom megépült, az iskola pedig teljes gimnáziummá fejlődött.³

Kutatásunk legfőbb célja átfogó képet alkotni az 1739-es pestisjárvány előzményeiről, nagykunsgági elterjedéséről és pusztításáról, valamint a társadalomra kifejtett hatásáról a források és a rendelkezésre álló szakirodalom segítségével. Kutatásunkban nagymértékben támaszkodunk az anyakönyvi bejegyzésekre⁴ mint statisztikai forrásokra, mivel korábban nem történt erre vonatkozó feltárás Kisújszállás tekintetében;⁵ ennek során megvizsgáljuk a település népességalakulását a megjelölt korszak-

ban, továbbá ismertetjük a felmerülő egészségügyi jelenségeket és halálozási tendenciákat is a pestisjárvány lefolyása során.

A népességadatok számításához feldolgoztuk a II. József korabeli népszámláláskor (1785) rögzített számadatokat,⁶ amelyekből visszaszámítva egy becsült lakosságszámot kaptunk az egyes évekre vonatkozóan, s ezeket összevetettük az eddig feltárt forrásokkal. Az így kapott adatokat és következtetéseket szintetizálva vontuk le végső eredményeinket és összegeztük a kutatás során tapasztalt jelenségeket, gondolatokat.

A pestisjárvány kitörése és lefolyása a Nagykunsgásban

A pestis tünetei, leírása, kezelése

Mielőtt rátérnénk a pestis kisújszállási pusztítására, szót kell ejtenünk a betegség tüneteiről, lefolyásáról, valamint a korszakban használatos gyógymódokról is. A pestis a középkorban többször is pusztított Európában, de az ókorból is találunk a leírásokat róla. A pestis bakteriális eredetű kór, amely leggyakoribb eseteiben bolhacsípés (bubópestis) vagy tüdőbe való belégzés (tüdőpestis) útján fertőz. Az előbbi esetben hosszabb lefolyású a betegség, és van minimális esély a gyógyulásra, míg az utóbbi esetben a betegség biztosan gyors lefolyású és halálos kimenetelű.⁷

A kórkép leírásáról, tüneteiről és kezelési módjairól már a tanulmányunkban tárgyalt korszakban,

→ **Élías János** (2000): angol-történelem tanári osztatlan mesterszakos hallgató (Debreceni Egyetem). Fő kutatási területe a Heves-Nagykunsgági Református Egyházmegye 18–19. századi egyház- és oktatástörténete, valamint a 18. századi református armális nemesi családok olvasmányműveltsége.

sőt a pestis évében, 1739-ben is több mű jelent meg orvosdoktorok tollából.⁸ Ezek főként a megelőzésről, valamint a már megbetegedett személyek helyes ellátásáról, a különféle gyógynövények használatáról és a biztonsági előírások betartásáról szólnak, amely körülmények együttes fennállása esetén lehet esély a beteg meggyógyítására. A pestis főbb tüneteiről részletesen tájékozódhatunk egy korabeli leírásból, amely Terbócs István nagykun kapitány Károlyi Sándor tiszántúli egészségügyi főbiztosnak írt jelentése a járványügyi helyzetről.⁹ A leírást azért is közöljük részeiben a kisújszállási események tárgyalása előtt, mivel több esetben is előfordulnak olyan kifejezések, amelyeket a tünetek leírásakor meg kell magyaráznunk. A pestis

első jelei minden esetben az égető fájdalom, a fejfájás és a szédülés, melyek a test különböző pontjain jelennek meg, de a betegek legjellem-

zöbben fájlalják a „hónallyokat, mellyeket, torkokat, ágyéjkokat, horgas-inokat, s[at] [öb]bi, némelleyeknek a' karján, másoknak a' lábán adgyaki magát, melly fájdalom és annak időtartama nem edgy-féle”.¹⁰ Az első tünetek után már szemmel látható módon is eluralkodik a testen a pestis, mivel a betegek több napra ágynak esnek, valamint a fentebb is említett tájékokon úgynevezett guga, azaz kelevény, kemény csomó jelenik meg, amely lehet „nagy mintegy vese, némely hosszú, kemény, veres hosszú puha fehér, veres és szederjes [...] részént veres és tüzes”.¹¹ Terbócs megfigyelései szerint azok, akik egy vagy akár két hónapig is betegek, nagy eséllyel túlélnek a kórt, mivel az esetek nagy részében már három-öt nap alatt is behaltak az áldozatok. A tünetek között szerepelt még a hányás, forróság (láz) és hideglelés, valamint a már említett gugák és a pokolvar, mely utóbbi megjelenése esetén szinte biztos a halál is.¹²

A betegség leghatásosabb kezelési vagy inkább kordában tartási módja a karanténok és lazaretumok fenntartása volt, de Weszprémi közlésében megismerhetünk néhány gyógynövényes kúrát is. A karcagi nótárius például borban feloldott terjéket

(több gyógynövény és egy kevés máktej keverékét) fogyasztott napi kétszer,¹³ a gugákra pedig több kezelési módot ír a forrás: van, aki „sült veres-hagymát szappannal s' mézzel öszve keverve” tett rá borogatásnak, más „ujj-szappanból, mézből, lisztből tsinált kovással, némelleyek csak nyul-börrel is raggattják, s érlelik”, vagy egyszerűen hagyják, hogy kifakadjon magától, esetleg ők maguk vágják ki a kelevényt.¹⁴

A pestis megjelenése és elterjedése a Nagykunágban

A szakirodalom az utolsó nagy pestisjárványnak nevezett fertőzéshullámot az 1739-es évhez köti, hiszen ebben az évben tetőzött a megbetegedések és halálozások száma a Magyar Királyság területén: ennek ellenére több

környező évben is regisztráltak pestises betegeket 1737-től egészen 1743-ig. A kór Magyarországon a dél-alföldi térség irányából érke-

zett, és haladt tovább észak felé, mire az 1739-es év elején felütötte fejét a Nagykunág területén, azon belül is Karcagon.¹⁵ A régióba a feljegyzések szerint még 1738-ban hozta be a halálos betegséget egy Karcagon december 1. és 5. között táborot verő hidász (pontista) csoport, akik közül négyen elhunytak, és igen felületes módon temették el őket az egyik helyi kert mellé.¹⁶ A fertőződés eredetének pontosabb és igen hátborzongató körülményeiről részletesebb leírást is kaphatunk Terbócs kapitány járványügyi helyzetjelentéséből. E levélből kiderül, hogy halottaikat a hidászok Király Ferenc karcagi lakos kertje mellé temették el igen sietősen és felelőtlenül. A sírokra a ház körül játszó gyermekek találtak rá körülbelül egy hónappal később, 1739 januárjában; „[e]dgyiknek a' rossz temetés miatt kezei és lábai kin[n] voltak, mellynek tsudájára jártak a' gyermekek, kivált a Király Ferentz gyermekei, [akik a holttest] kezeit s lábait fogdosták”.¹⁷ A ragályos betegséget így könnyen elkaphatták ezek a gyermekek, akik azt tovább is adták, ezzel elindítva a Nagykunág legtöbb életét követelő járványt. Terbócs azt állítja levelében, hogy a fertőzés pusztítása

„...[e]dgyiknek a' rossz temetés miatt kezei és lábai kin[n] voltak, mellynek tsudájára jártak a' gyermekek, kivált a Király Ferentz gyermekei, [akik a holttest] kezeit s lábait fogdosták.”

é háznál kezdődött 1739. január 25-én. A levél idézi Király Ferencet is, miszerint ő maga nem betegedett meg; felesége elkapta a betegséget, viszont hosszú idő alatt meggyógyult;¹⁸ kilenc gyermekük azonban két hét leforgása alatt meghalt, mind a pestis tüneteit mutatva.¹⁹ Király még két áldozatot említ nev szerint, Aggod István feleségét és fiát,²⁰ valamint azt is állítja, hogy gyermekei halála után a szomszédság is sorra elkapta a kórt, és bele is halt a fertőzésbe, ezzel utat engedve a járvány elhatalmasodásának.²¹

Hogy megfékezzék a pestis Karcagról való továbbterjedését, vesztegzárat, karanténokat, lazarétumokat létesítettek, a más településekre való utazást pedig a karantén alá vont városokból udvari utasításra megtiltották. Természetesen ezt több ízben is megszegték a környező településekről, így elsőként Kunmadarasra terjedt át a kór egy bizonyos Lehi Gergely által, aki Karcagon ragadt, már „gugában fekvő” fiát a tiltás ellenére hazaszöktette Madarasra. A fertőzés továbbterjedt Lehire és jó néhány szomszédjára,²² Terbócs leírásai szerint egyes napokon akár húsz halottat is eredményezve. A nagykun kapitány egy túrkevei gulyásbojtárról is beszámolt,

aki a Karcagon lakó beteg édesanyját látogatta meg, majd visszatérve Túrkevére átadta a gulyásnak a fertőzést, s onnan terjedt el a településen.

A pestis Kisújszálláson

A pestis Kisújszállásra terjedése sem egyedi eset: az egyébként ugyancsak kisújszállási Terbócs jegyzi meg, hogy néhány helyi lakos egy éjszaka Karcagra szökött, „attyok-fiaihoz, kik közzül más nap edgynek voltak temetésén, azon nap éjtzszakáján haza mentenek, gyermekeik oda haza megfertőződtek”.²³ Érdekes adalék, hogy egy királyi rendelet már a járvány magyarországi megjelenésekor kimondta, hogy a fertőzött településeket karantén alá kell vonni, ezzel egyetemben pedig megtiltotta az istentiszteletek, illetve temetési ceremóniák megtartását, amit azonban Karcag és Kisújszállás sokáig figyelmen kívül hagyott.²⁴ Ennek egyik oka lehetett a vallásbéli ellentét: nem egyedi eset a két település példája, hiszen például Kunszentmiklósról és Kiskunhalasra is intéztek hasonló tiltó leiratot. A vallási ellentét egy igen fontos hitbéli különbség miatt adódhatott: a római katolikus udvar a

▲ Az ördög és az angyal küzdelme a halott lelkéért: a kisújszállási halotti anyakönyv címlapján lévő csontvázakár a Fekete Halál megtestesüléseként is értelmezhető. Püspöki Süllye János rajza. 1728 (fotó: Ábrilimre, 2022)

predestináció tanát valló reformátusokat okolta a járvány heves terjedése miatt,²⁵ a reformátusok azonban vallásgyakorlásuk korlátozását látták a járványügyi intézkedésekben. A valódi ok viszont minden bizonnyal sokkal földhözragadtabb: mivel a tiltó körlevelet 1738. november 28-án küldték ki, a nagykunok még semmit sem tapasztaltak a pestis-járványból: emiatt következhetett be, hogy az azt követő évben tomboló járvány ellenére sem szüntették be az istentiszteleteket. A karcagiak esetében 1739. január 9-től²⁶ május 2-ig,²⁷ míg a kisújszállásiaknál az első pestises beteg megjelenésétől, február 21-től²⁸ június 16-ig²⁹ a megszokott mederben folyt a hitélet a királyi korlátozások mellőzésével, miközben mind a kerület, mind az udvar részéről érkeztek felszólító levelek annak azonnali hatályú megszüntetésére.³⁰

A járvány kisújszállási hatása az anyakönyvek tükrében
A kisújszállási anyakönyveket a prédikátor Püspöki Süllye János a pestisjárvány idején is lelkiismeretesen vezette, ennek köszönhetően konkrét szám-

adatokkal is dolgozhattunk a járvány alakulásának elemzésekor. Ahogyan azt említettük, az első kisújszállási fertőzött 1739. február 12-én tűnt fel, amit a lelkész a „Pestis kezdete. Innen számlálatnak a meghóltak” mondattal jelzett. Püspöki megemlékezett arról is, hogy a tiltást májusban tudomásul vették, egy ideig betartották a rendeletet, egy idő után azonban megszegték. Ekkor például a következőt rögzítette: „Itt meg-tiltattunk a’ czérémóniás temetéstől, de egy kevés respiriumot vévén, egynehányat csak ugyan temettünk.”³¹ A júniusi halottak számából arra lehet következtetni, hogy a prédikátor is komolyan vette az egyre gyarapodó esetszámokat, így ekkor ideiglenesen megszüntette mind az istentiszteleteket, mind a temetési ceremóniákat: „Itt királyi parancsolatot vévén megszüntünk, mind a halottak temetésektől mind a templomba való járástól.”³² A járvány Kisújszálláson júniustól szeptemberig tombolt, ezekben a hónapokban átlagosan havi két-háromszáz áldozatot szedett a kór. Júliustól szeptemberig nem vezette az anyakönyvet a lelkész, mivel temetési ceremóniák hiányában bejegyzé-

sek sem születhettek. Szeptember végi bejegyzése szerint – ekkor lett vége a járványnak – 1200-an haltak meg összesen pestisben, tehát átlagosan 332 ember esett áldozatul a kórnak ezekben a hónapokban (Püspöki maga is elveszítette feleségét és leányát).³³ Ha hihetünk a prédikátor feljegyzésének, ez azt jelenti, hogy az 1739-ben 1648-as lélekszámú Kisújszállásnak mintegy 73%-a halt meg pestisben, s a járvány előtti népességszámot csak 1755-ben érte el újra a település.³⁴ A járvány következtében igen megnőtt a csonka családok száma.³⁵ Ezt orvosolandó, számos özvegyen maradt túlélő összeházasodott, amit Püspöki bejegyzései is megerősítenek. A járvány és a megnövekedett özvegyházasságok után elkezdett normalizálódni a születések és halálozások mutatója, és szinte kivétel nélkül minden évben több gyermek született, mint ahány ember meghalt: a hatalmas pusztítást mégis csak tizenöt évvel később, 1755 körül sikerült kiegyenlítenie a demográfiai görbének. A járvány így alapjaiban átformálta Kisújszállás 18. századi társadalmát, ami azonban nem egyedi eset: hasonló tendenciák figyelhetők meg Karcagon és Kunmadarason, valamint más, pestis által sújtott településeken is.

Összegzés

Kutatásunk célja volt átfogó képet alkotni az 1739-es pestisjárvány előzményeiről, nagykunsági elterjedéséről és a népesség körében végzett pusztításáról, valamint a társadalomra kifejtett hatásáról a források

és a rendelkezésre álló szakirodalom segítségével, amelynek során megvizsgáltuk a település népesség alakulását a 18. században, továbbá igyekeztünk ismertetni a felmerülő egészségügyi jelenségeket és halálozási tendenciákat is a pestisjárvány lefolyása során. Tanulmányunkban lehetőség szerint korabeli primér forrásokra, azaz levéltári, anyakönyvi kútfőkre igyekeztünk támaszkodni, amiben kitüntetett szerepe volt a Kisújszálláson fennmaradt református anyakönyveknek. Cikkünk ezen pontján fontosnak tartjuk azonban kijelenteni, hogy tanulmányunk írásakor még csak részlegesen dolgoztuk fel a kisújszállási anyakönyveket, és kutatásunk nem terjedt ki a teljes 18. századra. Úgy gondoljuk, hogy a digitalizáció befejeztével további izgalmas kérdésekre tapinthatunk rá, mivel a későbbi anyakönyvek már minden egyes elhunyt esetében feltüntetik, hogy mi volt az illető halálának az oka, valamint a társadalmi állapota. Ennek feldolgozásával a pestisen kívüli betegségekre, kisebb járványokra (pl. a század végén elterjedt himlőjárványra), valamint Kisújszállás társadalmi rétegződésére is fényt deríthetünk, pontos, számszerű adatokkal alátámasztva kutatásunkat. Úgy gondoljuk, hogy a pestisjárvány alapjaiban megváltoztatta a településnek mind a demográfiai, mind a társadalmi struktúráját. Ezen aspektust azonban a későbbiekben újabb források bevonásával, más perspektívában is megvilágíthatjuk, ezáltal újabb válaszokat, adalékokat kaphatunk Kisújszállás település 18. századi történetére vonatkozóan. ■

„Itt királyi parancsolatot vévén megszüntünk, mind a halottak temetésektől mind az templomba való járástól.”

JEGYZETEK

- 1 *Conscriptio Iaszigum [et] tam Majoru[m] quam Minorum Cumanorum* (1699). A Magyar Nemzeti Levéltár Országos Levéltára. E. 156. a. Fasc. 071. No. 004. fol. 216–270.
- 2 Az első *rector* Musnai Mózes volt. *Kísújszállási Református Egyházközség, Kereszteltek, házassultak, meghaltak anyakönyve 1728–1798*, fol. 3. (A továbbiakban: KIRE KHM 1728.)
- 3 A Nagykunság 18. század eleji állapotainak bővebb leírását lásd ÉLÍÁS 2021.
- 4 Legfőképp a KIRE KHM 1728 és 1798 közti évköre.
- 5 Karcagra vonatkozóan már született ehhez hasonló vizsgálat a múlt század végén: ELEK 1997.
- 6 DÁNYI–DÁVID 1960, 64–65. o.
- 7 ILLYÉS–JAKAB 1982, 39. o.
- 8 A teljesség igénye nélkül kiemelünk a következő műveket: SAILER 1739; BUZINKAY 1739; GÖMÖRI 1739; PERLICZY 1740; KRÁMER 1740; WESZPRÉMI 1753. A nagykunsági pestisről ugyancsak WESZPRÉMI írt első ízben orvostörténeti munkájában (1778).
- 9 WESZPRÉMI 1778, 8–12. o. Közlik még: KÁTAI 1874, 51–61. o.; ELEK 1997, 354–356. o.
- 10 WESZPRÉMI 1778, 10. o.
- 11 Uo.
- 12 „Sokan pokolvarral adgyák ki magokat, néha a' gugával edgyütt, néha a' nélkül; sokon nátha-szeplő is van, de már azok közül kevés gyógyulmeg.” (Uo.)
- 13 Az elegy valódi hatásosságáról vajmi keveset tudunk nyilatkozni, az anyakönyvek tanúsága szerint mindenesetre Varró István nótárius nem halt bele a pestisbe 1739-ben: hosszú életet maga mögött tudva, 1770-ben hunyt el (ÖRSI 2011, 264. o.).
- 14 WESZPRÉMI 1778, 11. o.
- 15 ELEK 1997, 353–354. o.
- 16 KORMOS 1967, 51. o.
- 17 WESZPRÉMI 1778, 8. o.
- 18 „Király Ferentz examináltván, ő is azt mondta s egyedül arra van gyanúja: neki kilentz gyermekei egymásután két Hét alatt megholtak, a' Felesége sokára a' gugából [pestisből] meggyógyult, magának még semmi baja nem volt.” (WESZPRÉMI 1778, 8. o.)
- 19 A karcagi halotti anyakönyveket megnézve a kérdéses időszaknál valóban meghalt mind a kilenc gyermeke Királynak 1739 januárjában és februárjában. Leányai (három fő) 1739. január 9-én és 23-án, valamint február 5-én, fiai (hat fő) pedig 1739. január 20-án, 23-án, 27-én, 28-án, valamint február 6-án és 7-én hunytak el. Lásd *Karcagi Református Egyházközség, Házassultak, meghaltak anyakönyve 1730–1791*, fol. 212–213. (A továbbiakban: KaRE HM 1731.)
- 20 „Die 8. Aggod István felesége és fia, kik együtt holtanak meg és együtt temettettenek el. Tanítással.” (KaRE HM 1731, fol. 213.)
- 21 WESZPRÉMI 1778, 8–9. o.
- 22 KORMOS 1967, 51. o.
- 23 WESZPRÉMI 1778, 9. o.
- 24 ELEK 1997, 357. o.
- 25 A jelen tanulmány címét e leirat szövegéből kölcsönöztük: „...nem védik magukat kellőképpen a ragályosoktól a predestináció kegyetlen tanítását követő helvét hitvallásuk” (ILLYÉS–JAKAB 1982, 39. o.)
- 26 KaRE HM 1731, fol. 212.
- 27 A ceremóniás temetések megszűntére következtethetünk abból, hogy az anyakönyvben is megszűnnek a temetés fajtájára vonatkozó bejegyzések, például: „énekszóval”, „predikálással” (KaRE HM 1731, fol. 243.).
- 28 KIRE KHM 1728, fol. 24.
- 29 Uo. fol. 29.
- 30 ILLYÉS–JAKAB 1982, 40. o.
- 31 KIRE KHM 1728, fol. 28.
- 32 Uo. fol. 29.
- 33 „Itt tellyességgel meg szúnt a Pestis, melyben Helységünkől ki holtanak 1200 emberek.” (KIRE KHM 1728, fol. 30.)
- 34 Ez a környező települések halálozási adataihoz (Karcag 3840 fő lélekszámmal 1486 halott [38,7%], Kunmadaras 1638 fő lélekszámmal 747 halott [45,3%]) képest is kiugróan magas. (Vö. ÉLÍÁS 2021, 151. o.)
- 35 „Ezen hólnapban [szeptemberben] szünésse lévén a pestisnek, minden szegény ember élelméről gondoskodván, a mezőre munkára kiméne. A kik szemenként holtának, férfiak nem lévén, majdcsak az asszonyokra maradtanak...” (KIRE KHM 1728, fol. 30.)

HIVATKOZOTT MŰVEK

- BUZINKAY György 1739. *Rövid oktatás, miképpen kellések magunkat pestis ellen védelmezni és pestisben levő betegségeket gyógyítani*. Debrecen.
- DÁNYI Dezső – DÁVID Zoltán (szerk.) 1960. *Az első magyarországi népszámlálás 1784–1787*. KSH Könyvtára, Budapest.
- ELEK György 1997. Adalékok Karcag város 18. századi népesedésének és egészségügyének történetéhez. In: *Zounek. A Jász-Nagykun-Szolnok Megyei Levéltár Évkönyve*, 12. évf. 353–375. o.
- ÉLÍÁS János 2021. A nagykunsági partikulák mint alsóbb iskolák szerepe a Debreceni Református Kollégium oktatási rendszerében 1750-től 1850-ig. *Polymatheia*, XVIII. évf. 1–2. sz. 154–155. o.
- GÖMÖRI Dávid 1739. *A pestisről való orvosi tanácslás*. Győr.
- ILLYÉS Bálint – JAKAB László 1982. Kunszentmiklós egészségügye a XVIII–XIX. században. In: *Bács-Kiskun megye múltjából*. 4. köt. *Egészségügy*. Bács-Kiskun Megyei Levéltár, Kecskemét. (A Bács-Kiskun Megyei Levéltár kiadványai 4.) 7–57. o.
- KÁTAI Gábor 1874. Fekete halál – pestis – Karczagon 1739-ben. In: *uő: Ismeretterjesztő az orvosi és természeti tudományok köréből*. K. n., Budapest, 51–62. o.
- KORMOS László 1967. *Kunmadaras fejlődéstörténete termelőszövetkezeti községgé alakulásáig*. Szolnok. (A Damjanich János Múzeum közleményei 11–14.)
- KRÁMER Henrik 1740. *De Amuletorum ex bufonibus paratorum mira effica'cia, quam in peste Hungarica anno 1740. grassata, illa praestiterunt*. H. n.
- ÖRSI Julianna 2011. *Jegyzőgenerációk. A vidéki értelmiség szerepe a mezőváros fejlődésében*. Túrkevei Kulturális Egyesület, Túrkeve.
- PERLICZY János 1740. *Orvosi oktatás a pestis és egyéb mérges nyalyálg ellen való praeservatióról*. Buda.
- SAILER Károly 1739. *A halálos dögleletnek a természeti és orvosi tudomány szerint való megvizsgálása, annak tulajdonságira, okaira, és orvoslásának módjára nézve...* Komárom.
- WESZPRÉMI István 1753. *Tentamen de inoculanda peste*. London.
- WESZPRÉMI, Stephanus 1778. *Succinta medicorum Hungariae et Transylvaniae biographia. Pars prior*. Trattner, Bécs.

Súlyos bűncselekmények és büntetések Debrecen mezővárosban

(1547–1625)

→ MAGYAR BALÁZS DÁVID

A Szegedi Kis István kutatói ösztöndíj három pályázati cikluson át kitűnő lehetőséget nyújtott e sorok írója számára, hogy egy olyan, a jog- és egyháztörténet, valamint az etika érdeklődésének metszéspontjában álló interdiszciplináris témával foglalkozhasson, amely Debrecen mezőváros 1547 és 1625 közötti erkölcsi életének feltárására irányult. S bár kétségtelen, hogy Debrecen városa már a 16. század derekán határozottan a reformáció útjára lépett, a helyi egyház és városvezetés szimbiózisa miatt egészen a 18. század közepéig mégsem alakult ki külön olyan, Kálvin tanítása alapján működő presbitérium, illetve egyházszervezet, amely felügyelt volna az erkölcsi életre. Zoltai Lajos sokat idézett megállapításával élve, Debrecenben a városi és egyházi adminisztráció egészen 1752-ig „valósággal egy test, egy lélek, egy fő alatt élő szervezet volt [...],

a város a látható egyházat mintegy beolvasztotta a maga kebelébe. Az egyház intézményeit, jogait és kötelezettségeit a város a maga számára vállalta át.”¹ Mindebből következik, hogy a „kálvinista Róma”² morális állapotának vizsgálata leghitelesebben az 1547-től fennmaradt városi magisztrátusi jegyzőkönyvek alapján lehetséges.

Az elvégzett kutatómunka több szempontból

is időszerű. Egyháztörténeti perspektívából azért, mert mindmáig megannyi érdekes és izgalmas kérdést vet fel a kálvini reformáció korai hazai hatástörténete. Nem véletlenül a kezdeti kutatások közül figyelmet érdemelnek a Kálvinnal való személyes vagy levelezés útján való „találkozások” feltárásai.³ Újabban pedig a Kárpát-medencei magán- és gyűjteményes könyvtárakban előforduló Kálvin-kötetekre,⁴ valamint a korabeli református tankönyvekben⁵ és magyar nyelvű kiadványokban előforduló Kálvin-idézetekre⁶ vonatkozó vizsgálatok tárnak fel értékes adalékokat. Ennek okán – mondhatni új utakat keresve a hazai Kálvin-kutatásban – létjogosultsága lehet egy olyan tanulmánykísérletnek, amely szán-

déka szerint a debreceni magisztrátusi jegyzőkönyvek, valamint a helyi közkerkölcsök bemutatásával a korai protestantizmus gyakorlati megvalósulásának nyomait keresi.

„...a helyi egyház és városvezetés szimbiózisa miatt egészen a 18. század közepéig mégsem alakult ki külön olyan, Kálvin tanítása alapján működő presbitérium, illetve egyházszervezet, amely felügyelt volna az erkölcsi életre.”

Ám a kutatás a nemzetközi reformáció- és egyháztörténet szempontjából is releváns, hiszen a hasonló tényezők (például a lakosság szám, a vallási és gazdasági helyzet, a politikai kihívások) miatt lehetőséget teremt az alföldi mezőváros és például Genf erkölcsi életének összehasonlítására is. Az egyháztörténeti után a helytörténeti aspektusok felé fordulva pedig látható, hogy bár gazdag

→ Magyar Balázs Dávid (1984): Kálvin-kutató, a University of Pretoria posztdoktor hallgatója, a hajdúböszörményi Baltazár Dezső Református Általános Iskola és a Bocskai István Gimnázium etika- és vallástanára. Doktori címet a Debreceni Református Hittudományi Egyetemen szerzett „Nem jó az embernek egyedül lenni” – Kálvin János, a házassági és családi életformára való nevelés reformátora című dolgozatával (2016). Első önálló kötete Kálvin János a házasságról, családról és szexualitásról (Universitas Kiadó, 2018) címmel jelent meg.

forrásirodalma van a mezőváros vallási, politikai, jogi, társadalmi, kereskedelmi, valamint építészeti életének, a helyi közerkölcsök állapotát egy mű sem vizsgálja mélyrehatóan a bűncselekménytípusok és büntetések feltárása által.⁷ Vagy mégis? M. Antalóczy Ildikó történész-levéltáros *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén* című monográfiájában ugyanis az 1740 és 1749 közötti eszterdők bűncselekményeit, azok elkövetőit, valamint a kiszabott büntetéseket tárta fel összehasonlító és példalózó jelleggel.⁸ Ily módon jelen tanulmány tartalmi és logikai kapcsolódási pontot keresve csatlakozik M. Antalóczy Ildikó, valamint Nagy Sándor⁹ kutatásaihoz, amelyek Debrecen város büntetőjogát vizsgálták.

Debrecen város jegyzőkönyvei és a kutatás nehézségei

Debrecenben a közigazgatási és bírósági ügyeket 1726-ig együtt kezelték, ezért nagy kihívást jelent a feljegyzések adatoló és összehasonlító vizsgálata. Ugyancsak nehézséget okoz a rekordok eszterdők bontása, hiszen a kora újkorban a „közigazgatási év” még hosszú ideig nem volt azonos a naptári évvel. Debrecen esetében a „közigazgatási év” Szent György napján (április 24.) kezdődött, így az új előjárók megválasztása is áprilisa esett. Mindazonáltal a közerkölcsök valódi állapotának feltárásában a legnagyobb kihívást az okozza, hogy az időszak vegyes, latin–magyar nyelvű jegyzőkönyvei néhol igencsak hiányosak.¹⁰ Megfigyelhető ugyanis, hogy a reánk maradt első kötet az 1547 és 1557 közötti, a második az 1564. április 24-ét követő, a harmadik, sérült kötet pedig az 1570. április 24-től egészen 1576-ig tartó feljegyzéseket tartalmazza. Következésképpen az 1552. augusztus 20. és november 28. között, 1557 második félévétől 1564 áprilisáig, valamint az 1569 áprilisa és 1570 áprilisa közötti időszakban a debreceni magisztrátus előtt tárgyalt bűnesetek vizsgálata nem lehetséges.¹¹

Az 1552-es eszterdő nyárutóján (augusztus–november) például a lakosság a hadi események miatt elmenekült a városból, ezért a jegyzőkönyvek vezetése félbeszakadt. Ám látható, hogy az

ítélkezési gyakorlat még egy eszterdővel később, 1553 augusztusában sem állt helyre teljesen, hiszen bizonyos ügyeket elnapoltak, amíg a mezőváros teljességgel vissza nem költözött. Ám a későbbi időszak is rejt hiányosságokat. Az 1576-os eszterdő márciusától a tanácsülés jegyzőkönyve egészen 1585 végéig „elveszett”, ugyanis a regiszter egyik, 1705. október 22-én kelt tanúsága szerint ezen a napon „[a] Német Armada ezen átalmenvén ezen Protokollt is elzaggatta valaki a Város elfutása alkalmasságával”. A vizsgálatra váró *protocollum* 1600 és 1605, valamint 1611 és 1617 közötti iratanyaga ugyancsak hiányzik, talán a helyi tűzvészek egyikében pusztultak el. Abból kiindulva tehát, hogy „közigazgatási évenként” négyszázötven-ötszáz, esetenként hétszáz darab feljegyzésről van szó, a hiány jelentőségét szem előtt kell tartani és minden ügýtípusban számításba kell venni. Elengedhetetlen azonban annak hangsúlyozása is, hogy a töredékes formában fennmaradt jegyzőkönyvi állomány elemzését megkönnyíti a vizsgált időszak (1547–1625) feljegyzéseinek szerkesztett, nyomtatásban elérhető magyar nyelvű fordítása, amelyet e sorok írója is alapul vesz.¹²

A jegyzőkönyvek anyagának feltárását azonban további körülmények is nehezítették.

- A kihallgatások során a tanúvallomások szóban hangzottak el, amelyeket a nótárius csak később, emlékeztetből, a „tárgyalási nap” végén jegyzett le.
- A szóbeli nyilatkozatokat a nótárius sok esetben lerövidítette, rajta múltott, mit talált feljegyzésre méltó, jelentős jogi ténynek.
- A regiszterekből több ponton is kiolvasható, hogy a rögzített tanúvallomások és bírói ítéletek mellett egészen bizonyos, hogy szóbeli ítékezés is volt, amelyről nincsenek pontos értesüléseink.
- Az egységes hiteles jegyzőkönyvvezetésből fakadóan a regiszterben nem különülnek el a mai fogalmaink szerinti közigazgatási, polgári és büntetőügyek.
- Főleg bűncselekmények esetén fordul elő olyan magatartásformák leírása, amelyek egy-

▲ Bűnbeesés, 1650. k. (tányér, önmázás cserépedény, 7,3 x 36,2 x 36,2 cm, Metropolitan Museum, New York)

szerre több típusú cselekményt is megvalósítanak. Ez esetben érdemes a legsúlyosabbat alapul venni.

- A tanácstagok egy-két ülés (egy-két bejegyzés) után döntést hoztak, amennyiben azonban bonyolultabb ügygel találták szembe magukat, amelynek során több tanút vagy egy másik település magisztrátusi határozatát is bekértek, a kihallgatások száma elérhette a hat-nyolc bejegyzést is.

Súlyos bűncselekmények és büntetések Debrecen mezővárosban (1547–1625)

Áttekintés

A kutatómunka során a magisztrátusi jegyzőkönyvek feljegyzéseit vallásellenes, boszorkánysággal, családon belüli nemi erkölccsel, közösségre veszélyes közsérelemmel kapcsolatos, illetve vagyon elleni bűncselekmények kategóriáiba rendezve vizsgáltuk összehasonlító és adatoló jelleggel. A megnevezett időszak bűneseteinek természetét,¹³ valamint

előfordulását leírva látható, hogy Méliusz Juhász Péter haláláig, 1572-ig viszonylag kis számú súlyosabb büntetőjogi feljegyzés található a regiszterekben, amelyek főleg paráználkodással, emberöléssel, lopással, ritkábban boszorkánysággal kapcsolatosak. A helyzet azonban később jelentős változást mutat, mivel nemcsak a bűncselekmények száma és intenzitása fokozódik, hanem a cselekmények releváns része, azaz a megvalósított tényállások is súlyosabb képet festenek. A szerző korábbi tanulmányaiban¹⁴ már részletesen bemutatott tényállások és adatsorok ismétlését elkerülve, itt csupán példajelleggel az alábbi áttekintést adhatjuk. 1573 után paráználkodásból legalább tizennyolc esetben származott a nótáriusok megfogalmazása szerint „fattyú” gyermek, nyolc alkalommal pedig a szülés után

„...nem kívánom a bűnös ember halálát, hanem azt, hogy a bűnös megtérjen útjáról, és éljen.” (Ez 33,11)

„elrekkentették”, azaz megölték a gyermeket, vagy éppen a hűtlen feleség és bűntársa eredményesen a férj életére tört. Más esetben egyszerre két-három erőszakos személy támadt a sértettre, vagy éppen boltokat és lakóépületeket törtek fel. Az effajta durva, közösségre veszélyes bűncselekményeket az első perctől fogva határozottan – halálbüntetéssel – szankcionálták a magisztrátus tagjai. Egyéb, kevésbé súlyos esetben azonban megelégedtek kevésbé „végzetes” büntetések alkalmazásával, úgymint száműzés, testcsonkítás, kínzás, (keréken, bottal vagy vesszővel) verés, fejkaloda, tüzes vas, egyházkövetés vagy éppen pénzbírság kiszabásával. A bűncselekményi „statisztikák” 1573 utáni romlásában minden bizonnyal nagy szerepet játszott a mezőváros népességének, valamint a népesség összetételének erőteljes változása (pl. menekültek érkezése), illetve az ítélkezési gyakorlat fejlődése, amely a rekordok évenkénti emelkedésével jól szemléltethető.

A számokat tekintve a megnevezett időszakban, azaz 1547-től összesen százhárom alkalommal szabott ki halálbüntetést a magisztrátus, az esetek döntő többségében lopás-rablás-ingatlanfeltörés, jelentős részében pedig paráználkodás-házasságtörés, valamint emberölés elkövetése mi-

att.¹⁵ A halálbüntetés végrehajtási módja a lopással kapcsolatos cselekmények többségében (71,7%) akasztás volt, de találni példát karóba húzásra és lefejezésre is.¹⁶ Bizonyított házasságtörés esetén a halálos ítéletet lefejezéssel fogatosították, ám azokat a házasságtörő asszonyokat, akik szülés után gyermekgyilkosságot követtek el, élve eltemették. Az emberöléssel és hatalmaskodással járó bűnesetek kapcsán ugyancsak fejvesztéssel hajtották végre az ítéletet. A nyugat-európai nagyvárosokban alkalmazott halálbüntetési módok, úgymint a máglya vagy a vízbe fojtás debreceni jelenléte alig-alig kimutatható. A máglyához ugyanis nagy szakértelem

kellett, amelynek hiánya (pl. Szervét Mihály, Genf, 1553) értelmetlen barbarizmust eredményezett, a nagy folyók és csatornák közelsége

pedig éppen nem volt jellemző Debrecen és vidékére. Összességében azonban kijelenthető, hogy a megnevezett, lopással,¹⁷ paráználkodással,¹⁸ valamint emberöléssel¹⁹ kapcsolatos ügyek többségében korántsem halálbüntetést, hanem sokkal inkább kisebb, „kegyelemteljes” szankciókat alkalmaztak, ami azt mutatja, hogy a debreceni magisztrátus a társadalomra veszélyes cselekmények feltétlen megtorlása mellett ismerte és gyakorolta is az emberséget. Most pedig következzen néhány konkrét példa az alábbi kiválasztott esztendőkből.

Bűncselekmények és büntetések 1576-ból

Már ebben az évben is gyakori véteknek számított a paráználkodás, főleg a nőtlen férfiak körében. Így volt ez Korlát Márton és Ilka György esetében is, akiket paráználkodás miatt elfogtak, ám a magisztrátustól kegyelmet kaptak. Fejükre kötelezték magukat, ha később hasonló vétekben találják őket, törvényesen a „fejük vétessen”, majd megfogadták: „...tisztetek és becsületesek lesznek, Szent Mihály (szeptember 29.) napjáig házasságot kötnek és így tisztas életet élnek.”²⁰ Néhány nappal később így tett Szabó Demeter is.²¹ Ilyen szerencsés volt a Deli Gyurkónak nevezett cigány férfi is, akit ugyan lólopáson értek,

de kegyelmet kapott, hiszen megfogadta: „...ha tolvajlásban büntetik meg, keresztre feszítsék.”²² Nem így három súlyos bűnökkel elítélt gonosztevő, név szerint György, Boldizsár és Ferenc, akik egy éjjel megölték Dékán Jánost. A holttest „trágya mélyén” való elrejtésének gondolata Györgytől származott, amelyet Boldizsár hajtott végre. Ferenc, bár maga is gyilkos, nem vett részt a holttest elrejtésében, ezért csak a fejével kellett lakolnia. György és Boldizsár uraknak pedig kivégzés járt.²³ Más ügyben egy bizonyos Fördös Györgyöt felmentettek, mert a tanúvallomások alapján önvédelemből ölt.²⁴

Bűncselekmények és büntetések 1588-ból

Év elején történt, hogy Nagy Ferenc, Kozma Ferenc szolgája és Anna, a megboldogult Török Mihály özvegye „az erkölccsel szembe fordulva” paráznaságba és házasságtörésbe esett, mindkettőjüket megvesszőzték.²⁵ Komp Demeter pedig önként adta fel magát a bíróságon, mondván, paráznaságra adta a fejét, de kegyelemért esedezik. Fogadalmat tett, hogy nemcsak tartózkodik a bűnismétléstől, de annyi bűnbánatot fog tartani, amennyit a lelkipásztor urak előírnak.²⁶ Ám néhány nappal korábban Rénes Gergely már nem volt ilyen szerencsés, hiszen hét polgár esküdött meg a fejére, hogy marhákat lopott. Azonnal fővesztésre ítélték.²⁷ Később Farkas Jánost egy láda kifosztásáért 100 magyar forintos pénzbírságra büntették.²⁸ Szép példa a le nem jegyzett szóbeli ítélezésre, amikor Szabó Gergely és Szappanos Boldizsár megjelent a bíróságon, és előadták: Csomorkán Balázs és György kifosztása miatt már kerékbe törésre ítéltettek, de a sértettek különös kegyelemben részesítették őket, most pedig a fejükre kötelezik magukat, hogy hasonló bűnt nem követnek el újra.²⁹

Bűncselekmények és büntetések 1598-ból

Igen összetett cselekményként jelenik meg Margit, Zegheny Balázs özvegy feleségének ügye. A kivételesen nem latin, hanem régi magyar nyelven felvett jegyzőkönyv szerint nemcsak férje megölésében volt érintett, de paráználkodást is elkövetett. S bár halált érdemelt volna, a debreceni tanácsstagok Margit kisgyermekére való tekintettel a paráználkodá-

sért keréken verésre, a gyilkosságban való, pontosan nem tisztázott részvételéért örök száműzésre ítélték, hogy „soha, tellies életemben be ne jeojek”.³⁰ Kenyeres Márta ellen pedig azért indult vizsgálat, mert némelyek szerint kerítő volt, hiszen a házát lator asszonyok és hajadon legények paráználkodására engedte át.³¹ Bencsik Mihály testvére „hallatlan paráznaságba esett”, ezért lefejezték.³² Mészáros Lőrinc felesége, Orsolya pedig hűtlenül elhagyta urát, és máshoz ment, de végül ura megbocsátott neki, és visszafogadta.³³ Emberölésért kellett felelnie Pintes István feleségének, Kovács Annának és parázna bűntársának, Illési Jánosnak, akik gyanús körülmények között kioltották Pintes István életét. Ugyanis több tanú is azt állította, hogy halála előtt Pintes egészségben otthon volt, s amikor a halálát felfedezték, a két alperes is a házában tartózkodott. A fő gyanú azért esett Annára és Jánosra, mert még életében együtt megfenyegették Istvánt, mondván: „...meg kell neki halni, elpusztítják”, a „haldokló Pintes István torkán pedig kék foltok voltak, valami újnyomok”. Ezért a „teljesen nyilvánvaló cinkosság és mesterkedés, a paráználkodás, amelyben sokáig éltek, világos, mindkét alperesnek meg kell halni, a felperes hetedmagával esküdjék meg a fejükre, aztán a város utcáin tüzes vasat hordozva, kezüket levágnak, így azután a vesztőhelyre kell vinni és fejüket venni”.³⁴ Később rablásról és erőszakos pénzbehajtásról van szó Pólik János felperes és Nagy Bálint, Szendrő Lukács, László András, valamint Horvát Márton ügyében. A feljegyzések szerint az alperesek rabló módon fegyveres kézzel megtámadták és megverték a felperest. Végül Horvát Márton kivételével kerékbe törték őket.³⁵

Bűncselekmények és büntetések 1608/09-ből

A megnevezett esztendő jellemzője, hogy igen sok rablással és lopással kapcsolatos bűncselekmény elkövetéséről tanúskodnak a jegyzőkönyvek. Ugyanis már rögtön az 1609. év elején, februárban azt olvasni, hogy „Szabó Mártont és Kecskeméti Demeter tolvajokat miután 7 tanú rábizonyította bűnösségüket, nyilvánosan akasztófára szegezték őket”.³⁶ Néhány nappal később pedig már három tolvaj, név szerint

▶ Ifj. Lucas Cranach: Krisztus és a házasságtörő asszony, 1545–50 k. (olajbúkkfán, 15,9 x 21,6 cm, Metropolitan Museum, New York)

Kenéz János, Vég István és Angyal Mátyás került akasztófára.³⁷ 1608 novemberében Thankó Tamás tolvajjal szemben a városi bíró bőségesen elégséges tanúkkal bizonyította, hogy „sok rendbeli embereket felvert, prédált”, amiért „nyársba vonattassék”.³⁸ Ám kegyelmet kapott Kalácssütő Ferenc, akit lopáson értek ugyan, de mivel „megkövette az ekléziát és kiengesztelte a sértett felet is”,³⁹ kegyelemben részesült. Ugyancsak 1608 novemberében jelentős pert eredményezett három lator és egy „könnyűvérű kurva” ügyének kivizsgálása. Az érintettek nem tagadták a több alkalommal elkövetett paráznságot, és kegyelemért könyörögtek, mondván, „a fejükre kötik magukat, hogy ezután jámborok lesznek”.⁴⁰ Emberölésért felelt a két lator, Fehér Lukács és Nagy István, aki harmadik társukat, Jánost útközben titkon megölték. A felperes, János uraságának esküvétele után mindkettőjük kezét levágták, később a fejüket

is.⁴¹ Végül mindenképpen érdemes kiemelni Kása Mihály feleségének ügyét, akinek bebizonyosodott a házasságtörése, de minthogy látnivaló, hogy „nemsokára szülni fog, nem kell azonnal megölni, hanem halasszák el egy időre mikor a fiát megszüli, s ha megszülte utódját, kapja meg büntetését”.⁴²

Összegzés

A debreceni tanács jegyzőkönyveinek vizsgálata alapján látható, hogy a város közerkölcsének jellemző vonása, hogy nagy számmal fordultak elő a nemi erkölcs, illetve vagyon elleni bűncselekmények. Ugyancsak meghatározó volt Debrecenben a mai fogalmaink szerint polgári jogi ügytípusnak tekintendő „károkozások” száma. A mezőváros életében nem mutatható a különféle vallás elleni bűncselekmények aggasztó jelenléte, hiszen a „kálvinista Rómában” egészen 1552-ig tartottak

római misét. Mindazonáltal az is szembetűnő, hogy számos más, a kereskedelemorientált nagyvárosokban „dívó” bűncselekmény (pl. Genfben a vandalizmus, a tánc, a kártya- és kockajátékok, a párbaj és a riadalomkeltés) egészen ismeretlen volt az alföldi mezővárosban. Az eltérések ellenére azonban látható, hogy Méliusz városában mély hittel, meggyőződéssel vallották és a gyakorlatban is alkalmazták Szent Ágoston felismerését, miszerint „az irgalmasság (az egyik legfőbb) keresztyén erény”.⁴³ Így Debrecenben nemcsak a nemi erkölcs elleni, hanem például a vagyon elleni és közsérelemmel

kapcsolatos bűncselekmények esetén is gyakran alkalmazták a keresztyén megbocsátás és kegyelem aktusát, kimondva vagy kimondatlanul: „...nem kívánom a bűnös ember halálát...” (Ez 33,11) Ily módon helyes és érvényes Koncz Ákos idevágó megállapítása, aki a megbocsátani nem tudó személyek társadalmi megítélésével kapcsolatban kiemelte: Debrecenben „a lakosság, bármilyen erkölcsös is volt, és a bűnt üldözte, az ilyen kegyetlen és megbocsátásra képtelen embereket, főleg, ha a halálos ítélet miatt árvák is maradtak, nem becsülte, és amennyire csak tehetette, az érintkezésben kerülte őket”.⁴⁴ ■

RÖVIDÍTÉSEK

CO = CALVIN, Jean 1863–1900. *Ioannis Calvini opera quae supersunt omnia*. 1–59. köt. Szerk. G. Baum et al. C. A. Schwetschke, Brunsvigae.
 DVMJ = Debrecen város magisztrátusának jegyzőkönyvei [1547–1627]. Szerk. Rácz István – Szendrey István. KLTE – Hajdú-Bihar Megyei Levéltár,

Debrecen, 1979–. (A Hajdú-Bihar Megyei Levéltár forráskiadványai.)
 MNL HBML = Magyar Nemzeti Levéltár Hajdú-Bihar Megyei Levéltára

JEGYZETEK

- 1 ZOLTAI 1903, 171. o.
- 2 RÉVÉSZ 1933–1934.
- 3 S. SZABÓ 1909.
- 4 FEKETE 1996; KÖNTÖS 1996; ŐSZ 2017.
- 5 FEKETE 1987; 2011.
- 6 OLÁH 2020.
- 7 VÖ. S. SZABÓ 1932; KONCZ 1913; SZENDINÉ ORVOS 2016, 19–20. o.; MAJOR 1996.
- 8 M. ANTALÓCZY 2001; 1996–1997.
- 9 Lásd NAGY Sándor tanulmányait 1992 és 2001 között a *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyvében*.
- 10 Jelzet: MNL HBML IV. A. 1011/a–k. A IV. A. 1011/a anyaga 1498/1973 leltári szám alatt filmezésre került. KOMORÓCZY 1972, 1: 160–164. o.
- 11 BALOGH 1982, 108–109. o.
- 12 Lásd a DVMJ köteteit.
- 13 A debreceni városi magisztrátus előtti jogesetek esetszámokkal (1547–1625): orgazdaság (2), eretnokség (2), hitehagyás (2), szentségtörő lopás (2), boszorkányság (3), házassági ígéret (3), tűzveszély előidézése (3), gyűjtogatás (3), istenkáromlás (4), városi jogok megsértése (4), bűbájosság (5), bigámia (5), leányszöktetés (6), tüzzel való fenyegetés (6), szodómia (7), hamis tanúzás (8), sikkasztás (8), uzso-ra (9), gyermekgyilkosság (9), csalás (10), okirat-hamisítás (11), nemi erőszak (15), varázslás (18), ingatlanfeltörés (18), hűtlen elhagyás (18), kurvázkodás (18), szökés (18), gondatlanságból elkövetett gyűjtogatás (29), „adósok börtöne” (40), polgári-hivatali kötelezettség-szegés (44), fosztogatás (47), botránkozató életvitel és részegség (65), paráználkodás (94), rablás (106), házasságtörés (127), emberölés (151), lopás (324), hatalmaskodás/testi erőszak (477), károkozás/károsodás (552), becsületsértés/szidalmazás (683).
- 14 MAGYAR 2019a; 2021b; 2019c; 2021a; 2021b.
- 15 A halálbüntetés kiszabásának okai (1547–1625): lopás/rablás/ingatlanfeltörés: 55 fő (53,4%), emberölés: 14 fő (13,6%), paráználkodás/házasságtörés: 19 fő (18,4%), nemi erőszak: 4 fő (3,90%), gyermekgyilkosság: 5 fő (4,9%), becsületsértés: 1 fő (0,98%), hatalmaskodás: 1 fő (0,98%), boszorkányság: 4 fő (3,9%).

- 16 A lopás, rablás és ingatlanfeltörés halálos ítéleteinek fajtái 1573–1625 között: lefejezés: 4 fő (7,5%), akasztás: 38 fő (71,7%), karóba húzás: 6 fő (11,3%), kerékbetörés: 3 fő (5,7%), testcsontkítás és halál: 1 fő (1,9%), elevenen eltemetés: 1 fő (1,9%).
- 17 A lopás, rablás és ingatlanfeltörés büntetései (1573–1625): pénzbüntetés/kártérítés: 30 fő (13,5%), fogadalomtétel: 67 fő (30,2%), felmentés: 16 fő (7,2%), hamis vád: 4 fő (1,8%), megbékélés: 4 fő (1,8%), tömlőc/fejkaloda: 3 fő (1,4%), egyházkövetés: 1 fő (0,45%), menekülés: 5 fő (2,25%), verés: 9 fő (4,1%), halálbüntetés: 55 fő (23,9%).
- 18 Család és nemi erkölcs elleni bűncselekmények büntetései (1547–1625): halálos ítélet: 32 fő (41,5%), vesszőhordás: 2 fő (2,4%), vesszővel verés: 11 fő (16,6%), bottal verés: 1 fő (1,2%), keréken verés: 3 fő (3,6%), szégyenkő: 1 fő (1,2%), egyházkövetés: 8 fő (9,6%), száműzés: 15 fő (19,1%), ligába helyezés: 3 fő (3,6%), tüzes vas: 1 fő (1,2%).
- 19 Az emberölés büntetései (1573–1625): fejrólcsák/vérdíj: 19 fő (33,9%), megbocsátás: 4 fő (7,1%), felmentés: 12 fő (21,4%), fogadalomtétel: 3 fő (5,4%), menekülés: 2 fő (3,6%), tömlőc: 2 fő (3,6%), kínzás és halálbüntetés: 5 fő (8,9%), halálbüntetés: 9 fő (16,1%).
- 20 DVMJ 1576: 661/3.
- 21 DVMJ 1576: 662/4.
- 22 DVMJ 1576: 636/2.
- 23 DVMJ 1576: 634/5.
- 24 DVMJ 1576: 630/1.
- 25 DVMJ 1588: 136/9.
- 26 DVMJ 1588: 139/3.
- 27 DVMJ 1588: 132/3.
- 28 DVMJ 1588: 136/10.
- 29 DVMJ 1588: 164/1.
- 30 DVMJ 1598: 461/1.
- 31 DVMJ 1598: 461/2.
- 32 DVMJ 1598: 476/3.
- 33 DVMJ 1598: 526/7.
- 34 DVMJ 1598: 452/3.
- 35 DVMJ 1598: 443/7.
- 36 DVMJ 1609: 294/1.

- 37 DVMJ 1609: 296/2.
 38 DVMJ 1608: 203/1.
 39 DVMJ 1608: 228/2.
 40 DVMJ 1608: 225/3., 230/2., 232/1.
 41 DVMJ 1609: 369/2.

- 42 DVMJ 1608: 149/3.
 43 Kálvin János maga is idézi: „...hinc colligit Augustinus, [...] misericordiam esse virtutem christianam.” Vö. Komm. Róm 1,28. In: CO XLIX: 30.
 44 KONCZ 1913, 24. o.

 HIVATKOZOTT MŰVEK

- BALOGH István 1982. Debrecen első jegyzőkönyvei mint történeti források. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, IX. évf. 107–115. o.
- FEKETE Csaba 1987. Calvin tananyag volt Magyarországon a 16. század végén. *Magyar Könyvszemle*, 103. évf. 4. sz. 312–313. o.
- FEKETE Csaba 1996. Calvin-irodalom a Debreceni Református Kollégiumban. In: Márkus Mihály – Karasszon István (szerk.): *Honnan – hová? Kálvin-konferencia, Balatonfüred, 1995. április 4–6.* Kálvin János Szövetség Kálvin-kutató Tagozata – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest. 95–116. o.
- FEKETE Csaba 2011. Kálvin Sárdon és Radnóton. Hazai tananyag volt az Institutio 1595-ben. In: Gáborjáni Szabó Botond (szerk.): *Tanulmányok Kálvinnról és magyarországi jelenlétéről.* Tiszántúli Református Egyházkerület Nagykönyvtára, Balatonfüred, 2011. 60–115. o.
- KOMORÓCZY György (szerk.) 1972. *A helytörténetírás levéltári forrásai.* 1–2. köt. Hajdú-Bihar Megyei Levéltár, Debrecen. (Hajdú-Bihar Megyei Levéltár közleményei 3–4.)
- KONCZ Ákos 1913. *Debrecen város régi büntető joga és ennek alkalmazása a különböző bűnesetekben.* Debrecen. Szab. Kir. Város Könyvnyomdáváallata, Debrecen.
- KÖNTÖS László 1996. Kálvin-irodalom a Pápai Tudományos Gyűjteményekben. In: Márkus Mihály – Karasszon István (szerk.): *Honnan – hová? Kálvin-konferencia, Balatonfüred, 1995. április 4–6.* Kálvin János Szövetség Kálvin-kutató Tagozata – Károli Gáspár Református Egyetem, Budapest. 117–128. o.
- M. ANTALÓCZY Ildikó 1996–1997. A blaszfémia és más vallásellenes bűncselekmények Debrecenben a XVIII. század közepén. 1–2. rész. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXIII. évf. 67–92. o.; XXIV. évf. 57–86. o.
- M. ANTALÓCZY Ildikó 2001. *Bűnözés és büntetés Debrecenben a XVIII. század közepén.* Csokonai Kiadó, Debrecen.
- MAGYAR Balázs Dávid 2019a. „Tetszett az Istennek, hogy felfedje a bűnt?!” A házasságtörés szankcionálásának teológiai és jogi aspektusai Genfben és a korai magyar reformációban, különös tekintettel Debrecen város joggyakorlatára. In: Kiss Réka – Lányi Gábor (szerk.): *Hagyomány, identitás, történelem 2018.* Károli Gáspár Református Egyetem – L’Harmattan Kiadó, Budapest. (Reformáció öröksége könyvek 1.) 51–70. o.
- MAGYAR Balázs Dávid 2019b. Paráznalkodás és megbocsátás a házasságban? Szivárványhid Genf, Debrecen és a Hajdúkerület városai között a XVI–XVIII. században. Fragmentumok Kálvin János teológiai-etikai tanításainak magyarországi recepciójához. In: Gyulai Edit (szerk.): *Tanulmányok a bűszörményi reformátusság történetéből.* Hajdúböszörmény Bocskai Téri Református Egyházközség – Hajdúböszörmény Kálvin Téri Református Egyházközség, Hajdúböszörmény. 65–90. o.
- MAGYAR Balázs Dávid 2021a. A paráznaság és házasságtörés megítélése és büntetése a Debreceni Magisztrátus jegyzőkönyvei alapján (1547–1625). *Református Szemle*, 114. évf. 179–210. o.
- MAGYAR Balázs Dávid 2021b. Közkerölcsök Debrecen mezővárosban a reformáció hajnalán (1547–1572). *Collegium Doctorum. Magyar református teológia*, XVII. évf. 2. sz. 233–270. o.
- MAGYAR Balázs Dávid 2021c. Statisztikai adatsorok Debrecen mezőváros közkerölcsei életéhez a reformáció kezdetén (1547–1625). *Studia*, XIII. évf. 2. sz. 19–57. o.
- MAJOR Zoltán László 1996. Erkölcsei problémák és bűncselekmények és adatok a XVIII. század első felében Bihar vármegyében. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXIII. évf. 39–65. o.
- NAGY Sándor 1992. A hajdúkerületi törvényszékek büntető ítéletei 1757–1850. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XIX. évf. 87–101. o.
- NAGY Sándor 1994. A hajdúkerületi büntető törvényszék 1861–1871. évi működésének vázlatja. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXI. évf. 89–116. o.
- NAGY Sándor 1995. A hajdúkerületi büntető törvényszék mint másodfokú bíróság. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXII. évf. 5–30. o.
- NAGY Sándor 1996. A hajdúkerületi büntető törvényszék mint másodfokú bíróság 1861–1871. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXIII. évf. 119–144. o.
- NAGY Sándor 1997. Kínvallatások a hajdúvárosok és a hajdúkerületi törvényszék előtt indított bűnyegyekben. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXIV. évf. 25–55. o.
- NAGY Sándor 1999. A hajdúkerületi törvényszék büntető ítéletei a fellebbviteli bíróságok előtt 1757–1850. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXVI. évf. 37–60. o.
- NAGY Sándor 2000. A hajdúkerületi törvényszék büntető ítéletei a fellebbviteli bíróságok előtt 1793–1850. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXVII. évf. 55–106. o.
- NAGY Sándor 2001. A hajdúkerületi törvényszék büntető ítéletei a fellebbviteli bíróságok előtt 1861–1871. *Hajdú-Bihar Megyei Levéltár Évkönyve*, XXVIII. évf. 61–92. o.
- OLÁH Róbert 2020. *Kálvin műveinek recepciója a 16–17. századi Magyarországon.* Tiszántúli Református Egyházkerület, Debrecen.
- ŐSZ Sándor Előd 2017. A budapesti könyvtárakban őrzött Kálvin-kötetek. In: P. Vásárhelyi Judit (szerk.): *A reformáció könyvespolca. Reprezentatív kiadványok Magyarországon a reformáció korából.* Argumentum Kiadó – OSZK, Budapest. (A Magyar Könyvszemle és a MOKKA-R Egyesület füzetei 9.) 34–52. o.
- RÉVÉSZ Imre (ifj.) 1933–1934. A „Kálvinista Róma” (A két elnevezés története). *Theológiai Szemle*, 9–10. évf. 75–108. o.
- S. SZABÓ József 1909. A Kálvint meglátogató magyar. *Protestáns Szemle*, XXI. évf. 4. sz. 259–263. o.
- S. SZABÓ József 1932. Erkölcsei élet hajdan Debrecenben. *Debreceni Képes Kalendárium*, 32. évf. 88–92. o.
- SZENDINÉ ORVOS Erzsébet 2016. A hajdúvárosok büntetőbíráskodása a 17. században. In: Varjasi Imre (szerk.): *A Hajdúkerület büntetőbíráskodásától a kádári megtorlásokig.* Hajdúböszörmény Város Polgármesteri Hivatala, Hajdúböszörmény. (Közszolgálati füzetek 11.) 7–26. o.
- ZOLTAI Lajos 1903. Debrecen város és a debreceni egyház egysége. *Debreceni Protestáns Lap*, 23. évf. 10. sz. 170–172. o.

▲ A tancsi református templom festett kazettás famennyezetének részlete (fotó: Iso M. Emese)

nyár – kimaxolva

→ JAHODA SÁNDOR

vakító zúrós június
büdöske-mezők virágoznak
a levegőben mérgező
szuicidum száll
szaharai homokkal el
keveredve a szemem láttára
fülem hallatára
törnek szilánkosra sorsok
jó lenne végre csobbanni egyet
de nekem már az is luxus
repülőút ha egyáltalán
le tudok ugrani
a boltba

hiába

templom
egerek
cincognak
szegények
senki se hallja őket
mert kicsik
hiába
a kisembereket sem növesztik nagyra
legfeljebb a számukat
pedig megethetnék
csak pár kattintás
az egérrel

▼ Favágás, 1917 (Fortepan/Hanser Mária)

→ **Jahoda Sándor** (1976): költő, író, az Artisták cérnaszálon költői csoport tagja. Legutóbbi kötete *Szállnak el* (Hungarovox Kiadó, 2021) címmel jelent meg.

elég

egy óriási
gulyásagyúban
fő az emberiség – ugyebár
ezt hívják manapság
nyárnak vajon ki
kavarja itt folyton a – –
vagy az izzadság
pereg le a homlokomról
vagy az életem
a szomszédban
háború dúl
a tévében háborús
filmek mennek
egyfolytában
csak nézek
és sóhajtozom
semmi szél –
mintha maguktól
dőlnének ki
a fák

Szürkület

Megdöbrentően reális a valóság.
Csipkerózsikát manapság az élet
ébreszti fel – pofonokkal. Fiatal
horda vonul el. Haladásuk
szelétől felborulnak a kukák,
és kigyulladnak. Az út mentén
szorongást lefetyelnek egyre
vadabb kutyák. Mindenhol vannak
kis, fekete foltok. Kicsik, de éppoly
feketék. Én a körön kívül járom
köreimet. Nézem a felpumpált ajkú
nőket, a kockahasú épületeket,
és hallgatom az összeesküvők
elméleteit. Hajam fölmered, mint
a felhőkarcolók. Gyorsan szürkül.
Ideje hazatérni. Fel.

Serio ludere – Hátsó gondolatok a lapszéli jegyzetek közt

Egy ikonográfiai téma különös felbukkanásai

→ ISÓ M. EMESE

Sára Juliannának

▼ SRB mester: A nürnbergi kályha és a melegédszjelnet, 1540 k. (Kunstsammlungen der Veste Coburg, Veste Coburg)

A késő középkori kályhacsempék kutatásakor olyan kérdések merülhetnek fel a művészettörténészekben, mint a látszólag banális „milyen funkció(ka)t töltöttek be a kályhák?”, illetve „hogyan ábrázolták őket a korszakban?”. Különleges találat, amikor egy kályhacsempén jön szembe olyan ábrázolás, amelyen éppen használat közben, tehát minimum az egyik funkcióját bemutatva jelenítik meg a kályhákat. Pláne különleges, ha az az ábrázolás már szembejött más alkotásokon, jelezve, hogy ismert,

elterjedt, jelentéssel bíró toposzról, ikonográfiai témáról van szó.

Mit tesz az egyszeri kutató? Elkezdi ezeket feljegyezni, eltenni magának, majd a szeme is rááll, így bővül folyamatosan az anyag, gyűjteménnyé gyarapodva, amellyel gyűjtője legfőképp önmagát szórakoztatja. Ezek a lapszéli jegyzetek általában fiókban maradnak, csupán a rokonokat és a barátokat szórakoztatja velük az ember, szökőévente egyszer nagyobb nyilvánosság számára is bemutatva azokat.²

→ Isó M. Emese (1989): középkorász, művészettörténész. A *Credo* evangélikus folyóirat főszerkesztője.

Induljunk a kályhától

Ilyen gyűjtendő jelenet volt számomra az, amely ma a coburgi fellegvár egyik szobájában álló – eredetileg nürnbergi³ – mázascserép-kályha egyik kályhacsempéjén látható, s amellyel először egy családi krónikát is tartalmazó tornakönyv lapján találkoztam, de érthető okokból az előbbi érdekelt jobban. A kályhacsempé esetén a polikróm alkotás uralkodó színei a sárga, a kék, a zöld és a barna, s a jelenetet némi barnával árnyalta készítője. A téglalap alakú előlapon medallionban elhelyezett kompozíciót reneszánsz motívumok keretezik, maga a jelenet pedig a következő: a baloldalt látható zöldmázás cserépkályha előtt nőalak rajzolódik ki, elfoglalva ezzel a kép középpontját: a főkötős hölgy szoknyáját felemelve, póre fenekét melegíti a kályha felé tartva. Mögötte balusztrád húzódik, amely a felirattal – „VERM ARS” – együtt tölti ki a kompozíció jobb oldalát.

A kályhán látható 1540 körüli jelenet elrendezése és egyes elemei Sebald Beham metszeteivel mutatnak rokonságot, sőt maga a stílus és a tartalom is. Sokan bizonyára a paraszti zánerekről ismerik a művészt, s talán az Anton Ulrich hercegről elnevezett braunschweigi múzeumban őrzött hónapábrázolásait⁴ idézik fel a fenti jelenet révén:

hiszen itt is látunk kályha körül melegedőket! Ezen a ponton érdemes megjegyeznünk, hogy Harald Rosmanitz több tanulmányában is bemutat olyan Beham-sorozatot, amelyek ugyancsak megjelennek kályhacsempéken, így a párhuzam nem példa nélküli.⁵ Sőt a budapesti Szépművészeti Múzeum Grafikai Gyűjteményében is van tizenkét kör alakú hónapábrázolás,⁶ amelyek Beham rajzait követik, s két további párhuzamnak köszönhetően üvegablaktervekként azonosíthatók.⁷ Így bizonyos, hogy nemcsak üvegablakfestő, de kályhásműhely mintalapjai között is megtalálhatók voltak a mester kompozíciói.

A további kutatások meg is erősítik feltételezéseinket: ahogy E. S. mester vagy Dürer metszeteit, úgy Sebald Beham munkáit is sokan másolták szerte Európában, számos műfaj alkotásain elterjesztve kompozícióikat, amelyek közt igen népszerűek voltak a parasztokat és azok mulatságaikat ábrázoló jelenetek. Feltételezhetően így jutott el – előkép-ként felhasználva e mesterek munkáit – a német vidékek kályhacsempéihez modellt készítő faragó révén számos otthonba is a népszerű, sokszor mulatságos, szórakoztató és gyakran morális üzenetet hordozó képek egy része.⁸ Mivel az általunk ismert kályha sokszínmázás, impozáns nemcsak mérete, de

▲ Sebald Beham: A tizenkét hónap- vagy parasztünnepek-sorozat egyik lapja, 1545-47. k. (rézmetszet, 5 × 7,3 cm, Metropolitan Museum, New York)

a kivitel bravúrossága – ahány szín, annyi égetés – miatt is, könnyű elképzelni, hogy megrendelője jómódú volt, aki igyekezett divatos, anyagi helyzetét és társadalmi státuszát is reprezentáló alkotással díszíteni és felfűteni otthonát.

Nemcsak az előkép Beham-metszet lehetett ismert és kedvelt, de a kályhás is bizonyára

megbecsült mester volt, aki ügyes kezű, akár az oltárfaragásban is járatos faragóval dolgozhatott együtt: az eredetileg Nürnbergben felállított kályha balusztrádokon áll, mindhárom párkányán griffek és oroszlánok sorakoznak, alsó testén 3×4 medallionban római uralkodók és mitológiai alakok feliratos büsztportréi kaptak helyet a csempéken. A felső testen látni az alakos jeleneteket: itt kapott helyet a tárgyalt kályhás-faros jelenet, felette pedig egy másik, ugyancsak mezítelen hátsóját mutató figurát láthatunk (meg kell jegyeznünk: a figura ürt), és egy bolond is olyan pózban jelenik meg előttünk, hogy fara jól kivethető legyen⁹ – különben főként táncoló párok töltik ki a rendelkezésre álló felületet. A kérdés adott: hogyan férnek meg éppen ezek a nem túl fennkölt jelenetek egy a társadalmi és gazdasági helyzetet, sőt ízlést is reprezentáló alkotáson? Milyen üzeneteket hordozhatnak, amelyek nem egyértelműek számunkra? S mi köze mindennek a Szegedi Kis István-ösztöndíjhoz?

E figurális jelenetek népszerűek a tárgyalt korszakban, s maga Beham is ezek révén vált népszerűvé, elég a legismertebb sorozataira gondolnunk: korántsem kecses, mint inkább tenyeres-talpas parasztkor táncának sora bontakozik ki előttünk, elefántlábakkal dobbantó figurák, kajla kézmozdulatok, bárdolatlan vigyorkok és grimaszok – miközben egyes alakok elokádják magukat. Ez is reneszánsz! Ugyanaz a hangulat jelenik meg tehát a mives kályhán, mint a nürnbergi mester munkáin: a tematika és a kompozíció, a stílus is egyezik.

További példák

Ahogy fentebb említettem, ezzel az igen meglepő jelenettel korábban egy krónika lapján – Marx Walther tornakönyvében (*Turnierbuch und Familienchronik*)¹⁰ egy lótakarón – találtam szembe magam, amelynek hamar lett párhuzama egy ugyancsak 16. századi kötetből. A szintén augsburgi Jeremias Schemel krónikája Walther művét követi,¹¹ így nem is meglepő a kompozíciós egyezés. Meg kell vallanunk, a korábbi, Walther jelenete kiforrottabb, szebb, jobban komponált, Schemelé gyengébb kivitelű, elnagyolt. Az első esetén a kályha előtt álló hölgy fonott haja koszorúba

rendezve öleli körbe fejét, ruhája zöld, ujjá vállban kissé buggyos, mell alatt húzott, nagy redőkben omlik alá a szoknya (omlana, ha nem emelné fel, hogy meztelen fenekét a kályha felé tartsa). A második szinte szóról szóra ismétli ezt, a különbség a motívumokat illetően, hogy itt kendővel takarja haját a nőalak (időközben bekötötték a fejét? – a mondani-való szempontjából nem mindegy), stílusában pedig ez egyszerűbb, grafikusabb. A krónikákban szereplő akvarelleket feliratszalaggal (banderole) látták el,¹² amelyek szövege ugyancsak a látottakat narrálja: a hölgy a meleg hatását várja. A jeleneteknek nincs tere, az egyes elemek „lebegnek”.

A következő példa a témára egy 1600 körüli kártyalapon tűnik fel: a melegedés jelene (tényleg ezzel az eufemisztikus megnevezéssel hivatkozik rájuk a szakirodalom) a makk, „december” jelzettel és felirattal ellátott kártyalapon található (amelyen egyébként is a tűznél melegedő férfi alakja a megszokott), azonban a korábbi példától eltérően itt egy kifejezetten megtört, csúf asszonyt látunk ablakos szobabelsőben, a nő mögött a fonáshoz szükséges guzsallyal.¹³ Ennek megfelelően itt a kompozíció felső részében elhelyezett szöveg is más, töltete azonban még egyértelműbben vulgáris felhangokat közvetít.¹⁴ Ugyancsak egy játékon, egy metszett gyöngyház és elefántcsont játéktáblán jelenik meg legközelebb az ikonográfiai toposz: itt a nő – öregségét tovább hangsúlyozva – botot tart kezében, nehézkesen előre-görnyed, hogy hátsóját minél inkább a kályha felé tudja tartani. A jelenet itt is szobabelsőben kapott helyet, ez egyszer felirat nélkül.¹⁵

E toposz eddig látott és általam véletlenszerűen megtalált előfordulása mind-mind német, ahogyan az is, amellyel e *feuilleton* megírása előtt – szinte elfelejtve ezt a korábbi, itt fent vázolt, évekkel ezelőtti gyűjtést, már a Szegedi Kis István-ösztöndíj támogatásával a reformáció és a művészet kapcsolatával foglalkozva – találkoztam, amely pedig Luther Márton egy nyomtatásban megjelent írását kíséri. Ez utóbbi, tényleg meglepő és váratlan találkozást vezetett arra, hogy megírjam e szöveget.

A Luther-mű, amelyet a metszet kísér, 1527-ben jelent meg Nürnbergben Hieronymus And-

▲ December-kártyalap a melegedés-jelenével, 1600 k.

reae nyomdájában.¹⁶ Valójában már a megjelenés körülményei is izgalmassá teszik a kiadványt: az imádságoskönyvecske (eredeti címe: *Ein seer gut und nützliches Bettbuchleyn*) ekkor és itt Luther neve nélkül jelent meg. A nyomdász szimpatizált Luther tanításaival – korábban a bebörtönzést sem kerülte el, amiben bizonyára közrejátszott a parasztlázadás támogatása és talán az 1525-ös háborúban való részvétele is¹⁷ –, de ennek ebben az esetben nem adott egyértelműen hangot. Mi volt ennek az oka? Már nem kellett attól tartania, hogy retorzió éri, hiszen Nürnberg városa ekkorra már függetlennedett a püspöki udvartól, 1525-ben igent mondott a lutheránus hitre.¹⁸ Feltehetően abban reménykedett, hogy ezzel az ártalmatlan félrevezetéssel nemcsak

a reformációval és Lutherrel szimpatizálók, de a római egyházhoz tartozók is vásárolják majd a kiadványt: piacvezérelt ökumenizmus – mondhatnánk, ha nem volna anakronisztikus.¹⁹ Az imádságok megjelenítése a szerző neve nélkül ártalmatlan megoldásnak tűnhetett számára, amellyel a profitot igyekezett maximalizálni – a szöveget kísérő metszetek is közkedveltek voltak, nem csoda, hogy hónapábrázolások kaptak benne helyet.

A művet pedig nem más, mint Beham metszetei kísérik, akivel más alkalmakkor is együtt dolgozott Andreae. Őt is a lutheri tanok támogatói közt találjuk, ami miatt 1525 januárjában (még éppen azelőtt, hogy a város áttért a lutheránus hitre) kiutasították Nürnbergből: a vád eretnokség, istenkáromlás, a városi tanács tekintélyének el nem ismerése, a radikális reformáció eszméinek terjesztése volt²⁰ (ettől függetlenül – a korszak más művészeihez, így többek közt Cranachhoz hasonlóan – fogadott el megrendeléseket a reformáció ellenfeleitől is). Hamarosan visszatérhetett a városba, ahol Dürer művészetének hatása alatt fejlődött, és számos Luther-művet illusztrált még, végül Frankfurtban találta meg a helyét.

Az imádságoskönyvet tehát a tizenkét hónap ábrázolásai kísérik, ami főként a mindennapi életből vett jelenetek, az adott évszakra jellemző cse-

lekedetek megörökítését jelenti, de nemcsak az aktuális időszakhoz kapcsolódó munkák, hanem a pihenés, a kikapcsolódás is helyet kapott benne, így a paraszti és polgári réteg is képviselteti magát. Mindez régi témája a művészeteknek: párhuzamait megtaláljuk a miniatúra- és táblaképfestészetben, de még a muráliák közt is, tehát a sokszorosítható, így tömegekhez eljuttatható, a közösség számára szimbolikus épületeken és a magánmegrendelésre, privát gyűjteménybe szánt alkotásokon, *studio-lókban* is.²¹ A január gyakran kályha melletti életjelenetet, rendszerint asztalnál ülő társaságot vagy kifejezetten a pihenés momentumát mutatja, itt a melegedés egy boltíves teremben jelenik meg jobboldalt, míg baloldalt egy asztaltársaságot látunk, a falatozók pedig az ülepét süttető hölgyet nézik. Egyébként a jelenetek a tipikus hónapábrázolások körébe tartoznak: munka a szőlőben (február), favágás és vetés (március), vajköpülés, fejés (április), csónakázás zenészekkel (május), juhok nyírása (június), kaszálás/szénahordás (július), begyűjtés a megpihenés jelenetével kiegészítve (augusztus), szántás és vetés (szeptember), szőlőpréselés (október), kenderfeldolgozás: törés és tilolás, a háttérben cséplés (november), valamint disznóvágás (december). A jelenetek két-öt alakos kompozíciók, főképp

▼ Ulrich Baumgartner műhelyének munkája: játéktábla a melegedésjelenettel, 1630 k. (metszett gyöngyház és elefántcsont, 36 × 36 cm, magángyűjtemény)

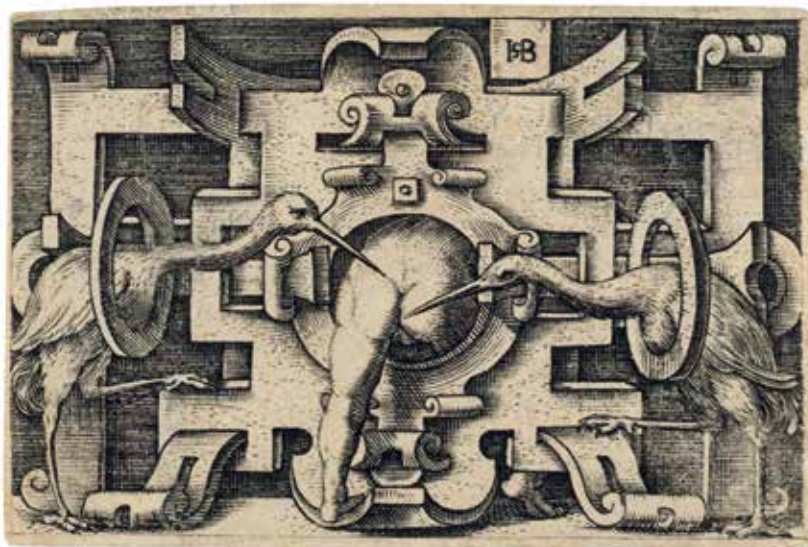
szabadban játszódnak, néhány esetben udvaron, illetve szobabelsőben ábrázolják őket. Gyakori, hogy a hónapok zodiákusnak megfelelő szimbólumai is megjelennek – ezek itt elmaradtak.

A jelenetek beleillenek a Behamot népszerűvé tévő sorozatokba, amelyek parasztokat ábrázolnak mulatozás (és az ezzel járó egyéb fiziológiai szükségletek kielégítése²²), tánc, tivornyázás és veszekedés közben. Ez nem meglepő, hiszen parasztmulatságokat megjelenítő művei szinte párhuzamosak a hónapábrázolásokkal: az 1520-as évek második felében és a '30-as években készülnek, hogy aztán mindenfelé, mindenféle változtatban elterjedjenek. Az itt tárgyalt cikluson áttekintve alapvetően jellegzetes cselekményeket leíró, azo-

kat „illő módon” illusztráló képeket látunk: nem szerepel naplopó, a bortól kidőlt zsánerfigura. Ahol a pihenés megjelenik, ott is az adott feladathoz természetesen tartozó cselekmény (augusztus), illetve a kellemes időtöltés (május) bevett toposzáként látjuk. Az egyetlen különös, hangvételel meglepő részlet a póre fenék. Azért is érdekes, mert ez a részlet nem jelenik meg a többi, köztük a fentebb is említett, Beham munkáit követő hónapábrázolásokon, sőt a legtöbb ilyen jellegű sorozaton komoly változtatással látjuk viszont: vagy lemarad a nóalok, vagy mások melegednek a kályha mellett, decens módon illusztrálva a téli hónapot.²³ A hölgy nem tartozik tehát hozzá a kanonizálódott megjelenítéshez.

▼ Sebald Beham: Gémes ornamentika, 1531–1550 k. (rézmetset, 430 × 640 mm, The British Museum, London)

Szekszamonta és szerszám

Számos szerepben és funkcióban látni a középkorban meztelen embert,²⁴ így a póre feneket magát is, csupán emlékeztetőül: így ismerjük meg az első emberpárt, de a feltámadottak seregén és a purgatóriumban szenvedőkön át sok-sok mitológiai témának is sajátja. Ismerünk olyan toposzokat, amelyeknek szerves velejárója a meztelenség megjelenítése: ilyen többek között a három grácia vagy a (fiatalság kútjának vizében) fürdőzők ábrázolása, Ganümédész elrablása és persze a Vénuszok hosszú sora, sőt a Góliátot legyőző Dávid is rendszerint ruhátlanul áll előttünk. De előfordul az is, hogy egy ismert elbeszélés csupán kerettörténetként szolgál a póreség ábrázolásához, aminek ugyancsak több célja is lehet.

A keresztény művészet ikonográfiai hagyományából és az antik mitológiából is jól ismerjük tehát azokat a jeleneteket, amikor csupán az adott téma elfogadott megjelenítéséről, bevett ikonográfiai toposzáról beszélünk, de előfordul, hogy éppen ezeket használja arra a művész (és a megrendelő), hogy ne csak teológiai tartalmakat, illetve morális üzenetet közvetítsen, hanem okot szolgáltatson arra, hogy a ruhátlan test szépségében gyönyörködhesen

a néző. Erre több példát találunk az ószövegségi történetek megjelenítése közt – gyakran kap ilyen szerepet Zsuzsanna és a vének jelenete is, amelyben ráadásul a kukkolás motívuma (és lehetősége) is megjelenik: nemcsak a két öregember révén mint elítélendő tett, de a néző révén is, aki maga is meglesi a nőalakot.²⁵

Azonban a meztelenség célzatos alkalmazásának oka nemcsak a pikáns, erotikus, sőt pornográf tartalmak megjelenítése lehet, hanem a vaskos humor egyik eszköze is. Ezen belül arra is kell gondolnunk, mennyire ritka és különös, amikor nem az egész test, hanem annak csupán egy részlete – és éppen ez a része – kap főszerepet. Talán nem meglepő, hogy Beham életművében sem párhuzam nélküli; hiszen sikerét jelentő, trágárságot sem nélkülöző paraszti jelenetein és önálló metszetlapjain is találkozzunk ilyen töltetű kompozícióval – utóbbiakon az elrendezés középpontjának megtett, indokolatlan fenekkel is.

A „magasművészet” is ismeri ebben a korszakban a feneket adta árnyalt kifejezés lehetőségét – ha nem is főszerepben, de a mondanivaló szempontjából jelentős elemei vagy régi rejtélyt jelentő szegmensei egyes képeknek és a kutatásnak. Utóbbi

kapcsán Michelangelo Sixtus-kápolnabeli, az Urat mint növények teremtőjét ábrázoló freskóját sem szabad figyelmen kívül hagynunk. Az egészen újszerű perspektívában hátulról ábrázolt Isten sok fejtörést ad elemzőinek: talán éppen az Úr látása iránti vágy és arca látásának megtagadása jelenik itt meg (Móz 33,19–23).²⁶ Vagy csupán izgalmas kompozíciós megoldást talált a kihívásokat kereső művész? Sokan ennél megbotránkoztatóbb választ is adtak már erre a kérdésre.

Fontos elemei a tomporok Bosch kompozíciójának is, amelyek bővelkednek a hangszert megszólaltató vagy éppen kottát hordozó hátsókban, de virágok is nyílnak képein ilyen helyeken.²⁷ Nála a bűnösök csoportja jelenik meg így, ráadásul művei elmaradhatatlan elemei a különleges, fantáziadús lények is, amelyek ugyancsak aktívan használják hátsójukat.²⁸ Nemcsak Boschnál, hanem másutt is találkozunk démonfenekkel, amelyek a pokol szája áthallását is hordozzák. Erre találunk párhuzamot a strasbourgi dóm kaputimpanonjának krisztológiai ciklusát bemutató domborművén, a pokol ábrázolásán, ahol Júdás öngyilkossága és Ádám és Éva kettőse között, a pokolra szállás részeként kapott helyet egy furcsa, kifacsart pózba merevedő, a fenekét felénk tartó démon. Karel van Mander írja Joachim Patinir művészete kapcsán, hogy szokása volt tájképeibe szükségét végző kisembereket komponálni (amiért „a kakáló” nevet kapta), s a műveit keresők kifejezetten kutatták ezeket a részleteket festményein.²⁹

Ezek a különös megoldások nem ismeretlenek a lapszéli díszek világában – amelyek Bosch művészetére is oly nagy hatással voltak³⁰ –, ahol még különlegesebb hátsókkal találkozunk: ugyancsak a zenélők sorát bővíti az emberarcú kentaurfenék, ahogy számos támadás alatt álló fart is látni. Utóbbi, azzal együtt, hogy egy esetben egy majomszerű démonfigura karddal nekiesik egy püspök fenekének, ugyancsak sajátos felhangokat hordoz. Innen sem hiányzik a vulgáris vonulat: néhol ürítő (és közben társalgó) katonák tűnnek fel, de gyakori látvány, hogy a pórének ábrázolt hátsó felek hol zenével, hol salakanyaggal támadnak apácákra. Itt meg kell em-

lékeznünk arról is, hogy az általunk vizsgált toposz egykorú azokkal a röplapokkal, amelyek a reformáció tanainak terjedését, illetve a római egyház kifigurázását, karikírozását célozták meg: jó német polgárok ürítenek a pápai tiarába, szellentésükkel adnak hangot a kiátkozással kapcsolatos véleményüknek, ahogy a pápák születését és eredetét magyarázó képsor sem finomodik: medúzafejű ördögfigurák tojják ki, majd nevelik fel őket.³¹ A nem egyszerűen vaskos, hanem durva hangvétel mellett kifejezetten a (didaktikus felhanggal bíró) szórakoztatás céljával is készültek ártalmatlanabb kompozíciók.

A letolt nadrágú férjét (és sosem gyermekét!) elfenekelő asszony egy nagy ikonográfiai témát, a feje tetejére állított világ toposzát nyitja meg: ahogy a nő fizikai és/vagy szellemi erőben a férfi fölé kerekedik, az olyan nők sorát szaporítja, mint Éva (aki Ádám kezébe adta az almát), Judit (aki fejét vette Holofernésznek, hogy megmentse népét), Jáel (aki Sisera fejébe szöveget verve győzedelmeskedett), Salamon feleségei (akik a bálványimádás bűnébe sodorták férjüket) vagy Phyllis (aki rávette Arisztotelészt, hogy négykézláb állva meglövegolhassa). A sor hosszan folytatható neves és névtelen alakokkal, hősnőkkel, bűnösökkel és közönséges parasztasszonyokkal, nőkkel, akik akár kártyajátékban, sakkban győzedelmeskednek. Közös bennük, hogy a férfi fölé kerekednek, ezt pedig intő jelnek (hiszen a legokosabbat és a legerősebbet is megalázó helyzetbe hozzák!), ugyanakkor lehetetlen és nevetséges dolognak tartották: a nő szexualitásával, csáberejével romlásba viszi a férfiakat. Nem szabad engedni tehát a pillanatnyi örömmek, olyat csak a bolond tesz, kockára téve üdvözlését.

De éppen a feje tetejére állított világban találunk egy másik – a magyar olvasó számára is – ismert epizódot: Markalf trükkjét és annak következményeit. Ennek megjelenítésén egy kályhából kikandikáló csupasz feneket látunk – de vajon miért? Az 1577-ben magyarul is megjelent tréfagyűjteményből ez is egyértelműen kiderül: Markalf bája, ereje abból ered, hogy Salamon király szavait – akár egy gyerek – szó szerint érti, és nem annak valóságos jelentése szerint. Miután felbosszantja a bölcs uralkodót,

▼ Michelangelo Buonarroti: Teremtés, részlet a Sixtus-kápolna mennyezetfreskójából, 1508–12 k. (Vatikáni Múzeum, Róma)

és az kijelenti, hogy többé nem akar a szemébe nézni, Markalf bebújik egy kályhába, fenekét minden arra járó számára közszemlére téve. A különös jelenség sokakat odavonz, magát a királyt is, aki így tényleg nem a szemébe néz... Az udvari bolondhoz hasonlatos figura közmondásszerű válasza igen

népszerűvé tették Markalf alakját – a bolond győzi le furfangjával a bölcs királyt! –, így nem csoda, ha ábrázolását is ismerjük.³²

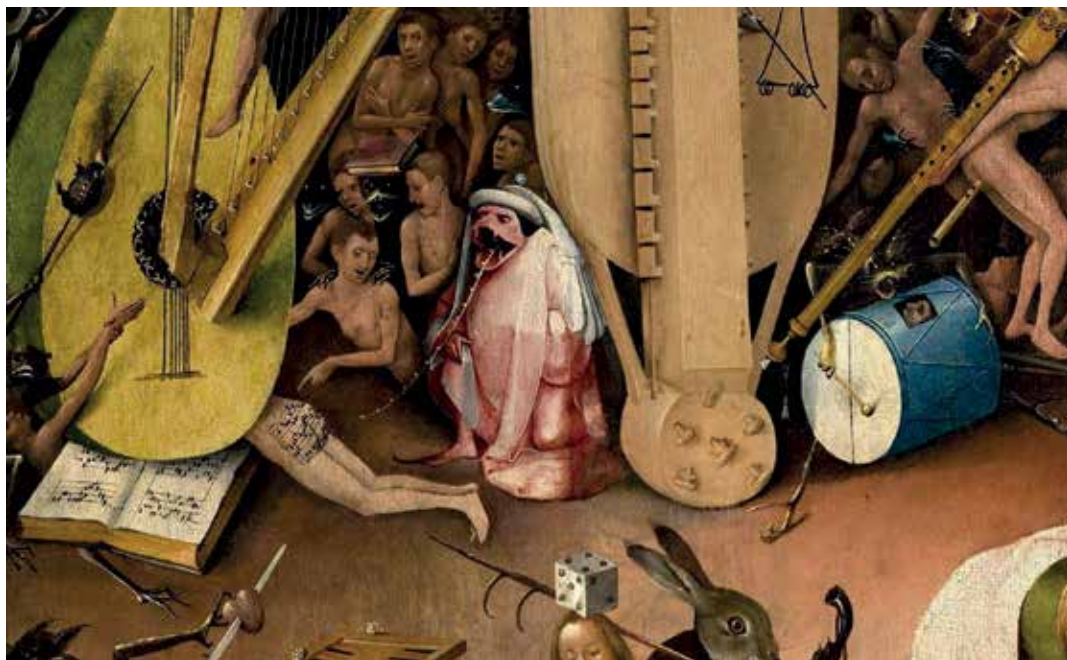
De nézzük azokat a példákat, amikor főszerepben vannak a tomporok (azt nem tagadom, hogy bizonyára van olyan eset is, amikor főszerepben

vannak, bár nem a középpontban helyezkednek el), hiszen eddig fontos elemei, de csupán kísérői voltak a fő kompozícióknak. A táblaképek közül egyetlen kívánczik ide: az ismeretlen flamand mester „szatirikus” *diptichonja*, amely belső oldalán mutat számunkra egy a teljes táblát kitöltő pucér,

pörsenéses feneket. A letolt nadrágból bogáncsvirág kandikál ki, még bonyolultabbá téve a kép értelmét – és ez esetben a feliratok sem segítenek bennünket a biztos megoldáshoz: nagyon úgy fest, hogy valaki vagyonát és idejét sem sajnálta egy igen rossz tréfára.³³

▼ Hieronymus Bosch: A pokol, részlet a Gyönyörök kerije triptichon bal szárnyáról, 1500 k. (olaj, vászon, 205,5 x 384,9 cm, Prado, Madrid)

Melegedés lótakarón, kártyalapon és imakönyvben

Luther Márton új elképzelései az 1520-as évek Nürnbergjében is terjedtek és hatottak: az ekkor huszonéves Beham kellően fiatal volt ahhoz, hogy elragadják – testvérével és barátaival együtt – a reformáció nemcsak újnak számító vallási nézetei, de politikai és társadalmi zűrzavara is, így joggal merülhet fel a kérdés, hogy hordoz-e sajátosan evangélikus töltetet a Luther művét kísérő metszet. Ebben az esetben egyértelműen nemmel kell válaszolnunk, pedig már 1521-ből is találunk a közéletre reflektáló, a szerzetességet kritizáló és a lutheri mozgalmat pártoló metszetet az életműben.³⁴ Ez a sorozat ebből a szempontból egészen illedelmesnek számít, a hónapoknak néhol egyszerű, ismert illusztrálása: a ciklus mintegy kvintesszenciája annak, amit a korabeli konvencionális hónapábrázolások kapcsán gondolhatunk. Moralizáló szándék sem érhető tetten, pedig a kísért műhöz illene az ilyen töltetű sorozat. Csupán a január lóg ki a sorból, s nevezhető okkal *drôlerie*-nek: tréfás, mulatságos – más kontextusban

vaskos – képnek, akár a mester, Beham más művei, akár az ezzel rokon sorozatokra gondolva, amilyen Bruegel vagy éppen Israhel van Meckenem életművéből is ismert. Nem találunk lutheránus jelleget akkor sem, ha tudatosítjuk, van laikus és beavatott szemlélő, van szó szerinti és átvitt értelmezési szint. Mintha csupán azért került volna ide, mert egyes motívumaiban illik a téli hónap illusztrálásához, viszont a jelentése miatt nem terjedt el.

Ezen a ponton meg kell jegyeznünk, hogy az eddig felsorolt párhuzamok mind férfiakhoz tartozó fenekek. A fent vázolt, minket érdeklő toposznak, amelyen egy hölgy hátsója domborodik, az egyik fő hordozói játékok, s hasonló töltetű figurákat is kártyalapokon találunk tucatszámra (az egyik legillusztratívabb Peter Flötner paklija 1540 körül). Az ezeken bemutatott jelenetek az ostobaság, hiúság, hiábavalóság megjelenítői, s a társasjáték ennek érdekes hordozója, hiszen maga a szerencsejáték is bűnt szül a korabeli felfogás szerint: akár a dohánytermék dobozára írt figyelmeztető üzenet, itt sem ér célt a képekkel kifejezni vágyott morális

mondanivaló, sokkal inkább azok humoros oldala dominál. Ezek a jelenetek nem csak a „felemelt ujj” akarnak lenni – egészen egyszerűen az ember aljas ösztöneit mutatják meg, még ha épp azoktól is akarnak óva inteni. Erkölcsi üzeneteket közvetítő témákban jelenhetnek meg a kártyalapokon is, de leginkább kerettémákká szelődülnek: látnunk kell, hogy ezek a számunkra sokszor zűrzavaros jelenetek kontextusukból, az ikonográfiai programból kiszakadva is megjelennek, elveszítve az eredeti szándék szerinti – a hiábavalóságra és a mulandóságra felhívó – funkciójukat, megmaradva pusztán harsány, vaskos humort közvetítő jeleneteknek. (Nagyon úgy fest, hogy ez a korszak is ismerte már a vécéhumort.)

Ha a melegedésjelenet végső mondanivalóját keressük, érdemes visszatekintnünk arra is, milyen hordozókon láttuk, s azt is végig kell gondolni, miben térnek el a kompozíciók: egyedül a metszeten volt ábrázolva asztaltársaság, közönség. A lótarakon való megjelenítése a lovagi torna nézőinek szórakoztatására készülhetett, célja szerint a lovagra kell irányítania a figyelmet, megragadni a nézőket, emlékeztetné őket, és ha lehet, meg is nevetetni őket – pont, mint egy focimeccsen, a kocsmahumor eszközeit is bevetve. Ebben az esetben lehetett arra alkalom, hogy a tornán részt vevők bemutatásakor méltassák felszerelésük díszítését, így annak felirata is elhangozhatott, újabb módon a fenékre irányítva a figyelmet, amely aszerint, hogy hajadon vagy főként a hölgy, más-más színezet, hangsúlyt és élt kapott. A kártya- és táblajáték kapcsán jobban adagolható a moralizáló szándék, de annak érvénytelensége is, nem beszélve arról, hogy a fenéket mindig az nézheti meg, akinél az adott lap van. A kályha esetén is úgy érezhetjük, a készítő számolt a tárgy és az azon megjelenő tematika térbeli elhelyezésével: így is kap nézőközönséget a hölgy, mindig van, aki kukkolja, a komponáló számol a nézők jelenlétével, tehát kellene a jelenethez.

A női fenékre szinte egyáltalán nem jellemző, hogy förtelmes közegben jelenne meg, ábrázolására azonban igaz, hogy gyakorta kályha közelében találjuk; elegendő a fürdőházban időző nők csoportjára

gondolnunk. Volt tehát értelme az ikonográfiai toposz értelmét keresve végigtekintnünk e tetemes mennyiségű hátsó félen? Nem különösebben: bár értelmét nagyban árnyalja, a megoldást ebben az esetben talán nem más fenékábrázolásokkal való összevetésből közelíthetjük meg, sokkal inkább a kulturális közegből, annak is egy olyan részében, amely kevésbé őrződött meg illékonyasága és folyton változó mivolta miatt: az idiómák közt. A kártyákon és társasjátékokon gyakorta megjelennek elsősorban értelmezhetetlennek, indokolatlannak tűnő, furcsa kis jelenetek – mint amilyen a mi hölgyünk is –, amelyek azonban feloldhatók, ha az ember járatos a német, esetleg a holland szólások és közmondások világában. Erre tett kísérletet a korábban említett játéktábla jelenetei kapcsán K. F. Kerrebijn – nem ismerve/ismertetve a toposz párhuzamait.³⁵ Kutatása során két közmondást idéz fel,³⁶ amelyek motívumaiban utalhatnak a jelenetre, de párhuzam nélkül nem lehetünk biztosak abban, hogy megtaláltuk a megoldást, csak azt érzékeljük, errefelé volna érdemes tovább keresnünk: ez valamiféle sajátos idézet képbe foglalva. Az összegyűjtött jeleneteken háromféle feliratot is találunk, s így akár a jelenet értelme is aszerint változhat, hogy milyen funkciójú hordozón jelenik meg: a kályhafiókon csupán a melegedésre utaló két szót látjuk (amely ugyancsak arra mutat, hogy van, aki érti, milyen szöveget kell felidéznie a képnek és feliratnak együttesen). Míg a lótarakon olvasható szöveget nehézkes értelmezni: „Túl közel dugtam az orromat (?), ezért hát kályha előtt várom a meleget.”³⁷ Talán a kíváncsiságára és annak negatív következményeire utalhat, de az sem biztos, hogy az orról van itt szó. A szövegben szereplő „elválasztócsont” talán intimebb testrészre utal, így a szöveg értelme olyasmis lehet, hogy máshol már nem találhat *felmelegedést*, csak a kályha mellett, hiszen már kiházasították/kiöregedett/túl sokat tapasztalt, nem önként, de le kell mondania az élvezetek hajhászásáról.³⁸

A kártyalapon olvasható versike kifejezetten az említett és nemcsak a középkorban, de a kora újkorban is virágzó vécéhumort hozza elő: „Vénkisasszonytestem még megfázik hátulról, annak

▼ Id. Pieter Bruegel: Flamand közmondások, részlet, 1559 (olaj), fa, 117 x 163 cm, Gemäldegalerie, Berlin)

okából, hogy az *eliülső ajtó* csupa ránc és redő.”³⁹ Itt ugyancsak az (öregség miatti) szexuális elutasított-ság fogalmazódik meg, s érdemes tudatosítanunk: bár a kép a feneket mutatja meg, legtöbbször nem arra gondol. Az bizonyos, hogy a kályhák és hölgyek ket-tőse alapvetően hordozza ezt a malackodós áthallást, elég a saját közmondásainkra gondolnunk: Mihez kályha mellett szokol, asztal fején pirulsz meg érte.

Végezetül a modusról – vissza a kályhához

Bár a többször párhuzamként felhozott lapszél-díszek magyarázata során akár bibliai olvasatot is tudunk konstruálni – például a katonákat legyőző nyulak annak szimbólumai, hogy Krisztussal a gyengék is ellenségük fölé kerekednek –, addig hiába származtatjuk onnan ezt a motívumot, a hangsúlyban valami újat látunk. Míg az imádságoskönyv esetén a mester szándéka szerint konvencionálisnak tarthatjuk, a társasjátékok kapcsán a szórakoztató és morális tartalmakat ötvöző megoldásként azonosíthatjuk a jelenet kiválasztását és megörökítését, a lótarakon pedig kifejezetten a durva humor eszközeinek, addig a nagy méretű és impozáns kályha esetén mégiscsak különösnek és nehezen magyarázhatónak találjuk: a vendégek fogadására alkalmas térben elhelyezett, reprezentációs funkcióknak is eleget tevő kisarchitektúra első ránézésre káprázatos – a színei miatt. Ha közelebb lépünk hozzá, és szemügyre vesszük az alakos jeleneteket, amelyeket a kályha felső testén helyeztek el, profán, sőt obszcén képek villannak fel előttünk. A téma

és a stílus megválasztható aszerint, hogy mi illik a képben megfogalmazni vágyott tartalomhoz, figyelembe véve a megrendelő/vásárló szociális közegét is: mást választ megjelenítési mód tekintetében a köznép, a polgárság és az előkelők tagja – igényének és lehetőségének megfelelően.⁴⁰ Annál is inkább, hiszen más közérthető, más érvényesül a különböző társadalmi-műveltségi szintek számára.

Ezért is meglepők e kályhafiókokon megjelenő figurák: nem érezzük, hogy téma és stílus összeillene, túl igényes, túl központi helyet foglal el ezekhez a kompozíciókhoz. Sokszorosítható, tehát olcsó, tömegekhez szóló metszeteken (akár könyvben, akár kártyalapon látjuk) nem szokatlan, a játéktáblán csak-csak (a hordozóhoz, bár exkluzív, igencsak illik az ikonográfiai program részeként), a lovagi tornán pedig efemer jellegű, akkor és ott kell működni – de a lakás egyik legmeghatározóbb bútorán különös. Egyéni ízlés kifejezése? A jómódú, arisztokrata megrendelő választásával bizonyára divatos társadalomkritikát jelenített meg otthonában. A korszakban már csak külsőségekben elvárt erkölcsök, morális kívánalmak ellenpontja, fonákja fogalmazódik meg e jelenetekben, s a mester különlegessége is abban fogható meg, hogy a szokatlan, korábban csak kisművészeti – ebben az esetben, bár kevés példát tudtunk felhozni a jelenet megörökítésére, azok főként sokszorosítható, tehát tömegekhez eljutó – alkotásokon megjelenített, marginális témákat emel fel, ezzel a kísérletezéssel pedig sajátos karaktert kap művészete, amely így sikerét is jelentheti.⁴¹

A megrendelésben megfogalmazódó magatartás hasonló ahhoz, amit privát kollekciókba szánt, az emberi gyarlóságot megörökítő alkotások esetén is látunk. Az addig csupán lapszél-díszek közt, kis méretű metszeteken látott groteszk figurák központi szerepet kapnak. Ugyanez áll Bosch magánmegrendelésre festett művei, a korábban említett *liège-i szatirikus díptichon* elkészültének háttérében: a komikus elválaszthatatlan a tragikustól, az erotikus az obszcéntól és az illendő az ocsmánytól – s intellektusát a megbízó most már ilyen művek beszerzésével fejezi ki. ■

▼ Ismeretlen flamand mester: Szatirikus díptichon, 1520-30 körül (olaj, fa, 588 × 44,2 cm, Musée Wittert, Liège)

JEGYZETEK

- 1 Vö. MEZEI 2015; illetve (további szakirodalommal) GRUIA 2013.
- 2 Titokban persze kötetet szeretne ezekből összeállítani.
- 3 Sokáig azt gondolta a kutatás, hogy a kályha eredetileg is a coburgi vár 1632-ből való intarziás szobájába készült, vö. BLÜMEL 1965, 55–56. o.; GEBHARD 1980, 75. o. Valójában csak a 20. század elején került mai helyére. Lásd NIELIUS 2002, 238–244. o. Az sem bizonyos, hogy a mai állapot megfelel az eredeti felépítésnek, a problémához lásd ROSMANITZ 2011.
- 4 Toll, fekete tinta, szürke lavírozás, átmérő: 200–208 mm. Braunschweig, Herzog-Anton-Ulrich-Museum, ltsz. Z 11–22. HEUSINGER 1992, 287–288. o.
- 5 ROSMANITZ 1997; <https://furnologia.de/motive/eine-kachel-aus-der-serie-der-freien-kuenste-nach-beham-aus-heidelberg/>. (Megtekintés: 2022. szeptember 2.)
- 6 Toll, fekete tinta, átmérő: 100 mm. Budapest, Szépművészeti Múzeum, ltsz. 266–277. GERSZI 1957.
- 7 BODNÁR 2017.
- 8 A probléma kapcsán lásd MEZEI 2017.
- 9 A képi programmal foglalkozott korábban, a portrék identifikációját tekintve téves következtetésre jutott Rosemarie FRANZ (1981, 81–83. o.).
- 10 A műben 1477 és 1489 közti lovagi tornák szerepelnek (és egy rövid családi krónika), amelyekben Marx Walther részt vett. A művet a Bayerische Staatsbibliothekban őrzik (Cgm. 1930), bővebben róla: JACKSON 1986, 1: 49–73. o.
- 11 40,5 × 29 cm, Herzog August Bibliothek Wolfenbüttel, Cod. Guelf. 1.6.3 Aug. 2 (Heinemann-Nr. 1598) 299v.
- 12 A két kompozíció felirata egyezik, a Schemel-krónika feliratának átírata: „Durch schaides bein stand ich so hart, drum ich der warme vorm offe[n] wart.”
- 13 A strasbourgi, 1600 körüli kártyalap felirata: „Mein alter iunger-fleisch / von hinden will erkalten / das macht die vorder thur / ist uoller falt und spalten.”
- 14 Ez egyébként sem ritka a társasjátékok esetén! Maga a sakk kifejezetten az udvarlás leképeződésének tere is volt, amely az incselkedésre is lehetőséget adott, vö. SIMONS 1993.
- 15 Ulrich Baumgartner műhelyének munkája: játéktábla, metszett gyöngyház és elefántcsont, 36 × 36 cm, 1630 k., magányűjtemény. A műről bővebben lásd: KERREBIJN 2002. Ezúton is köszönöm Arató Annának a tanulmány fellelésében nyújtott segítségét.
- 16 KAUFMANN 2019, 679–680. o. A *Betbüchlein* 1522-ben állította össze Luther, amelynek sikerét jelzi, hogy a reformátor életében negyvennyolc kiadása volt, melyek során a terjedelem is változott. Egyes imáit már Heltai Gáspár is lefordította, jelentős része megjelent itt: SCHULZ 1983; illetve bevezető tanulmánnyal egy részlete: LVM 5: 153–158. o. Ezúton is köszönöm Csepregi Zoltán segítségét.
- 17 Azt sem tagadhatjuk el, hogy többször összetűzésbe került a törvénynyel: LANDAU–PARSHALL 1996, 217–218. o.
- 18 RITTGERS 2000; MACCULLOCH 2011, 97–99. o.
- 19 Mindazonáltal Nürnberg és a reformáció korai éveit alatti „ökumenizmus” más szempontból érdekes megközelítési mód, amelyre jó példa Caritas Pirckheimer (1466–1532), a nürnbergi Szent Klára-kolostor apátnője *Denkwürdigkeiten (Emlékiratok)* című, saját maga által lejegyzett, az 1524 és 1528 közötti évek történéseit megörökítő krónikája. Vö. MOURIS 2016.
- 20 SCHWERHOFF 2011.
- 21 Nem feladatomból áttekinteni a hónapábrázolások hatalmas korpuzát, így itt csak utalok a legkülönfélébb hordozókon való megjelenésre. Példa a hazai emlékananyag gyarapító és különleges módon a tempom diadalívén látható hónapábrázolásra a cserkúti, vö. HOKYKNÉ SALLAY 1983. A táblaképek sorát bővíti az ismeretlen dél-németalföldi mester 1500 körüli munkája, a naptár és óralap (olaj, tempera, fa, 125,6 × 123,4 cm, M[useum] Leuven, ltsz. S/4/O), amelyet a magyar közönség láthatott a Szépművészeti Múzeum *Menny és pokol között – Hieronymus Bosch rejtélyes világa* című kiállításán (2022. április 9. – 2022. július 17.). A *studiolók* közé lehetne sorolni Vitéz Jánosét, de még ismertebb és a téma nehézségeit is jelző példa a Palazzo Schifanoia freskója, lásd WARBURG 1980.
- 22 Igen, ez eufemizmus arra, hogy a túl sok védelem üritést és okádást eredményez.
- 23 További példákat hoz erre GERSZI 1957; magyar példákhoz – köztük Bornemisza Péter 1582. évi kalendáriumához – lásd BORZSÁK 1958; SOLTÉSZNÉ 1961; VEREBÉLYI 1992.
- 24 Alapmű: CLARK 1959.
- 25 További példákkal és szakirodalommal: NÉMETH 2015. Az ókori alakok ilyen szerepe kapcsán lásd MÁDL 2017.
- 26 „Az Úr így felelt: Elvonultatom előtted egész fenségemet, és kimondom előtted az Úr nevét. Kegyelmezek, akinek kegyelmezek, és irgalmazok, akinek irgalmazok. Arcomat azonban nem láthatod – mondta –, mert nem láthat engem ember úgy, hogy életben maradjon. Majd ezt mondta az Úr: Van egy hely nálam: állj ide a kösziklára! És amikor elvonul dicsőséggem, a köszikla hasadékába állítalak, és betakarlak a kezemmel, amíg el nem vonulok. Azután élvezem a kezemet, és megláthatasz hátulról. Az arcomat azonban senki sem láthatja.”
- 27 Hieronymus Bosch *Gyönyörök kertje* című művén (1490–1510 k.) a túlméretezett hangszernek mint a kínzás fantáziadús eszközei jelennek meg, itt látni az egyik bűnös fenekén a kottát, amelyet James Spalinek és Amelia Hamricknek köszönhetően meg is hallgathatunk – a festménynek megfelelően lantra, hárfára és tekerőlantra hangszerelve: <https://youtu.be/Onr1Cy3Bc2U>. (Megtekintés: 2022. szeptember 2.)
- 28 SILVER 2022.
- 29 MANDER 1987. Ezúton is köszönöm Mádl Jankának, hogy felhívta a figyelmet Patinir életművének ezen szegmensére.
- 30 POKORNY 2022.
- 31 MEZEI 2019; ISÓ M. 2021.
- 32 MEURER 2022.
- 33 A képről és a feliratokról: https://b32-karinthy.blog.hu/2021/03/05/totkok_es_hazugsagok_2_evad. (Megtekintés: 2022. szeptember 2.)
- 34 Lásd: *A szerzetesség allegóriája* című szatirikus gúnyrajz (fametszet, 1521, 9,5 × 16,2 cm, ltsz. A 1918–297, Staatliche Kunstsammlungen Dresden, Kupfertisch-Kabinett), *Disputa Luther és egy római katolikus teológus között* (fametszet, é. n., ltsz. Pauli 1197, The Cleveland Museum of Art).
- 35 KERREBIJN 2002.
- 36 A „Sich den Arsch verbrennen” és a „Je näher dem Feuer, desto heisser” kifejezéseket idézi fel.
- 37 Ezúton is köszönöm Márton László segítségét a fordításban.
- 38 Márton László vetett fel egy harmadik lehetőséget, kifejezetten figyelembe véve, hogy a lovag, akinél látjuk a motívumot, a párbaj vesztese, hátrahanyaglik: könnyen lehet, hogy kopjaszállal ütést kapott az arcába (az orrába), úgyhogy mostantól csak a kályhánál melegekedhet. Ráadásul a fűthető szoba, a „kemenate” emínesen a nők tartózkodási helye volt, lovagunk tehát férfiatlanul viselkedett. Ebben az esetben azonban azt kell feltételeznünk, hogy a lovag képmása nem dokumentatív, hanem utólagosan költött: bizonyára nem vesztes ütközetre készült, ez nem jelenhetne meg akkor a lótarakon.
- 39 Márton László fordítása, ezúton is köszönöm neki és Csermelyi Jószefnek a fordításban nyújtott segítségét.
- 40 A modus fogalmáról: PANOFSKY 1924; LEE 1967; BIAŁOSTOCKI 1982; HAUSHERR 1984.
- 41 Ilyen kis jelenetek, idézetgyűjtemények felfedezhetők a holland kécsempéken is, amelyek ugyancsak általánossá válnak, s bár meglepően modortalan figurák is megjelennek rajtuk, azok számos otthon szokásos díszei.

HIVATKOZOTT MŰVEK

- BIALOSTOCKI, Jan 1982. A modus problémája a képzőművészetekben [1961]. In: uő: *Régi és új a művészettörténetben*. Ford. Beke László. Corvina Kiadó, Budapest.
- BLÜMEL, Fritz 1965. *Deutsche Öfen. Der Kunstofen von 1480 bis 1910. Kachel- und Eisenöfen aus Deutschland, Österreich und der Schweiz*. Süddeutscher Verlag, München.
- BODNÁR Szilvia 2017. Nürnbergi festőműhelyek öröksége. A Praun-újteményben. In: *Ars Hungarica*, 43. évf. 1. sz. 21–32. o.
- BORZSÁK István 1958. A hónapábrázolások ikonográfiájának kérdéséhez. *Antik Tanulmányok*, 5. évf. 3–4. sz. 254–261. o.
- CLARK, Kenneth 1959. *The Nude. A Study in Ideal Form*. Doubleday Anchor Books, New York.
- FRANZ, Rosemarie 1981. *Der Kachelofen. Entstehung und kunstgeschichtliche Entwicklung vom Mittelalter bis zum Ausgang des Klassizismus*. 2., jav. kiad. Akademische Druck- und Verlagsanstalt, Graz.
- GBHARD, Torsten 1980. *Kachelöfen. Mittelpunkt häuslichen Lebens. Entwicklung – Form – Technik*. Callway, München.
- GERSZI, Teréz 1957. Une série de dessins allemands du XVIIe siècle représentant les travaux de mois. / Egy hónapábrázolásokról álló német sorozatról. *Bulletin du Musée Hongrois des Beaux-Arts / A Szép-művészeti Múzeum Közleményei*, 11. évf. 51–60., 111–122. o.
- GRUIA, Ana-Maria 2013. Possible Functions of Images on Stove Tiles. In: uő: *Religious Representations on Stove Tiles from the Medieval Kingdom of Hungary*. Editura Mega, Kolozsvár. 225–247. o.
- HAUSHERR, Reiner 1984. *Convenevolezza. Historische Angemessenheit in der Darstellung von Kostüm und Schauplatz seit der Spätantike bis ins 16. Jahrhundert*. Akademie der Wissenschaften und der Literatur, Mainz.
- HEUSINGER, Christian von 1992. *Die Handzeichnungssammlung*. 3. köt. Herzog-Anton-Ulrich-Museum, Braunschweig.
- HOKKYNÉ SALLAY Marianne 1983. Középkori hónapkép-ciklus a cserkúti r.k. templomban. *Építés-építészettudomány*, 15. évf. 1–4. sz. 229–235. o.
- ISÓM Emese 2021. Szeptárius düh vagy tudatos képpolitika? A Passional Christi und Antichristiről. *Credo*, XXVII. évf. 2. sz. 82–91. o.
- JACKSON, W. H. 1986. The Tournament and Chivalry in German Tournament Books of the Sixteenth Century and in the Literary Works of Emperor Maximilian. In: Christopher Harper-Bill – Ruth Harvey Boydell et al. (szerk.): *The Ideals and Practice of Medieval Knighthood*. 1. köt. *Papers from the First and Second Strawberry Hill Conferences*. Woodbridge, Bury St. Edmunds. 49–73. o.
- KAUFMANN, Thomas 2019. *Die Mitte der Reformation. Eine Studie zu Buchdruck und Publizistik im deutschen Sprachgebiet, zu ihren Akteuren und deren Strategien, Inszenierungs- und Ausdrucksformen*. Mohr Siebeck, Tübingen. (Beiträge zur historischen Theologie 187.)
- KERREBIJN, K. F. 2002. Spreekwoorden op een onbekend Hainhofer speelbord uit de 17e eeuw. *Volkskunde*, 103. évf. 3. sz. 179–224. o.
- LANDAU, David – PARSHALL, Peter 1996. *The Renaissance Print. 1470–1550*. Yale, New Haven – London.
- LEE, R. W. 1967. *Ut pictura poesis. The Humanistic Theory of Painting*. Norton, New York.
- LUTHER, Martin 2011. *Bibliafordítás, vigasztalás, imádság*. Szerk., ford. Csepregi Zoltán. Luther Kiadó, Budapest. (Luther válogatott művei 5.)
- MACCULLOCH, Diarmaid 2011. Az egyház közössége a világiak közösségével szemben? In: uő: *A reformáció története*. Ford. Varga Benjámin. Európa Könyvkiadó, Budapest. 88–101. o.
- MÁDL Janka 2017. „Szent vagy pornográf?” Németalföldi Lukrécia-ábrázolások a 16. század első feléből. Szakdolgozat. PPKE BTK, Pilis-csaba.
- MANDER, Karel van 1987. Joachim Patenier (Patinir) dinanti festő élete. In: uő: *Hírnevés németalföldi és német festők élete*. Ford. Szondi Béla. Helikon Kiadó, Budapest. 60–61. o.
- MEURER, Susanne 2022. Changing Perceptions of Marcolf the Trickster. *Australian and New Zealand Journal of Art*, 22. évf. 1. sz. 20–32. o.
- MEZEI Emese 2015. A középkori kályhák lehetséges funkcióiról. 1–2. rész. *Örökségfigyelő*, május 30., június 11. https://orokseggfigyelo.blog.hu/2015/05/30/a_kozepkori_kalyhak_lehetsleges_funkcioirol_i?layout=5; https://orokseggfigyelo.blog.hu/2015/06/11/a_kozepkori_kalyhak_lehetsleges_funkcioirol_i?layout=5. (Megtekintés: 2022. szeptember 2.)
- MEZEI Emese 2017. A metszetek hatása a késő középkori kályhacsempék díszítettségére. Adalék a metszetek hatására átalakuló kályhás műhelygyakorlathoz. In: P. Kovács Klára – Pál Emese (szerk.): *Képváltás. Tanulmányok a fiatal művészettörténészek V. konferenciájának előadásaiból*. Entz Géza Művelődéstörténeti Alapítvány, Kolozsvár. 27–44. o.
- MEZEI Emese 2019. Az első médiakampány képei. A politika művészeti leképzése Luther Márton korában. *Hitel*, 32. évf. 2. sz. 43–53. o.
- MOURIS, Katya 2016. Nuremberg During the Reformation. A Model of Religious Tolerance. *Berkley Center*, január 11. <https://berkeleycenter.georgetown.edu/essays/nuremberg-during-the-reformation-a-model-of-religious-tolerance>. (Megtekintés: 2022. szeptember 8.)
- NÉMETH István 2015. A metzelen igazság: öszövszéki alakok kompromitáló helyzetekben. *Magyar Művészet*, 3. évf. 3. sz. 129–136. o.
- NIELIUS, Sylvia 2002. *Die Hornstube von 1632 als Jagdintarsienzimmer von 1825–1840 in den Kunstsammlungen der Veste Coburg*. Kunstsammlungen d. Veste Coburg, Sonnenfeld. (Jahrbuch der Coburger Landesstiftung 46.)
- PANOFKY, Erwin 1924. „Idea”. *Ein Beitrag zur Begriffsgeschichte der älteren Kunsttheorie*. Leipzig-Berlin.
- POKORNY, Erwin 2022. A festett kéziratok mint Hieronymus Bosch művészetének fő forrásai. In: Tóth Bernadett – Varga Ágota (szerk.): *Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa*. Szépművészeti Múzeum, Budapest. 41–57. o.
- RITTGERS, Ronald K. 2000. Private Confession and Religious Authority in Reformation Nürnberg. In: Katharine Jackson Lualdi – Anne T. Thayer (szerk.): *Penitence in the Age of Reformations*. Aldershot, Ashgate. 49–70. o.
- ROSMANITZ, Harald 1997. Vom Gott des Handels und der Diebe. Ein frühbarockes Kachelmodell mit Merkur aus dem Museum im Ritterhaus in Offenburg. *Die Ortenau*, 235–256. o.
- ROSMANITZ, Harald 2011. Vom Fragment zum Kachelofen – die Stecknadel im Heuhaufen. In: G. Ulrich Großmann – Annika Dix (szerk.): *Heiß diskutiert Kachelöfen. Geschichte – Technologie – Restaurierung*. Verlag des Germanischen Nationalmuseums, Nürnberg. 13–31. o.
- SCHULZ, Frieder (szerk.) 1983. *Imádkozzunk együtt Lutherral – ma is*. Ford. Hafenschär Károly (id.). Magyarországi Evangélikus Egyház Sajtóosztálya, Budapest.
- SCHWERHOFF, Gerd 2011. Wie gottlos waren die „Gottlosen Maler”? In: Jürgen Müller – Thomas Schauerer (szerk.): *Konvention und Subversion in der Druckgraphik der Beham-Brüder*. Mann Verlag, Nürnberg. 33–48. o.
- SILVER, Larry 2022. Bosch és a bűnös világ. In: Tóth Bernadett – Varga Ágota (szerk.): *Menny és pokol között. Hieronymus Bosch rejtélyes világa*. Szépművészeti Múzeum, Budapest. 23–43. o.
- SIMONS, Patricia 1993. (Check) Mating the Grand Masters: The Gendered, Sexualized Politics of Chess in Renaissance Italy. *Oxford Art Journal*, 16. évf. 1. sz. 59–74. o.
- SOLTÉSZ Zoltánné 1961. Hans Sebald Beham metszeteinek útmutatása egy XVI. századi csonka perikópás könyv meghatározásánál. *Az Országos Széchényi Könyvtár Évkönyve 1959*, 190–201. o.
- VEREBÉLYI Kincső 1992. A magyar csiziók folklorisztikai vizsgálatának egyik lehetősége. *Ethnographia*, 103. évf. 1–2. sz. 89–133. o.
- WARBURG, Aby M. 1980. Italienische Kunst und internationale Astrologie im Palazzo Schifanoja zu Ferrara. In: uő: *Ausgewählte Schriften und Würdigungen*. Szerk. Dieter Wuttke. Verlag Valentin Koerner, Baden-Baden. 173–198. o.

valóságos

→ FARKAS ARNOLD LEVENTE

abjatar első zsoldára,
töredék, amióta szent
vagyok, minden változatlan,
éppen ez a félelmetes,

persze aki megtért, nem fél,
mert ismeri a valóság
valóságos nevét, szabad,
mint arca a létezésnek,

a változás a változás
gondolata, kigondolom
a változást, megváltozom,
változatlan így maradok

abjatar második zsoldára,
második változat, minden test
anyag és emlékezet, forma,
benne ölt testet a képzelet,

a teremtő gondolat szabad,
a teremtett gondolat ragad,
hozzáragasztja a valóság
nevéhez a szájalom szaga,

elmúlik az örökkévaló,
ami megmarad, csak arra jó,
hogy versbe költse a gondolat,
ami teremtetlen, mint a szó

▲ A Szűz és az egyszarvú, 1468–88 k. (majolika, 10,2 x 47,9 cm, Metropolitan Museum, New York)

abjatar harmadik zsoldára,
vázlat, hajléktalan vagyok, mint
általában az angyalok, nem
kézzel épített házban lakom,

a szárnyaim láthatatlanok,
ha levágják őket, nem vagyok,
de láthatatlan ollót tartó
láthatatlan kezek nincsenek,

amikor a szűzzel a kertben
beszélgettem, a szűz gyermeket
fogant, általam, mégse tőlem,
a szűz gyermeke a névtelen

→ Farkas Arnold Levente (1979): általános iskolai tanár.

Adalékok az Érsekújvári Református Egyházközség történetéhez

→ TÖMÖSKÖZI FERENC

A református gyülekezetek történetének kutatása kissé elhanyagolt téma a szlovákiai református egyháztörténet-írásban. Noha kisebb tanulmányok megjelentek az elmúlt években, évtizedekben, azonban szisztematikus feltárás és feldolgozás nem indult meg. Gyülekezettörténetet nem egyszerű írni, mivel a források nem állnak olyan módon rendelkezésre, hogy hatékony kutatómunkát tudjunk végezni. A 16–18. századi források száma többnyire elenyésző, 19–20. századi forrásokból azonban olyan bőség van, hogy azok feldolgozása már meghaladja egy-egy tanulmány kereteit, illetve sok esetben adatok felsorolásává és végül évkönyv jellegűvé válik. A forrásokat tekintve Érsekújvár esetében is hasonló tapasztalható.

Tanulmányomban az Érsekújvári Református Egyházközség történetéhez szeretnék néhány olyan adattal szolgálni, amelyek nem igazán ismertek a nagyközönség számára: itt most elsősorban azokat a forrásokat veszem sorra, amelyek megjelentek ugyan nyomtatásban, de ismeretlenek a kutatás számára, feldolgozásuk eddig elmaradt. Jelentőségük épp abban rejlik, hogy mára nem ismert korabeli forrásokra hivatkoznak. Amennyiben végigolvassuk ezeket a történeteket, látható, mennyi viszontagságon kellett keresztülmennie egy közösségnek csupán azért, mert felvállalta reformátusságát, és nem hagyta el hitét. Sem a Habsburgok kérlelhetetlen ellenreformációja, sem a törökök ostroma, sőt a 20. század diktatúrái sem tudták eltörölni ezt a közösséget.

A gyülekezet történetét két nagy korszakra lehet osztani. Az első a reformáció kezdetétől a 17. század közepéig tart, tehát a gyülekezet alapításától egészen addig, amíg a török seregek el nem foglalták a várost. A második korszak a 20. századra esik, amikor az új gyülekezet megszerveződött. A kettő közötti három évszázadnyi időben volt, hogy intézményként egyáltalán nem létezett, volt, hogy *filia*ként vagy leányegyházként jegyezték.

Az első korszak

A gyülekezet alapításának időpontját nehéz megállapítani, de nagy valószínűséggel a német katonák és várkapitányok révén érkeztek ide a reformáció tanai. Történeti előzményként érdemes megjegyezni, hogy amikor Érsekújvárban az óvár rossz állapota miatt új vár építése indult meg 1577 táján, már élő és működő gyülekezetről lehet beszélni, amelynek külön templomot építettek. A korabeli forrásokra támaszkodva már Haiczl Kálmán is megírta, hogy bár kijelölték a templom helyét, küzdeniük kellett a tényleges megépítéséért. „Az Uj vár Gyorok határában 47 kat. holdon szabályos hatszögben épült, melyet 3 lábnyi mély és 108 lábnyi széles, a Nyitra vizével megtöltendő árok vett körül, két zugvéd-del (ravelin) erősítve. A hat bástya nevei: Serédy, Frigyes, Császár, Forgách, Cseh és Bécsi bástya. Egyik kapuját esztergominak, a másikat bécsinek nevezték el. A vár területén belül Zserotin kimérte a templom számára való helyet, hogy a magyarok és németek legalább deszkafödél alatt végezhesék az istentiszteletet. A magyarok alatt a reformátusok, a

→ **Tömösközi Ferenc** (1985): 2017-től a Selye János Egyetem Református Teológiai Karának tudományos munkatársa, 2021-től főállású tanára. Legutóbbi kötete *Az Ige erejével – Lelkeszi életrajzok Gömörtől a keleti határig* (SJE RTK, 2022) címmel jelent meg.

németek alatt a katolikusok értendők. A templomok építésével persze nem nagyon siettek, mert amidőn 1582-ben Bononi nuncius Újvárbra ment, hogy azt megtekintse, azt látta, hogy a protestáns várkapitány a kath. templom számára kijelölt helyen istállókat állíttatott fel. Erre a királyhoz és Ernő főherceghez fordult, hogy rendeljék el a templomnak építését.⁷¹

A 16. század végén és a 17. század elején a Felső-Dunamelléken már kettévált az evangélikus, valamint a református egyházszervezet és igazgatás. Azt, hogy ez Érsekújvárban is megtörtént, egy 1595-ben készült reneszánsz városábrázolás is igazolja, amelynek leírásában ott szerepel a kálvinista magyar és a lutheránus német templom is, amely tovább erősíti azt a tényt, hogy a vár és a város életében jelentékeny szerepe volt a református közösségnek.²

Noha a fenti térképen két külön templomot különböztetnek meg négy évvel a csepregi zsinati ülés után – ahol a két nyugat-magyarországi protestáns egyház, a református és az evangélikus kettévált –, csupán az 1600-as évek elején Thurzó György főkapitány által Szeredről behívott Köri István lutheránus lelkész nevét ismerjük mint legkorábbi prédikátorét.³ Bocskai István vezére, Homonnai Drugeth Bálint⁴ Érsekújvár elfoglalása után, 1605. október 22-én már Piskolczi Vince prédikátort hallgatta a katolikusoktól elvett templomban, amelyről naplójában is megemlékezik: „22. Oct. Mai napon mentem be Újvárbra együtt az ő felsége kapitányival, és a' pápista templomot isten tisztességére elfoglalván a' római atyafiaktól, a' Te Deum laudamust, egyenlő szívvél elmondánk benne, istennek hozzám való jó voltaért nagy hálákat adván; ugyan ott halgattam meg Piskolczi Vincze predikátoromnak szent predicatioját, a' predicatiót végig hallgatván az bástyákon örömet lövettem.”⁵ Arról, hogy Piskolczi református volt, vagy evangélikus, nem ad számot a napló.⁶

Érsekújvár ugyanekkor már református püspöki székhelyé is vált Dobronoki Miklós révén, akit 1605. október 23-án hozatott be Homonnai Érsekújvárbra: „Ugyan e' napon bocsátottam be Újvárbra Dobraközi Miklós predikátor uramat, az ott való predikátorságra.”⁷ Dobronoki 1608. szeptember 22-én írt levelet Kanizsai Pálfi Jánosnak, a somor-

jai iskola rektorának, hogy vegye át az érsekújvári református iskola vezetését,⁸ ezt viszont Kanizsai nem fogadta el. Dobronoki Miklós után Szenczi Csene Pétert hívták meg, akit később püspökké választottak. Pathai István, az akkori dunántúli kerület szuperintendense szentelte a régi csallóközi-mátyusföldi kerület püspökévé 1617. szeptember 12-én Komjátiban, aki csupán néhány évnyi szolgálat után, 1622. június 14-én hunyt el.⁹

Szenczi után Pécseli Király Imrét hívták meg lelkésznek, akit a *Krisztusom, kívüled nincs kihez járulnom* kezdetű dicséret szerzőjeként is ismerünk.¹⁰ Pécseli (Péczeli) Király Imre¹¹ 1590 körül született Pécselyen. Komáromban már fiatalon iskolaigazgató lett, majd 1609. május 30-án beiratkozott a heidelbergi egyetemre. Innen visszatérve, 1611-től Komáromban folytatta rektori feladatait, majd 1615-ben ugyancsak Komáromban lelkészi szolgálatba állt. 1622-ben Érsekújvárban a végvári katonák prédikátora lett, és a komjáti egyházmegye esperesévé választották. 1635-ben még ott működött, 1638-ban elüldözték, és valószínűleg az 1640-es évek elején hunyt el.¹² A gyülekezet 1640. december 10-én kelt, Zemplén vármegyéhez címzett levelében kérték a vármegye anyagi segítségét templomuk, iskolájuk és parókiájuk építéséhez. E levélben konkrétan nincs leírva a lelkész neve, csupán utalás van rá.¹³ A lelkészi állás betöltésére végül Pécseli Király Imre halálát követően került sor, amikor 1642-ben Nyikos Jánost választották meg, aki 1652 és 1655 között a Felső-dunamelléki Református Egyházkerület püspöke is volt.¹⁴ Az 1640-es levél nem maradt visszhang nélkül, ugyanis később Rákóczi Györgytől és Lorántffy Zsuzsannától kaptak anyagi támogatást.

Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna támogatása az érsekújvári gyülekezetnek

I. Rákóczi György és Lorántffy Zsuzsanna az érsekújvári egyháznak mindig melegszívű pártfogója volt. Ezt hivatott alátámasztani az a levél, amelyet 1651. január 13-án az érsekújvári reformátusok írtak Klobusiczky Andrásnak, a Rákóczi-uradalmak igazgatójához, hogy Lorántffy Zsuzsanna segítségét kérik a gyülekezet számára:

„Ez új esztendőnek az ur Isten kegyelmednek minden részeit tegye szerencsésé és adjon sok örvendetes új esztendőt minden kedveseivel együtt érni. Hogy kegyelmedet levelünk által molestáljuk, kegyelmedet kérjük szeretettel megbocsásson, de ezt az kéntelenség cselekedtetit velünk s főképpen szegény ecclesiánkhoz tapasztalt kegyelmed jó akarata, melyet Verőczi urunknak ő kegyelmének egy néhány rendbeli leveleiből s kegyelmed maga leveléből is eszünkben vettük. Minémű fogyatkozott állapottal legyen szegény ecclesiánk, azt kegyelmednek sok szóval kellene megírunk, de avval kegyelmedet nem terheljük, hanem hozzánk megmutatott jó akarataját ne hagyja kegyelmed megcsökkenni, continualja tovább is, mi mindennyi fogyatkozott állapotunkban is, és szükségünkben, még eddig azon voltunk teljes igyekezettel, hogy lelkitanítóinkban

meg ne fogyatkozzunk, mert ha valahon, ide az mi ecclesiánkban kívántatik az isteni szolgálat, tehát itt kívántatik leginkább, mert az több ecclesiák is ebben romolhatnak meg s ebben tartathatnak meg is, mivel az több ecclesiák ehez erőtlenekek magokban s csak várassai s falusi községből áll inkább, de ez dicsértessék az jó Istennek szent neve, mind vitézlő rendből áll s ha ebben valami hiba, vagy fogyatkozás talál lenni, elhídjé kegyelmed, az többi is meg fog erőtelenedni, mivel az Mátyus földi ecclesiáinknak ez metropolis, s ide is vagy szegényeknek minden reménységek. Úgy vagy, hogy lelki tanítóinkat még eddig, mindennyi erőtlenségünkben s fogyatkozott állapotunkban is megtartottuk s azon vagyunk most is minden erőnkkel, hogy megtartsuk ő kegyelmeket, de ha kegyelmes asszonyunk ő nagysága előbbeni kegyelmességét tovább is nem continuálja szegény ecclesiánkhoz, féltő, hogy meg ne fogyatkozzunk, mert az jó Isten ecclesiánkknak kegyes patronusit, kiket pestis, fegyver és más halálnak nemével igen elszökött közülünk s annyira jutottunk már, hogy majd láttatunk megszökönni, ez jó igyekezetünkben. Kegyelmedet azért, mint böcsületes jó akaró fautorunkat s patronus urunkat kérjük szeretettel, ne legyen kegyelmednek megbántódására, intercedáljon asszonyunknál ő nagyságánál, hogy az minémű beneficiumot kegyelmes urunk ő nagysága holta után az mi fölföldi ecclesiáinkhoz kegyelmesen offerált ő nagysága és immár ennihány ecclesiáknak, az mint az kegyelmed Verőczi urunknak tött relatiójából is megértettük – meg is adott kegyelmed, legyen azon minden tehetségével s igyekezetivei kegyelmed, hogy minékünk is mennél hamarább lehet szerezze meg és tudósítván kegyelmed bennünket felőle, tudhatnánk mikor és hova embereinket kegyelmedhez küldeni érte. Ebbeli hozzánk megmutatandó jó akarataját s ecclesiánkhoz való szeretetit, ha mi meg nem tudnánk szolgálni kegyelmednek, az ur Isten az ki kegyelmedet erre az méltóságos állapotra s becsültre emelte szegény ecclesiánk javára s megmaradására – fizesse meg és tartsa meg édes kedvesével együtt sok esztendőink szerencsésen. – Datum in Praesidio Ujváriensi die 13. Január. Anno 1651, [...].”¹⁵

A kérő szó meghallgatásra talált, és Rákóczi György 1640 táján ezer tallért küldött a templom renoválására.¹⁶

Amikor a törökök 1663. szeptember 24-én elfoglalták Érsekújvárt, a háromezer-ötszáz fő körüli gyülekezet templomát mecsetté alakították át. Ezekben a napokban Szatmári Ötvös István lelkész Kocsra ment, a gyülekezet tagjai a Komárom felé vezető út mentén lévő falvakba költöztek. A török uralom alól való felszabadítás során 1685-ben a templom elpusztult. Az elkövetkező idők – az ellenreformáció kora és a gyászévtized – nem kedveztek a reformátusoknak, s így a szétszórt gyülekezet tagjai nem térhettek vissza. Érsekújvárbán református vallású lakost legközelebb csak 1785 után találunk.¹⁷ Tulajdonképpen a templom elpusztításával és a gyülekezet szétszóródásával ér véget az érsekújvári református gyülekezet első korszaka.

A második korszak – Kezdeti lépések egy hajdani gyülekezet újjászervezéséhez

II. József türelmi rendelete, az 1790–91. évi törvényhozás és az 1848. évi XX. törvénycikk hozott csak változást. Önálló gyülekezet híján a környék falvaiból Érsekújvárra beköltöző reformátusok a szomszédos Ógyallára jártak át templomba. Ezt az utat gyalog vagy szekéren tették meg, később megkönnyítette ezt a Komárom–Érsekújvár közti vasútvonal megépülése. Néhány évtized múlva már havonta egyszer Érsekújvárbán, az evangélikus templomban tartott istentiszteletet a gondozó lelkész.¹⁸ Erre mutat egy szerződés, amely 1913-ban kötött az érsekújvári református és evangélikus egyháztagok között, az evangélikus felekezet templomának a reformátusok által való használata és a két egyház között való jogviszony szabályozása tárgyában. Az értekezlet 1913. július 25-én, az evangélikus egyház kezdeményezésére jött létre, és a következő megegyezést tartalmazta:

„...mint eddig ezután is átengedi templomát és annak a mai állapot szerint meglevő tartozékait az érsekújvári ref. vallású testvéreknek istentisztelet céljaira, akként természetesen, hogy ezáltal saját istentisztelete gyakorlatában gátolva ne legyen.

Ennek fejében a ref. hívek részéről való adóhozzájárulás tekintetében a nagygeresdi egység szolgál alapul, s ennek értelmében a templomfenntartó és jelleget adó érsekújvári ág. hitv. ev. fiókegyház jogosult a ref. hívek egyházi adójának kivetése és behajtása körül, teljesen önállóan és saját hatáskörében eljárni és intézkedni ugyanazon adózási rendszer alapul vételével, mint amilyen alapon saját tagjai fizetik egyházi adójukat. Az ekként kivetett, illetőleg megállapított és behajtott adók 50%-a a templomfenntartó ág. hitv. ev. egyházat illeti, 50%-a pedig a ref. testvér egyháznak szolgáltatandó ki. Ezzel szemben viszont kötelezi magát a ref. hívek gyülekezete, illetőleg előljárósága arra, hogy tagjait állandóan nyilvántartja, s azok névsorát minden év elején az ág. hitv. ev. fiókegyház előljáróságának rendelkezésére bocsátja.”¹⁹

A gyülekezet életében a következő nagy változás a hosszú 19. századot lezáró első világháború hozta. A világháború utolsó évében az érsekújvári missziói fiókegyház gondozásával 1918. október 15-én Sedivy László nyitrai lelkészt bízták meg, mivel Mórocz Mihály az alkalmatlan vasúti közlekedésre hivatkozva bejelentette lemondását.²⁰

Annak ellenére, hogy a kis gyülekezetnek sikerült templomot építeni, nem tudott az önállósodás útjára lépni. Csupán annyi változott, hogy egy másik anyaegyházköztség felügyeletére bízták. Az 1934. október 4-én hozott egyházmegyei közgyűlési határozat az érsekújvári egyházat ideiglenesen az ógyallai egyházközséghez csatolta,²¹ ahol 1934. október 14-én iktatták be hivatalába Nagy Sándor lelképásztort,²² aki után Erdélyi Pál került a leányegyház élére, majd őt követte Liptay Lothár, akinek a szolgálati ideje alatt vált anyaegyházközséggé Érsekújvár. Az őt követő lelkészek – Vajda Zsuzsanna, Nátek Sándor, Sasák Attila és Ilona – építették és építik a gyülekezetet mind a mai napig.

Egy gyülekezet, négy templom

A templomépítés gondolata akkor vetődött fel, amikor a nyitraihoz csatolták az egyházközséget, ami jól mutatja, hogy ekkorra olyan aktív közösség jött létre, amely képes volt önmaga erejéből templomot

építeni. Sedivy László harmincezer koronát gyűjtött erre a célra, ám az építkezésre 1934-ig kellett várni. A két világháború közti gazdasági és politikai helyzet nem kedvezett a református egyháznak sem, ezért is húzódott el a templom építése. Az istentiszteleti hely problémáját Udvaros Ferenc főgondnok oldotta meg, aki a gyülekezet rendelkezésére bocsátotta az Andódi utca 12. szám alatti épülettömbjében lévő lakóhelyiséget.²³ A kis alkalmi imaterem egy gyülekezeti házból indult, és templommá nőtte ki magát, amelyet 1934. március 18-án szentelt fel Balogh Elemér pozsonyi lelkész és a Szlovenszkoí Dunáninenni Református Egyházkerület püspöke. Ugyanebben az évben tornyot is építettek a templomhoz. A toronyba szereztek két harangot, az egyiket vették, a másikat pedig ajándékba kapták Egry Ferenc kiscejőci harangöntőtől.

Új templomot csak 1938 után tudtak építeni, amikor a város polgármestere, Rézler Gábor előterjesztése alapján templomépítésre telket kapott az egyház. Az önkéntes adományokból huszonötezer pengőt gyűjtöttek össze. Másfél évnyi munka után megépült a templom.²⁴ Az 1941. október 5-én tartott közgyűlésen fogadták el a templomépítés terveit, és 1942. november 8-án szentelte fel az épületet Medgyasszay Vince püspök.

Az érsekújvári reformátusok harmadik temploma az akkori Gázgyár és Zolthay utcák kereszteződésénél lévő Horthy István téren épült. A közel háromezer négyzetméteres templomtelket Rézler Gábor polgármester indítványára Érsekújvár megyei város ajándékozta az egyházközségnek. A háromszög alakú telket mind a három oldalról utcák határolták. A templom kinézetét a város épületeinek modern stílusa határozta meg. Régi magyar templomokat idéző ófrancia tetőzetet kapott, amelyet vasbeton oszlopon nyugvó betonkoszorú tartott. A tornyot óratoronynak is tervezték, falán lőrés ablakkal, tetején kilátóval. A templom betonlapra épült égetett téglából, fa tetőszerkezettel, illetőleg mennyezettel, amely mennyezet ívesen volt kiképezve és a tetőszerkezettel összedolgozva. A tető és a torony hódfarkú cseréppel volt fedve. A templom, valamint a torony külseje

terméskő lábazattal, fehér, fésült vakolattal készült. A beltéri sima, meszes vakolat világossárgára lett lefestve. A templom padlózatát mozaiklapokkal, az úrasztalát és a szószék körüli területet fehér műkövel, a karzatot és a tanácsterem padlózatát pedig hajópadlóval borították. Az ajtók tölgyfából, az ablakok fenyőfából készültek. Az ablakok dupla üvegezésűek, a külső közönséges ablaküveg, a belső katedrálüveg. A szószék mögötti fal egészen az orgonakarzat mellvédének magasságáig tölgyfával volt burkolva; ugyanígy a szószékkal szemben lévő nagy karzat mellvédje és tartóoszlopai. A templom padjai gőzölt bükkfából, az úrasztala és a szószék tölgyfából készült. A fűtést kályhával oldották meg, és a villanyvilágítást a templom összes helyiségébe bevezették. A templom belső mérete 10 × 20 méter, belmagassága 10,7 méter volt. A főbejárat fölött egy 10 × 6 méter alapterületű karzat volt. Ezen karzattal szemben volt egy kisebb, 4,5 × 6 méteres karzat az orgona elhelyezésére. A kisebb karzat alatt volt elhelyezve a tanácsterem 4,5 × 6 méteres alapterülettel. A tanácsterem előtt kis előszoba volt, onnan nyílt a mellékhelyiség. A torony, valamint a tanácsterem alatt pince volt.²⁵ A főbejáratlal szemben van elhelyezve a szószék, fölötté a kis karzaton a tizenhat manuális orgona.²⁶ A szószék előtt volt az úrasztala. Az úrasztalától jobbra és balra presbiteri padok helyezkedtek el. A bal oldalon lévő első presbiteri padnak a fal felé való meghosszabbításában nyert elhelyezést az orgona kétmanuális játszóasztala. A templom főhomlokzatának magassága a talajtól a gerincig mérve 14,6 méter. A torony magassága a talajtól a csillagig 36,3 méter. A toronyban két harang lakott, és mindkét harangot 1934-ben Kiscejőcön Egry Ferenc műhelyében öntötték. A nagyobbik harangon a következő felirat olvasható: „Öntötte Egry Ferenc Kiscejőcön 1934”, illetve: „Isten dicsőségére közadakozásból öntették az érsekújvári ref. egyház hívei 1934”. A kisebbik harangra pedig ezt vésették: „Az élőket hívogatom, a holtakat elsíratom”, illetve: „Öntötte Egry Ferenc Kiscejőcön 1934”.²⁷

A harmadik templom férőhelye a következő módon oszlott meg: lelkészi ülőhely 4, presbite-

ri ülőhely 24, templomi ülőhely 168, karzati ülőhely 102, templomi állóhely 150, karzati állóhely 60. A templomot Szegheő Zsigmond építészmérnök tervei alapján Bácsalmásy Mihály építőmester építette.²⁸ A harmadik templomot 1944-ben és 1945-ben légibombázás pusztította el. Feljegyzéseiben Nagy Sándor lelkész a következőképpen írja le ezeket az eseményeket: „Nem zúgolódtunk Istenünk ellen, mikor 1944. október 7-én délután fél 2-kor a templom közvetlen közelében becsapódó bombák súlyosan megrongálták templomunkat. Erőfeszítést tettünk, hogy a háború eme utolsó szakaszában cserepet szerezzünk a szétört cserepek helyébe, ablakot az ablak helyett, ajtókat a kiszakított ajtók helyett. És jött a nagyobb csapás, 1945. március 14-én, 1 órakor, Érsekújvár ellen intézett amerikai légitámadás következtében, amikor a templom környéke és maga a templom közepe is nagyméretű légibombával találatot szenvedett, megsemmisült a mi templomunk. A lánccal összekötött bombák a templom közepére estek s csak a torony maradt meg.”²⁹

A második világháború után lassan haladt a felújítás. 1952-ben a kapott csekély állami támogatás mellett gyülekezeti adományok révén indult meg az újjáépítés. Először a tetőzetet javították ki, majd a tanácstermet, hogy ott tudják megtartani az istentiszteleteket. 1956-ban készült el a szószék, amelyet Seress István és felesége készíttetett fiuk, Endre emlékére, aki a második világháborúban halt hősi halált.³⁰ Végül a negyedik templomot 1957. november 10-én szentelte fel Varga Imre püspök.³¹ A templom teljes belső felújítását 1984-ben végezték, 1986-ban villanyorgonával szerelték fel. A mai napig egy park szélén áll a templom. Tornya a hajó mellett áll, négyzetes, mindegyik szinten három kis ablak. Teteje galériás, keskenyebb felső részén három zsalugáteres ajtó, négyzet alapú gúla alakú tetején gomb és csillag. A hajó bejárata fölött nagy körablak, tetején csillag. A bejárat felett karzat faszloppal. A mennyezet csúcsíves, a hajó vége egyenes záródású, ablakai szögletesek. A hajó végében áll a szószék, fölött helyezték el az orgonát. A szószék mindkét oldalon feljáróval ellátott, keretbetétes szerkezetű. Elején kehely tányéron díszítéssel.³² ■

Az Érsekújváriban szolgált lelkészek névsora

Dobronoki Miklós (1605–1611)

Szolgálati helyek: 1585 – Komárom; 1592 – Galánta?; 1599–1605 – Komjáti; 1605–1611 – Érsekújvár; 1611–1614 – Komárom; 1615 eleje – Komárom; visszavonult; ?–1610 – komjáti esperes; 1586–1614/1615 – felsődunamelléki püspök. Elhunyt 1614/1615-ben.³³

Szenczi Csene Péter (1611–1622)

Született: 1570 körül

Tanulmányok: Szenc

Szolgálati helyek: 1603–1606 – Jóka; 1606–1611 – Somorja; 1611–1622 – Érsekújvár; 1608–1611 – somorjai esperes; 1614/1615–1622 – felsődunamelléki püspök; 1617 – püspökké szentelés. Elhunyt 1622-ben.

Felesége: ismeretlen.

Gyermekeik: Gergely, István, János.³⁴

Pécselyi Király Imre (1622–1638/1640)

Tanulmányok: Somorja, Pápa, Heidelberg

Szolgálati helyek: 1608?–1609, 1612–1615 – Komárom (rektor); 1615–1621 – Komárom (lelkész); 1622–1640 körül – Érsekújvár; 1617–1619 – komáromi alesperes; 1622 – komjáti alesperes. Elhunyt 1640 körül.³⁵

Balai János (1640?)³⁶

Pápai Nyikos János (1643?–1655)

Tanulmányok: Nagyszombat; Pápa; 1636–1637 – Franeker (Joh. Nikos Papai); 1637–1639 – Groningen (Jo. Nyikos Papai); 1639 – Leiden (Jo. Papai); 1643 – Leiden.

Szolgálati helyek: 1639–1642 – Pápa (rektor); 1641 – lelkésszé szentelés (hogy besegíthessen a püspöknek); 1643–1655 – Érsekújvár; 1652–1655 – felsődunamelléki püspök. Elhunyt 1655-ben.³⁷

Tolnai Tamás másodlelkész (1650–1659)

Tanulmányok: 1641 – Sárospatak; 1644 – senior, Tálylya, rektor; 1645–1646 – Franeker (Thom. S. Tholnaeus); 1646 – Leiden (Thom. S. Tholnaeus).

Szolgálati helyek: 1650–1659 – Érsekújvár, másodlelkész; 1670–1671 – Pápa másodlelkész. Elhunyt 1671-ben.³⁸

Szatmári Ötvös István (1656–1663)

Tanulmányok: 1640, 1643 – Sárospatak; 1647 – keresztúri rektor; 1649–1650 – Franeker (Steph. Szatthmary); 1650–1652 – Utrecht (Steph. A. Szatthmahri); 1654–1656 – sárospataki rektor.

Szolgálati helyek: 1656–1663 – Érsekújvár; ? –1665/1668 – komjáti esperes (Kocson is), a török előzi; 1663–1665/1668 – Kocs. Elhunyt 1665/1668-ban.³⁹

Nagy Sándor (1934. október 10. – 1963)

1907. október 7-én született Hodoson. Elhunyt 1963. július 25-én Ógyallán.

Tanulmányok: Nemes Hodos – 1913–1918; Pozsony – 1918–1928; Losonc – 1928–1932; Edinburgh 1932–1933. Második lelkészképesítő vizsga: Losonc, 1934. június 26. Felszentelés: 1932. június 23.⁴⁰

Szolgálati helyek: Nyitra – 1933. december 6. – 1934. március 6. (segédlelkész); Búcs – 1934. március 6. – 1934. április 20. (segédlelkész); Ógyalla-Bagota – 1934. április 20. – 1934. október 7.

(segédlelkész); Búcs – 1934. július 1. – 1934. október 7. (segédlelkész); Ógyalla – 1934. október 7. – 1963. július 25. (lelkész). 1953-tól esperes, zsinati tag. Felesége: Galambos Katalin, házasságot kötöttek 1934. november 27-én Sárón. Gyermekeik: Sándor, Katalin.⁴¹

Mikó Jenő esperesi káplán (1958. október 1. – 1960. március 14.)⁴²

Id. Erdélyi Pál esperesi káplán (1963–1965)⁴³

Liptay Lothár (1973. szeptember 1. – 1979. augusztus 15.)⁴⁴

Vajda Zsuzsanna (1979. október 1. – 1984)⁴⁵

Nátek Sándor (1984. április – 2016)⁴⁶

Sasák Attila, Sasák Ilona (2016–)

J E G Y Z E T E K

1 HAICZL 1932, 33. o.; FRAKNÓI 1903, 201. o.

2 N. N. 1942, 230. o.

3 HAICZL 1932, 56. o.

4 Drugeth Bálint (gereni és homonnai). D. István Ung megyei főispán fia volt. Zemplén vármegye főispánja, később Bocskay egyik tábornokaként szolgált. Ő foglalta el Érsekújvárt. Nádornak is ki volt jelölve, 1608-ban országbíró lett. Első felesége Rákóczy Erzsébet, második Palocsay Horváth Krisztina volt. Meghalt 1609. november 7-én, harminckét éves korában. Valószínűleg megmérgezték. Fennmaradt magyar nyelven írt naplója, amelyet NAMÉNYI István közölt a *Tudománytár* 1839. évi 5. kötetében. SZINNYEI 1891–1914, 2: 1090. o.

5 NAMÉNYI 1839, 365. o.

6 Bár van olyan szerző, aki reformátusnak véli. Lásd N. N. 1942, 230. o.

7 NAMÉNYI 1839, 366. o.

8 FABÓ 1869, 43. o.

9 N. N. 1906, 507. o.

10 *Református énekeskönyv*, 204.

11 A nevről és annak kétféle írásmódjáról: THURY 1897.

12 SZINNYEI 1891–1914, 10: 681–682. o.

13 A levelet lásd: OLÁH 2017, 131–132. o.

14 Uo. 132. o.

15 SZILÁGYI 1875.

16 N. N. 1942, 230. o.

17 Uo.

18 NAGY 1942, 5–6. o.

19 NÉMETH 1913, 153–154. o.

20 VARGHA 1923, 21. o.

21 Uo. 42. o.

22 NAGY 1942, 8–9. o.

23 CSEKES 1923, 11–12. o.

24 N. N. 1942, 230. o.

25 SZEGHEŐ 1942.

26 „Az 5000 pengős adomány orgonánk megrendelését is lehetővé tette. Megboldogult Árokháty Béla lelkész, orgonaművész és Antos Kálmán szegedi orgonaművész tervei alapján a pécsi Angster József és Fia orgona- és harmoniumgyár R. T. építette. A 16 változatú, két manuális 23 játszássegítővel, elektromos fúvószerszerkezettel tervezett orgonának csak a homlokzata készül el a templom felszentelésére. Az orgona 1943 húsvétjára lett kész.” NAGY 1942, 11. o.

27 BALLA et al. 2015, 100. o.

28 SZEGHEŐ 1942, 239–240. o.

29 Lásd az Érsekújvári Református Egyházközség oldalát: <https://refcastrumnovum.sk/gyulekezet/tortenelem/>. (Megtekintés: 2022. szeptember 8.)

30 Uo.

31 *Kálvinista Szemle*, XXVIII. évf. 1957. 11. sz. 1–2. o.

32 BALLA et al. 2015, 94. o.

33 KÖBLÖS–KRÁNITZ 2009, 153., 382. o.

34 Uo. 153., 605. o.

35 Uo. 154., 555. o.

36 Uo. 154., 331. o.

37 Uo. 154., 457. o.

38 Uo. 154., 645. o.

39 Uo. 154., 595. o.

40 Dunántúli Református Egyházkerület Levéltára (DREL). Fond: I.2., 1933/3., 33. doboz.

41 *Kálvinista Szemle*, XXXIV. évf. 1963. 9. sz. 5. o. SZRKE Levéltára, Komárom, 2A/2 személyi iratok.

42 SZRKE Levéltára, Komárom, 2A/2 személyi iratok.

43 Uo.

44 SZÖKE–VICZIÁN 1993, 191. o. SZRKE Levéltára, Komárom, 2A/2 személyi iratok.

45 SZRKE Levéltára, Komárom, 2A/2 személyi iratok.

46 Uo.

BIBLIOGRÁFIA

Források

- BALLA Terézia et al. 2015. *Szlovákiai Református Keresztyén Egyház*. 12. köt. *Komáromi Egyházmegye*. 1. rész. Debrecen. (A magyar református egyház javainak tára. A magyar református gyülekezetek templomai, felszerelési tárgyai, könyv- és iratanyaga 29.)
- CSEKES Béla 1934. *A Komáromi Református Egyházmegye Révkomáromban 1934. október hó 4-én tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Komárom.
- FABÓ András 1869. *A Magyar- és Erdélyországi mind a két vallású evangélikusok okmánytára*. Osterlamm Károly, Pest.
- KÖBLÖS József – KRÁNITZ Zsolt 2009. *A Dunántúli Református Egyházkerület prédikátorai és rektorai*. 1. köt. 1526–1760. Pápai Református Gyűjtemények, Pápa. (A Pápai Református Gyűjtemények kiadványai, forrásközlések 10.)
- NAMÉNYI István (közr.) 1839. *Homonnai Drugeth Bálint naplója*. 4. rész. *Tudománytár – Értekezések*, új folyam, 3. évf. 5. sz. 363–375. o.
- NÉMETH István 1913. *A Dunántúli Református Egyházkerület 1913 április 17–18. napjain Pápa városában tartott rendes közgyűlésének jegyzőkönyve*. Pápa.
- OLÁH Tamás 2017. Egy érsekújvári református gyülekezeti forrás 1640-ből. *Egyháztörténeti Szemle*, XVIII. évf. 4. sz. 129–137. o.
- SZILÁGYI Sándor (közr.) 1875. Az érsekújvári reformátusok segélyért folyamodnak Lorántfi Zsuzsánnához [1651]. *Magyar Protestáns Egyházi és Iskolai Figyelmező*, 6. évf. 1. sz. 44–45. o.
- Szlovákiai Református Keresztyén Egyház Levéltára, Komárom. 2A/2 személyi iratok.
- VARGHA Sándor (összeáll.) 1923. *Jegyzőkönyv a Komáromi ref. egyházmegye, 1920. október 26-án, 1921. január 26-án és 1921. november 29-én tartott gyűléséről*. Komárom.

Felhasznált irodalom

- FRAKNÓI Vilmos 1903. *Magyarország egyházi és politikai összeköttetései a Római Szent-székkal. A mohácsi véstől a magyarországnak a török járom alól fölszabadításáig*. Szent István Társulat, Budapest.
- HAICZL Kálmán 1932. *Érsekújvár múltjából*. Winter Zsigmond fia, Érsekújvár.
- NAGY Sándor 1942. *A Hálaadás templom alapjaitól a csillagig. A templom-építés története*. Érsekújvári Ref. Egyház, Érsekújvár.
- N. N. 1906. Adatok a heidelbergi egyetem magyarországi hallgatóinak névsorához. *Protestáns Egyházi és Iskolai Lapok*, 49. évf. 32. sz. 506–508. o.
- N. N. 1942. Megkondukt harangok. *Dunántúli Protestáns Lap*, 53. évf. 46. sz. 230–231. o.
- SZEGEDŐ Zsigmond 1942. Az érsekújvári református templom műszaki leírása. *Dunántúli Protestáns Lap*, 53. évf. 48. sz. 239–240. o.
- SZINNYEI József 1891–1914. *Magyar írók élete és munkái*. 1–14. köt. Hornyánszky, Budapest.
- SZŐKE József – VICZIÁN János (szerk.) 1993. *Ki kicsoda Kassától Prágáig?* Babits Kiadó, Szekszárd.
- THURY Etele 1897. Péczeli-e, vagy Pécselyi? *Dunántúli Protestáns Lap*, 8. évf. 42. sz. 666–667. o.

Keresztelő, lakodalom, temetés

→ KISS-KOZSLIK ESZTER

Keresztvíztől sírkeresztig. Családi eseményekre szóló meghívólevelek Kassa város levéltárában (1526–1700). 1–2. köt. S. a. rend. HANÁK BÉLA – SZABÓ ANDRÁS PÉTER. Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézet, Budapest, 2021. (Magyar családtörténetek: források 4–5.)

Recenzióban egy olyan forráskiadást mutatok be, amely jelentős iratanyag feldolgozását tűzte ki célul, amelyet a szerkesztőpáros jól átgondolt szerkezetben, kimagasló szakmai színvonalon valósított meg. Szabó András Péter történész, a Magyar Tudományos Akadémia Bölcsészettudományi Kutatóközpont Történettudományi Intézetének tudományos munkatársa Kassán ismerkedett meg Hanák Bélával, aki – bár végzettsége szerint nem történész – több mint tíz éve kutatja és gyűjti a 16–17. századi meghívóleveleket különböző levéltárakban. A gyűjtemény kétezer-nyolcszáznál is több levelet tartalmaz, amelyek közül háromszázhatvanegyet adtak közre e kiadványban. Ezek a meghívólevelek keresztelőkre, lakodalmakra és temetésekre hívták Kassa város elöljáróságát. A szerzők célja az volt, hogy lehetőleg az összes ismert, sokszor más levéltárban fennmaradt, Kassa elöljáróinak szóló meghívólevelet közreadják, ami két kötetben nyert végleges formát.

A forrásegyüttes különleges mivolta lehetőséget ad művelődéstörténeti, életrajzi elemzésekre, amelyek Kassa városának korabeli súlyát is alátámaszthatják. Az elemzési lehetőségek egyik aspektusa a forrásközlés elején, Hanák Béla tollából született

bevezetésben olvasható. A meghívólevelek Kassa városának szólnak, ami enged következtetni egy-egy család rangjára, ahol fontosnak tartották a családi események megrendezésekor a város képviselőjét is. A keresztelő, a lakodalom és a temetés

olyan alkalmak, amelyek a családok életét érintik, de társadalmi nyilvánosságot kaptak. A háromszázhatvanegy családi esemény közül csak kilenc meghívó szól keresztelőre, elsősorban a városi főbíró számára, száztizenkettő temetésre, a többi kétszázharminckilenc levél lakodalomra, házasságkötésre invitál. A nagyszámú forrás azt is lehetővé tette, hogy a kutatók korábbi kutatók munkáját megerősítve rámutassanak: a 16. század során folyamatos reprezentációs változás ment végbe a családi események nyilvánosságára vonatkozóan.

Az elemzés során a szerzők azt is fontosnak tartották bemutatni, hogyan zajlott az esküvő vagy a lakodalom, hiszen a maitól egészen eltérő szokások és szertartások voltak érvényben. Az is érdekes például, hány meghívót kap Kassa városa egy-egy lakodalomra a menyasszony és vőlegény családjától, hiszen nemcsak a házasulandó felek invitálták a vendégeket, hanem azok szülei is. Izgalmas részletek derülnek ki a nászajándéokra vonatkozóan, illetve hogy mi mindent kérhettek külön

kérésként a lakodalom megszervezéséhez. Ilyen például a tűzifa a főzéshez vagy nagyobb számú önedény a tálaláshoz.

Fontos elemzési szempont a nyelvi szerkezet, a nyelv használata a levelekben. A 16. század elején még kizárólag latin nyelven írtak meghívókat, aztán a század második felére egyre gyakoribbak az anyanyelvi fogalmazványok, amelyekben sokszor a latin nyelvű fordulatok tükörfordításai szerepelnek. A latin nyelv használata a hivatalos szervek felé végig megmaradt, de gyakran a soknyelvű vendégsereg invitálásakor is egyszerűbb volt mindenkit latinul megszólítani, amit mindenki megértett. A kötet előszava a levelek szerkezetét is bemutatja, ami az egyes források olvasásakor lehet fontos segítség a leendő kutatók számára.

A házasságkötés mellett a temetés talán az emberi élet legfontosabb nyilvános eseménye. A két szerző a száztizenkét meghívólevél alapján hangsúlyozza, hogy már a halál beállta és a temetés szertartása között eltelt idő változatos volta is elemzést érdemel. Ennek az átlagosan másfél-két hónap közötti előkészületi időnek a megléte elsősorban a nemesség körében volt jellemző, a városi, paraszti közösségekben a temetésre igen gyorsan, pár napon belül sor került. Kassa város meghívása pedig a nemesek mellett a polgárok számára is fontossá vált, hogy az elhunyt társadalomban betöltött helyét utolsó útján reprezentálja.

A forráskiadáshoz a szerkesztők a meghívókban szereplő személyek azonosítását segítő rövid, általuk minieletrajzoknak nevezett bemutatásokat is csatoltak. Ezt a módszert korábban a *Politika és házasság – Menyegzőre hívogató levelek a 16. századi*

Erdélyből című forráskiadványban is használták,¹ amelynek szintén Szabó András Péter volt az egyik társszerzője. Az életrajzok igyekeznek a szakirodalomban fellelhető információkat összegezni, átfogó képet nyújtva az említett személyekről. Szabó a bevezetőben meg is jegyzi, hogy bár a levelekben szereplő nevek azonosítására minden esetben törekedtek, ez nem mindenhol sikerült teljes mértékben. Az egyes életrajzok az első előfordulásnál olvashatók, a későbbiekben hivatkozás utal vissza rájuk.

A források közlése nem tematikus csoportosításban, hanem a levelek keltezése szerinti sorrendben történt. Az egyes levelek szöveghű átírása mellett a levelek egy-egy mondatos összefoglalása is szerepel a levél dátuma mellett. A szövegeket képek kísérik – gyakran a szerzők saját felvételei –, amelyek maguk is forrásértékűek, hiszen egy-egy sírkő részlete vagy felirata az olvasó számára is fontos részletet mutathat. A pontos képjegyzék a forrás- és szakirodalomjegyzék után következik.

Az alapos szakirodalmi háttérrel mutatja, hogy a második kötet végén csupán az irodalomjegyzék száztizenöt oldalt tesz ki, amelyet a levéltári és kéziratos források tizenhárom oldalas jegyzéke tesz teljessé. A kötetek felhasználását segíti, hogy a levelekben szereplő nevekhez jegyzék készült, továbbá az előforduló helynevek korabeli és ma használatos formáját is jegyzékbe rendezték.

A szerkesztők hasznos és jól használható kiadványt nyújtanak át az olvasóknak és kutatóknak, amely a 16–17. századi családi események aspektusainak vizsgálatához nélkülözhetetlen forrásbázist jelent a jövőben. ■

JEGYZÉTEK

¹ Szerk. Horn Ildikó – Kreutzer Andrea – Szabó András Péter. ELTE BTK, Budapest, 2005.

Kettő az egyben¹

→ JUHÁSZ GERGELY

FABINY Tibor 2022. *Eretnekek vagy mártírok? Hitvita és hermeneutika a korai angol reformáció idején*. L'Harmattan Kiadó, Budapest.

2008-ban, doktori disszertációm bírálatában Fabiny Tibor professzor úr azt mondta, hogy ha ravasz lennék, tézisémet két könyvben adnám ki, amelyek mindegyike önállóan is megállná a helyét. Végül nem fogadtam meg a tanácsát, és egy kötetben jelent meg a könyvem, de kölcsönkenyér visszajár, szól a magyar mondás, így most én is azt mondom, hogy Fabiny Tibor *Eretnekek vagy mártírok? – Hitvita és hermeneutika a korai angol reformáció idején* című műve igazából két könyv. Az egyik eredeti módon a reformáció kezdetén élt három angol szerzőt tárgyalja, Morust, Fritht és Tyndale-t. A második rész pedig egy igen terjedelmes szöveggyűjtemény, amely a három szerző műveiből szemezget magyar fordításban. A három közül Morus Tamás elismerten „csak mellékszereplő” (11. o.) – csak mint Tyndale és Frith közös vitapartner szerepel, és a szöveggyűjteményben is csak két nagyon rövid szemelvény olvasható tőle.

Az első rész az előszó és utószó között kilenc fejezetre tagozódik, amelyek közül az első a könyv kontextusát vázolja fel: rövid áttekintést kapunk a reformáció történetének historiográfiájáról, valamint a *conversio* mint toposz jelentőségét ismerhetjük meg Luther, Thomas Bilney és Hugh Latimer példáján, illetve Tyndale-nek a *bűnbánat* szóról írt jegyzetén keresztül. A *conversio* gyakran

a *conversatio* szülötte, amint azt Latimer esete, de akár More vejének, John Rastellnak a példája is mutatja, akit a híres martirologus, John Foxe szerint John Frith térített meg protestánsnak.

Ennek a *conversatio* formája a polémia, a hitvita-irodalom, amely a korra igen jellemző műfaj. Tyndale és Frith polémiájának egyik lényeges eleme az a folyamat, amelyet Fabiny hermeneutikai forradalomnak nevez: nemcsak egy radikálisan új olvasata a Szentírásnak, hanem annak következményeképpen egy új hozzáállás is egy egész sor valóságához. Ennek illusztrációját és hermeneutikai alátámasztását nyújtja a többi nyolc fejezet – hat Tyndale-ról és kettő Frithről. Így a második fejezetben betekintést kapunk abba az ellentétbe, amely Morus ekkléziológiai indíttatású kritikája és Tyndale szövegorientáltsága között feszül. Ez a feszültség a harmadik fejezetben már a bibliafordításban használt szóválasztás szintjén is megmutatkozik. Morus számonkéri Tyndale-en, hogy miért szakít szándékosan kulcsfontosságú szavak fordítása esetében annak az interpretatív közösségnek a nyelvével, amely megőrizte és áthagyományozta a Szentírást, míg Tyndale Morust és a hagyomá-

→ Juhász Gergely (1971): katolikus teológus, állandó diakónus. Kutatási területe a kora reformáció teológiája és bibliafordításai. Legutóbb *Translating Resurrection – The Debate between William Tyndale and George Joye in Its Historical and Theological Context* (Leiden: Brill, 2014.) címmel jelent meg kötete.

nyos nyelvhasználatot vádolja a szöveg értelmének szándékos elferdítésével és elhomályosításával. A terminológiai háború Tyndale és Morus között tehát elsősorban nem etimológiai vagy filológiai kérdés, hanem teológiai és hermeneutikai, amelyben az etimológia és a filológia csupán egyetlen aspektusa az érveknek és ellenérveknek. Idekapcsolódik logikusan talán az ötödik fejezet is, amely az eretnesség és hitújítás kérdését járja körül Tyndale és Morus felfogása szerint.

A negyedik fejezetben Tyndale hermeneutikai elveinek kifejtését találjuk. Tyndale, aki elveti a hagyományos *quadrigát*, azaz a Szentírás szövegének négyes értelmét, saját megfogalmazott elvei szerint a szöveg folyam(at)ára ügyel. Gyakran idézett mondása, miszerint a szövegnek csupán egyetlen értelme van, nem akadályozza meg abban, hogy Tyndale az allegóriát (korlátozva) és a tipológiai értelmezést is (jóval szélesebb körben alkalmazva) elfogadja, hiszen, akárcsak Luthernél, a szöveg folyamata mindig krisztológiai természetű. Ennek a tipológiai értelmezésnek az alkalmazása a mártíriumra a hetedik fejezet témája, ahol egy tükrözött krisztológiai tipológiában nemcsak István, a protomártír jelenik meg Jézus antitípusaként, de maga Tyndale is „önreflexív tipológiával” egyetlen fennmaradt saját kezű levelének kapcsán, amelyet a börtönből írt, valamint Foxe által megrajzolt életrajzában, ahol az ideális protestáns Krisztus-hívőnek, Pál apostolnak lesz antitípusává. Nem véletlen, hogy Tyndale Szent Pálnak a Rómabeliekhez írt leveléhez írta az egyik leghosszabb bibliai bevezetőjét, amely jelentős mértékben Lutherre épül.

A közbeeső hatodik fejezet pedig egy másik fontos szentírási szakasznak, a *Hegyi beszédnek* a tyndale-i magyarázatát mutatja be a reformáció retorikájának példjaként. Tyndale itt is Luthertől kölcsönöz, de sokkal szabadabban, hiszen a törvénynek – talán éppen a Deuteronomium 1530-as fordítása következtében – sokkal pozitívabb szerepet tulajdonít, mint a német reformátor. Luthertől származik a szekuláris és spirituális, azaz az e világi és a lelki hatalom szétválasztása a kettős birodalom tanításában. Ám Lutherrel szemben Tyndale itt is,

akárcsak Zwingli, ellentét helyett komplementaritást lát az evangélium és a törvény kapcsolatában, mert mindkettőt Istentől eredezteti.

Az első rész utolsó két fejezete tárgyalja Frith életét és műveit, akit Tyndale-hez fűződő viszonya miatt az „angol Melanchthonnak” is neveznek, noha teológiájában a protestáns író sokkal közelebb áll Zwinglihez. Bár a melanchthoni párhuzam tartalmilag annyiban helytálló, hogy Frith könyvhala, a 17. században csodás módon egy hal gyomrából előkerülő írásainak maradéka a reformáció égi jelei közé tartozik, akárcsak Melanchthon és Luther szatirikus pápaszamara 1523-ból, amely egy, a Tiberisből 1496 januárjában kihalászott csodás lénynek állít emléket, amelynek állítólag számár feje, női teste, valamint patáiban és karmokban végződő pikelyes végtagjai voltak.

A fiatalon kivégzett Frith első ismert munkája Patrick Hamilton, a skót reformáció legelső mártírja egyik írásának fordítása, amely tömören és könnyen megjegyezhető módon foglalja össze a lutheri hit főbb elemeit. Talán éppen Frithnek is köszönhető, hogy – a sors iróniájaként – a St. Andrews-i hallgatók mind a mai napig elzarándokolnak Hamilton máglyájának helyére, hogy sikeres vizsgáik érdekében lábukkal megérinthessék – olyan babonáság ez, amelyet Hamilton, Frith és Tyndale is szörnyülködve ítélne el. Pár évvel későbbi halálában pedig Frith antitípusa lesz Hamiltonnak, hiszen ő is a máglyán végzi mint az angol reformáció egyik legelső áldozata.

Míg Hamilton műve főleg protestáns belső használatra született, és elsősorban nem a polémia műfajába tartozik, Frith többi műve jórészt az angol hitvitairodalom csak kevesek által ismert írásainak sorát gyarapítja, mint például a Luthertől fordított *Tézisek és antitézisek Krisztusról és az Antikrisztusról*, Morus Tamásnak a már említett veje, John Rastell ellen írt két írása a purgatóriumról, illetve Frith Morushoz intézett írása az úrvacsoráról, amelyet a kilencedik fejezetben ismerhet meg az olvasó részleteiben.

Frith Tyndale-hez hasonlóan a valós jelenlét kérdését adiaforonnak, az üdvösség szempontjára

ból mellékes kérdésnek tekintette. Ennek ellenére Tyndale-től eltérően határozottan állást foglalt a Zwingli-féle úrvacsora-értelmezés mellett, és elsorolja a zürichi teológus érveit, aki szerint Krisztus nem a kenyérben, hanem a hívő szívében van jelen, hogy Krisztus teste egyszerre csak egy helyen lehet jelen, hogy a latin *copula est* annyit tesz az alapítási narratívában, mint Jézus más metaforáiban: *significat*, azaz 'jelent' vagy 'jelképez'. A „hoc est enim corpus meum” pontos fordítása tehát: „Ez a kenyér lesz számotokra az én testem.” Morus válaszában, amely az angol humanista „legszelídebb hangú polemikus írása”, és amelyben mintegy *captatio benevolentiae*ként elfogadja Frith (és így közvetve Zwingli) hasonlatait, a klasszikus katolikus érveket sorakoztatja fel a *transsubstantiatio* és a szentmise áldozati jellege mellett. A vita utolsó irodalmi eleme Frith válasza Morusnak, amelyet Tyndale intése ellenére papírra vet szintén a zürichi teológia pontjai szerint. A mű címe *Hitelvek, melyek miatt John Frith meghalt*, és előrevetíti két héttel később bekövetkezett kivégzését. Így lesz Tyndale és Frith is tüpösszá és antitüpösszá a protestáns olvasó számára az első rész végére.

A kötet második részében az előbb említett művek vagy azokból válogatott szemelvények szép, szabatos magyar fordítása olvasható. A fordítók nehéz feladat előtt álltak, mert Tyndale utánózhatatlan stílusa sok nyelvi bravúrt és szójátékot, áthallást tartalmaz. Ezeket többnyire nem lehet frappánsan, hasonló tömörséggel visszaadni magyarul. Ennek ellenére a fordítások élvezhetők, ötletesek és magyarosak, csak gratulálni tudok Majoros Szidónia, Bellák Erzsébet, Korzenszky Emőke et al. fordítóknak.

A kötetet az első rész végéhez illesztett, a két protestáns hitújító életének és a reformáció korszakának kronológiáját, valamint a 16. századi

Anglia neves protestáns és katolikus mártírjait bemutató függelék, illetve a második részt követő illusztrációk és bibliográfia teszi teljessé.

Amint bevezetőmben említettem, a könyv két része önállóan is megállná helyét. Mind a kettő jelentős hiátust tölt be a magyar szakirodalomban, és biztos vagyok benne, hogy sok, a témával foglalkozó szaktudós, egyetemi hallgató és más érdeklődő fogja haszonnal forgatni a kötetet. Viszont külön örülök annak, hogy professzor úr nem volt ravasz saját tanácsa szerint, és a két rész egyetlen kötetben jelent meg, hiszen a kettő egymást kiegészíti, támogatja, illusztrálja, értelmezi és alátámasztja. Míg az első rész lábjegyzeteiben hozza az eredeti angol szöveget, a második rész ugyanazon szövegek magyar fordítását tartalmazza, így az angolul tudó olvasó könnyen összevetheti az eredetit annak magyar fordításával.

Eretnekek vagy mártírok? – teszi fel a kérdést a könyv címe. Talán van valami hermeneutikai szimbolizmus abban a tényben, hogy egy lutheránus szerző két angol protestáns hitújítónak egy katolikus íróval folytatott polémiájáról szóló művét egy katolikus teológus mutatja be a református egyetemen. És pont azon a napon ismertethetem a protestáns Frith nézeteit az úrvacsoráról, amelyen a katolikus egyház hagyományosan a *corpus Christi*, az eukharishtiában jelen lévő Krisztust ünnepli. Nagyon nagy megtiszteltetésnek érzem ezt a felkérést, és remélem, hogy ismertetőmben sikerült nemcsak fölkeltenem az érdeklődést ez iránt a nagyszerű kötet iránt, de talán sikerült megközelítenem azt a kiegyensúlyozott tárgyilagosságot is, amelyet Fabiny professzor úr a kötetben oly csodálatra méltó módon végig szem előtt tart ezen egykor szó szerint vérig menő hitviták ismertetésében. ■

JEGYZETEK

¹ A méltatás 2022. június 16-án hangzott el a könyv bemutatóján, a Károli Gáspár Református Egyetemen.

² LUTHER Márton 1917. A pápaszamár és a barátborjú [1523]. In: Masznyik Endre (szerk.): *Dr. Luther Márton művei*. 4. köt. Luther-Társaság, Budapest-Pozsony, 1–18. o.

Credo – evangélikus folyóirat,
a Magyarországi Evangélikus Egyház folyóirata

Főszerkesztő: Isó M. Emese
Szerkesztők: Bojtos Anita, Csermelyi József, Mádl Janka
A szerkesztőbizottság tagjai: Fabiny Tibor, Gáncs Tamás, Pröhle Gergely, Tevelj Arató György

Szerkesztőség és kiadóhivatal
1085 Budapest, Üllői út 24.
Tel.: +36-1/317-5478
E-mail: credo@lutheran.hu

Olvasószerkesztő: Miklósné Székács Judit
Korrektor: Diószegi Rita
Műszaki szerkesztő: Török Andrea
Lapterv: Jánosi Nikolett
A borítón a szentgyörgyvölgyi református templom festett kazettás famennyezetének részlete (1828) látható Pete Dóra felvételén (2022).

Kiadja a Magyarországi Evangélikus Egyház Luther Kiadója
www.lutherkiado.hu
Felelős kiadó: Antal Bálint

ELŐFIZETŐI DÍJAK A 2022. ÉVRE:
Előfizetés egy évre: 4800 Ft
Egy szám ára: 1300 Ft
A *Credo* digitálisan is előfizethető a Luther Kiadó webáruházában.
Digitális előfizetés egy évre: 1800 Ft
Fél évre: 900 Ft
Egy digitális lapszám ára: 450 Ft

Nyomdai kivitelezés: Prime Rate Kft.
Felelős vezető: dr. Tomcsányi Péter

ISSN 1219-6800 (nyomtatott)
ISSN 2786-2631 (online)

A természet értékeinek védelme közös ügyünk és keresztény felelősségünk. Ebből a megfontolásból a Credo evangélikus folyóirat Impact natural környezetbarát papíron jelenik meg.

A reformáció hazai megjelenésével párhuzamos a protestáns felekezetek egyháztörténet-írása: az üldöztetések és a külföldi példák ösztönző hatására sorra születtek a történeti áttekintések. Elhivatott kutatások révén egyháztörténeti munkák, iskolatörténeti írások, országleíró művek, vallásügyi vállalások, életrajzok láttak napvilágot, melyek szerzőinek célja a magyarságkép hiteles közvetítése és a megmaradásért való küzdelem is volt, miközben együtt dolgozásra és együtt gondolkodásra hívták egymást. E célkitűzések örököseiként – diákkokként – a Szegedi Kis István kutatói ösztöndíjat elnyert történészek sem vállalhatnak kevesebbet, mint hogy tudományos munkájukat a magyarságtudat megóvásának is szenteljék, ösztönözve a fiatal kutatókat arra, hogy folytassák a korai protestáns egyház-, irodalom-, liturgia- és társadalomtörténeti, valamint egyházművészeti kutatást, újabb és újabb kérdéseket tegyenek fel – írják meg saját „dalaikat”.

A lapszám címével a műfaji és minőségi sokszínűsége is utalunk, hiszen diákdal lehet minden, ami egy-egy (kisebb és nagyobb) közösség számára kedves ének, amely tartalmát, választott témáját és hangvételét tekintve lehet egyszerű, magasztos, sokatmondó, tréfás vagy gunyoros – jó esetben aktualizálható mondani-valóval. Bízunk benne, hogy az itt közreadott tanulmányok segítségével tág, új horizontok nyílnak meg előttünk.

ÉLIÁS JÁNOS, FARKAS ÁRNOLD LEVENTE, FEKETE KÁROLY, HAFENSCHER KÁROLY, ISÓ M. EMESE, JAHODA SÁNDOR, JUHÁSZ GERGELY, KISS-KOZSLIK ESZTER, KUSLER ÁGNES, MAGYAR BALÁZS DÁVID, OLÁH RÓBERT, POSTA ANNA, SZABÓ ANDRÁS PÉTER, SZÁSZ LAJOS, SZEMETHY ORSÓLYA, TEVELY ARATÓ GYÖRGY, TÖMÖSKÖZI FERENC

kutatni | közreadni | tanulni

3 121968 002237